

УКРАЇНСЬКИЙ
ІСТОРИЧНИЙ
ЖУРНАЛ

2

1958

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

У К Р А І Н С Ь К И Й
І С Т О Р И Ч Н И Й
Ж У Р Н А Л

Р І К В И Д А Н Н Я Д Р У Г И Й

№ 2

БЕРЕЗЕНЬ — КВІТЕНЬ

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КИЇВ—1958

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ф. П. ШЕВЧЕНКО (відповідальний редактор), **І. Л. БУТИЧ**,
І. О. ГУРЖИЙ, **М. Р. ДОНІЙ**, **В. А. ЖЕБОКРИЦЬКИЙ**,
П. М. КАЛЕНИЧЕНКО (заст. відповідального редактора),
С. М. КОРОЛІВСЬКИЙ, **І. П. КРИП'ЯКЕВИЧ**, **П. А. ЛАВ-**
РОВ, **Г. М. МУЛТИХ** (заст. відповідального редактора),
В. М. САМОФАЛОВ, **Г. М. ШЕВЧУК** (відповідальний
секретар).

Адреса редакції: Київ, Бульвар Шевченка, 14

Телефон 4-53-43

Украинский исторический журнал, № 2, 1958.

(На украинском языке)

Технічний редактор *Є. Н. Розенцвейг*.

Коректори *А. М. Колесникова*, *В. Є. Дементьєва*

БФ 01746. Зам. № 436. Вид. № 72. Тираж 4000. Формат паперу 70 × 108^{1/16}. Друкарськ. аркушів 13,7.
Обл.-видавн. аркушів 15,865. Паперових аркушів 5. Здано на виробництво 28.11 1958 р. Підписано
до друку 24.1V 1958 р.

Друкарня Видавництва АН УРСР, Київ, вул. Репіна, 2.

СТАТТІ

Ф. Я. ГОРОВСЬКИЙ

БІЛЬШОВИКИ І УКРАЇНСЬКЕ НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ В ІV ДЕРЖАВНІЙ ДУМІ

Партія більшовиків, її геніальний засновник і вождь В. І. Ленін завжди надавали великого значення національному питанню, у тому числі розробці шляхів і засобів національного визволення пригноблених царизмом народів. Пов'язуючи вирішення національного питання з класовою боротьбою пролетаріату за соціалізм, В. І. Ленін неодноразово вказував, що добитися свого національного визволення українській народ, як і інші пригноблені національності Росії, зможе лише при спільній з російськими робітниками боротьбі проти царизму, поміщиків і капіталістів, тобто тих сил, які породжують національний гніт і розпалюють ворожнечу між народами. В. І. Ленін і більшовики рішуче боролися проти великодержавної політики царизму на Україні і послідовно відстоювали право українського народу на самовизначення аж до відокремлення і створення самостійної держави. «Ми поважаємо це право, — писав В. І. Ленін у 1914 р., — ми не підтримуємо привілеїв великороса над українцями, ми *виховуємо* маси в дусі визнання цього права, в дусі заперечення *державних* привілеїв якої б то не було нації»¹.

Одночасно більшовики вели активну боротьбу проти місцевого українського націоналізму. Ленін різко виступав проти виділення українських робітників в окремі політичні організації. Пропаганду відмежування українських робітників від російських він кваліфікував як зраду інтересів України, вчив, що тільки при єдиній дії російських і українських трудящих мас можна добитися соціального і національного визволення українського народу.

Російський робітничий клас, більшовицька партія, великий Ленін були мужніми і щирими захисниками пригноблених народів царської Росії, в тому числі й українського народу. В тяжких умовах царизму, вміло поєднуючи легальні й нелегальні можливості революційної роботи, більшовики мобілізували маси трудящих на боротьбу проти всіх проявів націоналізму і шовінізму, виховували в них почуття солідарності і пролетарського інтернаціоналізму, широко пропагували розроблену Леніним програму партії з національного питання. Ця діяльність яскраво проявилася в боротьбі більшовиків навколо українського питання в ІV Державній думі.

Та обставина, що в своїй думській діяльності більшовики звертали особливу увагу на українське національне питання, пояснювалася насамперед тим, що напередодні першої світової війни національне й

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 20, стор. 380.

соціальне гноблення українських народних мас значно посилилось. Український народ став об'єктом нечуваних переслідувань з боку царизму й панівних класів Росії. При потуранні органів царської влади чорносотенні банди вчиняли напади на українські книгарні; погромна, підбурювальна агітація проти прихильників українського національно-визвольного руху велась на сторінках чорносотенної преси. Націоналістичні репресії проти українців особливо посилювались під час виборчої кампанії до IV Думи. Так, наприклад, чигиринський повітовий справник доповідав у серпні 1912 р. київському губернаторові, що «негласним шляхом» обстежив виборчу діяльність української інтелігенції і здійснює заходи до «усунення» найбільш «небезпечної» її частини. В Чигиринському повіті жінку-лікаря за відмову припинити передплату української газети перевели «для напоумлення» на найвіддаленішу дільницю; з місцевої бібліотеки були вилучені всі українські книжки; на передвиборних зборах заборонялося говорити українською мовою¹.

Великодержавно-шовіністична політика царизму на Україні беззастережно підтримувалась не тільки чорносотенними партіями, а й діставала підтримку кадетської партії — найвпливовішої партії російської імперіалістичної буржуазії. На сторінках журналу «Русская мысль» кадет П. Струве і його однодумці вихваляли чорносотенний лозунг «єдиної і неділимій Росії», твердячи, наприклад, що «введення викладання в Київському університеті українською мовою значило б лише дуже прикрою перемогу провінціального самолюбства над загальноросійською культурою»². Як влучно зауважив В. І. Ленін, позиція кадета Струве в українському питанні повністю збігалася з позицією чорносотенця Щоголева, автора відверто погромної книжки «Украинское движение и южно-русский сепаратизм», якою поліція користувалася як посібником у боротьбі з українським національно-визвольним рухом³.

До IV Думи чорносотенні партії (праві, націоналісти, октябристи) прийшли з відвертою людиноненависницькою програмою дальшого посилення національного гніту. В одній з передвиборних брошур чорносотенців говорилось: «Лозунгом III Думи було — заспокоєна Росія. Нехай буде лозунгом IV — Велика Росія»⁴. «Велика Росія», за чорносотенцями, — це така державна організація, в якій всі національності «повинні і можуть жити тільки одним руським життям, однією руською думкою, яка не припускає ніяких територіальних, політичних та інших поділів, а тим більше відокремлень»⁵.

Великодержавна політика, яку підтримувала думська більшість, була офіційно сформульована в урядовій декларації, виголошеній головою ради міністрів Коковцевим 5 грудня 1912 р. «Державні установи, — говорив він, — покликані неухильно охороняти єдність і неділимість імперії, першість в ній руської народності та віри православної»⁶.

Ліберальна буржуазія в країні і в Думі, очолювана кадетами, вдалася до різноманітних демагогічних прийомів, щоб як-небудь замаскувати свою шовіністичну політику. Для обману мас кадети навіть вклю-

¹ Центральний державний історичний архів УРСР (далі — ЦДА УРСР), ф. Київського губернатора, спр. 315, арк. 42—43, 48.

² Журн. «Русская мысль», 1913, № 1, розділ «В России и за границей», стор. 8.

³ Див. «Ленинский сборник», т. XXX, стор. 10.

⁴ В. Муравьев, IV Дума и наше великодержавное будущее, СПб, 1912, стор. 31.

⁵ А. Липранди, Инородческий вопрос и наши окраины, Харьков, 1910, стор. 34—35.

⁶ «Стенографический отчет Государственной думы, IV созыв», сессия 1, ч. 1, стовпець 262.

чили у виборчу платформу пункт про рівноправність національностей. Один з впливових діячів цієї партії так говорив про справжню мету висунення такої вимоги: «Якщо ми не будемо активні щодо національного питання, не приділимо уваги окремим народностям, то останні від нас підуть, а це пошкодить нам на виборах»¹.

Особливу активність кадети проявляли на Україні, де вони при підтримці українських буржуазних націоналістів намагалися демагогічними обіцянками зібрати якомога більше голосів, особливо в містах².

Українські буржуазні націоналісти в більшості міст, в тому числі в Києві, Катеринославі, Полтаві та ін., виступали на виборах у блоці з кадетами, під кадетськими контрреволюційними лозунгами. В ході виборчої кампанії українські націоналісти пропагували відмову від класової боротьби, нібито в ім'я захисту загальнонаціональних інтересів, намагалися відвернути увагу українських трудящих від революційної боротьби з царизмом і буржуазією. Так, наприклад, у виборчій платформі харківської групи українських буржуазних націоналістів прямо говорилося: «При виборах до IV Державної думи українці зобов'язані припинити свої чвари і всі, як партійні, так і безпартійні, повинні подати свої голоси за кандидатів, бажаних місцевому українському товариству»³. Українські буржуазні партії навіть там, де вони виставили самостійних кандидатів (скажімо, по другій міській курії Харкова) зазнали повної поразки. Позбавлені підтримки мас, вони не зуміли провести в Думу жодного депутата.

Виборчий закон від 3 червня 1907 р., по якому проходили вибори в 1912 р., позбавляв виборчих прав більшу частину неруських народів і забезпечував обрання однорідної за національним складом чорносоотної Думи. Виступаючи перед своїми виборцями напередодні виборів до Верховної Ради УРСР 5 лютого 1947 р., М. С. Хрущов говорив: «Хто ж «представляє» український народ, наприклад, в IV Державній думі? Серед 76 депутатів, так би мовити, обраних від України, було 47 поміщиків, 3 купці і домовласники, було 6 волосних старшин. В той же час було тільки двоє робітників і жодного трудящого селянина»⁴.

Справжніми представниками українського народу в Думі, виразниками його національних і соціальних інтересів були депутати-більшовики, обрані від робітничих курій таких промислових центрів, як Катеринослав (Г. І. Петровський) та Харків (М. К. Муранов)⁵. Саме цим депутатам українські робітники, трудящі селяни та демократична інтелігенція адресували численні листи і накази, доручаючи відстоювати з думської трибуни поряд з соціальними інтересами також і свої національні нужди. В українській історичній літературі уже широко відомі опубліковані в більшовицькій «Правде» накази депутату Петровському від робітників-українців Катеринославського промислового району, депутатам Петровському і Муранову від українських робітників м. Миргорода та селян кількох сіл Полтавської губернії⁶. Наказ робітників Катеринославського промислового району являє собою яскравий доказ

¹ Центральний державний історичний архів СРСР (далі — ЦДІА СРСР), ф. Кадетської партії, спр. 245, арк. 88.

² ЦДІА СРСР, ф. Департаменту поліції, 4 діловодство, спр. 130, літ. а, 1912, арк. 11.

³ Там же, 83, 1912, арк. 14.

⁴ Газ. «Радянська Україна» від 6 лютого 1947 р.

⁵ За нашими підрахунками, в IV Думі було 12 українців. З них поміщиків — 7, куркулів — 3, робітників — 2; фракційний склад українців: націоналістів — 3, октябристів — 7, соціал-демократів — 2.

⁶ Газ. «Правда» від 30 березня 1912 р.; газ. «За правду» від 5 квітня 1912 р.

високої класової свідомості і справжнього інтернаціоналізму українського пролетаріату. Він був вручений депутатові групою українських робітників напередодні його від'їзду до Думи у листопаді 1912 р. Приймаючи наказ, Г. І. Петровський подякував виборців за довір'я, підкреслив, що як робітник і соціал-демократ він стоїть за вільний розвиток усіх націй і вважає своїм священним обов'язком захищати українську мову та її законні права на території України¹.

Про глибокі братерські почуття українських трудящих до великого російського народу говорить наказ харківських робітників більшовику Муранову, в якому депутатові доручалося «обов'язково ввійти в близький зв'язок з петербурзьким пролетаріатом»².

Колективні листи-накази більшовицькі депутати одержали від студентів-українців Києва, Харкова, Петербурга та Москви. Демократичною спрямованістю відзначається наказ Петровському від української учнівської молоді Москви, який зберігається в архівах департаменту поліції. Наводимо цей наказ з деякими скороченнями:

«Вельмишановний депутат Петровський.

Визнаючи, що с.-д. фракція Державної думи більш за інші фракції заінтересована в справедливому розв'язанні національних проблем, ми, студенти-українці міста Москви, звертаємося до Вас з проханням запропонувати фракції виступити на захист інтересів українського народу перед лицем усїєї прогресивної громадськості, виступити на захист націоналізації всіх інституцій на території України з трибуни Державної думи. Свої думки і сподівання ми виклали на покритих підписами листах, що додаються...

Наказ

Наріжним каменем політики російського уряду щодо недержавних народностей було здавна прагнення стерти їх національно-індивідуальні риси, витравити «душу живу» асиміляційними тенденціями. Така політика являє собою прокрустове ложе для національностей, що населяють Росію, гальмо їх розвитку, а отже, зменшує їх силу у боротьбі з політичним та економічним гнобленням. Піднесенню загального рівня культури сприяє тільки національна школа, як така, що дає найкращу основу для дальшого розвитку комплексу духовних сил людини... Визнаючи українізацію школи як початкової, так і середньої і вищої життєвою необхідністю, ми, українська студентська молодь у Москві, звертаємось до Вас, як захисників інтересів і українського народу, і сподіваємось на стійкий захист вільної національної школи»³.

Наділені довір'ям всіх демократичних верств українського народу, депутати-більшовики від України разом з іншими депутатами — своїми російськими товаришами — під керівництвом ЦК партії і особисто В. І. Леніна мужньо виступали на захист пригноблених народів Росії і, зокрема, на захист українського народу.

* *
*

Як відомо, в кінці грудня 1912 р. в Кракові під керівництвом В. І. Леніна відбулася нарада ЦК РСДРП з партійними працівниками. Нарада приділила серйозну увагу і національному питанню, закликав-

¹ Журн. «Украинская жизнь», 1912, № 11, стор. 77.

² ЦДА СРСР, ф. Департаменту поліції, особливий відділ (далі—ОВ), спр. 307, 1912, арк. 34.

³ Там же, Продовження 1, 1913, арк. 77.

ши робітників усіх національностей Росії до найрішучішої відсічі войовничому націоналізмові реакції, до боротьби з усіма і всілякими проявами націоналістичного духу серед трудящих мас і до найтіснішого згуртування й злиття соціал-демократичних робітників на місцях в єдиній організації партії¹.

Виконуючи вказівку Краківської наради про посилення інтернаціонального виховання трудящих і маючи на увазі використати для цієї мети думську трибуну, ЦК партії на спеціальному засіданні, яке відбулося після закриття наради за пропозицією Леніна доручив депутатам-більшовикам виступити у Думі по національному питанню, поклавши в основу українське національне питання. Виголосити промову доручалося депутатам українських робітників — Г. І. Петровському. Текст промови мав підготувати В. І. Ленін.

В своїх спогадах Г. Петровський пише: «Володимир Ілліч дав згоду написати текст промови, але він зажадав від нас надіслати йому потрібні матеріали. Тоді ж Ленін обговорив зі мною найголовніші питання, пов'язані як з підготовкою промови, так і з самим її змістом»². Ленін невипадково взявся за написання промови депутатові Петровському. Саме в той час Володимир Ілліч багато працював над національними проблемами, глибоко вивчав національне питання в Росії і на Заході, піддавав гострій критиці опортуністичні теорії і програми з національного питання, висунуті горе-теоретиками II Інтернаціоналу. В ленінських зошитах-конспектах з національного питання, які опубліковані в XVII та XXX «Ленинских сборниках», значне місце займало українське національне питання. Ленін всебічно вивчав історію українського народу, процес формування української нації, приділяв велику увагу українському робітничому рухові. Г. Петровський згадує, що Володимир Ілліч при зустрічах і в листуванні вимагав точної та повної інформації про стан робітничого руху на Україні, настійливо рекомендував українським більшовикам досконали вивчати рідну мову³.

Вже 8 лютого 1913 р. Н. К. Крупська в листі до М. І. Подвойського, який працював тоді при соціал-демократичній фракції в Думі, писала: «...Фрей (псевдонім Леніна. — Ф. Г.) просить написати йому точно строк, коли потрібна буде стаття «До питання про бюджет». У нього немає під руками ні «пояснювальної записки» до бюджету на 1913 рік — зводу бюджету, ні статистичного видання 1912—1913 років. Він просить все це надіслати йому»⁴.

Щоб привернути увагу трудящих пригноблених національностей до вступу в Думі, що готувався, Г. Петровський за порадою ЦК опублікував 30 березня у «Правде» відкритого листа своїм виборцям. «Цим листом, — писав депутат, — я звертаюсь до всіх товаришів-українців і нагадую, що робота депутата в Державній думі може здійснюватись успішно тільки при постійному сприянні з боку заінтересованої частини населення. Це сприяння повинно, між іншим, виявитись у повідомленні

¹ «КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК», ч. I, Держполітвидав УРСР, К., 1954, стор. 276.

² Архів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС (далі — Архів ІМЛ при ЦК КПРС), Спогади Г. І. Петровського, рукопис, лютий 1949 р., М., арк. 2. Див. також статтю Г. Петровського «Под руководством великого вождя» («Правда» від 20 квітня 1955 р.). В цій статті автор помилково твердить, що рішення про необхідність виступу з українського національного питання в Думі було схвалене на Поронінській нараді ЦК РСДРП. Як відомо, Поронінська нарада відбулась тільки в жовтні 1913 р., в той час як згадуваний вище виступ був здійснений в травні.

³ Архів ІМЛ при ЦК КПРС, Спогади Г. Петровського, арк. 7.

⁴ «Из эпохи «Звезды» и «Правды», вып. III, М.—П., Госиздат, 1923, стор. 258.

усіх випадків гноблення національностей, у зазначенні джерел, в резолюціях і наказах, пропонуванні особистих послуг по розробці і обробці документів, що надходять. Сподіваюсь, що товариші-українці докладуть необхідних зусиль до того, щоб виступ в Державній думі на їх захист був по можливості солідно обгрунтований».

Протягом березня і на початку квітня Леніну до Кракова були надіслані зібрані депутатами численні матеріали, що характеризували націоналістичну політику самодержавства на Україні та в інших окраїнах царської Росії.

В другій половині квітня текст промови з національного питання був ~~уже написаний Леніним і надісланий через редакцію «Правды»~~ більшовицьким депутатам. В листі до Подвойського від 18 квітня, написаному Крупською за дорученням Леніна, підкреслювалось виняткове значення цієї промови. «Треба докласти всіх зусиль, щоб вона була виголошена повністю»¹, — писала Надія Костянтинівна. Дізнавшись про обшук в редакції «Правды», Крупська 20 квітня надіслала такого шифрованого листа до Пітера: «Дорогі друзі! Що це за історія з обшуком в «Правде». Якраз близько цього часу були надіслані на редакцію проекти з національного питання для № 6 (тобто Г. І. Петровському. — Ф. Г.) та про торгівлю і промисловість. Невже пропали. Сповістіть, будь ласка, негайно»². В акті, складеному поліцією під час обшуку в «Правде» 18 квітня, ленінські рукописи не значаться — очевидно, вони ще не були одержані³.

На жаль, ~~ленінський рукопис промови з національного питання не зберігся і досі не виявлений. За свідченням Петровського, ним були зроблені лише окремі вставки до ленінського тексту, головним чином, за рахунок фактичного матеріалу, одержаного фракцією напередодні виступу~~⁴. Зберігся стенографічний запис промови⁵, а також текст промови, опублікований 22 травня 1913 р. в «Правде». Порівнюючи обидва тексти, не важко помітити, що текст, опублікований в «Правде», добре відредагований, окремі положення промови істотно уточнені і викладені чіткіше, ніж у стенографічному звіті. Можна припустити, що в руках у співробітників «Правды» був ленінський текст і саме він, з деякими доповненнями з стенограми, надрукований у більшовицькій газеті.

Оскільки більшовицька промова в Думі значною мірою торкалась і меншовиків, які стали на шлях ревізії програми партії з національного питання і підриву інтернаціональної згуртованості російського пролетаріату, депутати-меншовики намагалися будь-що зірвати виступ Петровського. На засіданні соціал-демократичної фракції (тоді ще об'єднаної) меншовики вимагали викреслити з тексту промови ленінську критику організаційного федералізму та програмну вимогу про право націй на самовизначення. Однак це їм не вдалося. Депутати-більшовики з честю відстояли ленінський текст від спотворення⁶.

Свою промову Г. Петровський виголосив 20 травня 1913 р. на 51-у засіданні Думи. ~~Промова тривала понад годину і багато разів перерива-~~

¹ «Из эпохи «Звезды» и «Правды», вып. III, стор. 224.

² ЦДА СРСР, ф. Департаменту поліції, ОВ, спр. 5, Продовження 3, 1913, арк. 273.

³ ЦДА СРСР, ф. Департаменту поліції, ОВ, спр. 307, Продовження 1, 1913, арк. 13—15 б.

⁴ Архів ІМЛ при ЦК КПРС, Спогади Г. Петровського, арк. 2.

⁵ «Стенографический отчет Государственной думы, IV созыв», сессия 1, ч. 2, стовпці 1678—1792.

⁶ Архів ІМЛ при ЦК КПРС, Спогади Г. Петровського, арк. 3.

лась лайкою, образливими вигуками чорносотенців та зауваженнями голови Думи октябриста Родзянка.

Національна політика панівних класів Росії характеризувалася в промові як пройнята духом шовінізму і людиноненавистництва: «Мільйони громадян засуджені на безправ'я, на гноблення, все державне життя містить в собі обурливі знущання і безчинства над безправними народностями».

Затаврувавши національну політику уряду, спрямовану проти білорусів і поляків, киргизів і вірменів, татар і євреїв та інших «інородців», промовець докладно зупинився на українському питанні. «Я тим більше вважаю необхідним зробити це..., — говорив він, — що я є представник пролетаріату однієї з цькованих і гноблених урядом народностей. У Катеринославській губернії є майже $\frac{7}{10}$, якщо не більше, українського народу, який називається на офіціальній мові малоросами».

На яскравих фактах в промові було показано, як царська влада нещадно переслідувала українську мову й літературу, штучно затримувала розвиток письменності народних мас.

З великою революційною пристрасцю в промові викривалась ліберальна буржуазія (партія кадетів) за ідейну підтримку, яку вона подавала чорносотенному урядові в цькуванні українського народу: «...пп. кагети обдурюють народ у своїй ліберально-буржуазній пресі, коли називають себе демократами і водночас боронять ідею пануючої нації. Ось проти цього обману лібералів ми повинні рішуче протестувати і застерегти країну. Українці, чи бачите, не мають права на рідну мову ні в середній, ні в початковій школі, ні в земстві, ні в сеймах. Політичні діячі, що договорилися до цього, просто лакеї чорносотенців і з боку послідовних демократів заслуговують тільки презирство, бо поняття «демократія» включає в собі безумовне визнання цілковитої рівноправності націй». Ця частина промови викликала в залі Таврійського палацу особливо бурхливу реакцію, а на кадетських лавах — повне замислення. Значення промови Петровського для відкриття націоналізму ліберальній буржуазії підкреслював Ленін в статті «Кадети про українське питання», надрукованій в «Рабочей правде» 29 липня 1913 р. «Давно вже вказувалося і в пресі, — писав Ленін, — і з думської трибуни, напр., у промові с.-д. Петровського, на цілковиту непристойність, реакційність і нахабність виступів деяких впливових кадетів (з п. Струве на чолі) в українському питанні»¹.

В більшовицькому виступі викривався також націоналізм і шовінізм експлуататорських класів пригноблених націй. Гнівні слова були звернені, зокрема, до польських реакціонерів (так званих народовців), які розпалювали національну ворожнечу до українців в Галичині і до євреїв у Польщі. Переконаливо доводилось, що з метою одержання якомога більшого зиску буржуазія об'єднується інтернаціонально і в той же час розпалює національну ворожнечу, щоб роз'єднати робітничий клас.

Далі стисло викладалася більшовицька програма розв'язання національного питання на основі повної демократизації країни: визнання за націями права на самовизначення і організаційне злиття пролетарів усіх національностей для боротьби проти інтернаціонально об'єднаної буржуазії, за соціалізм.

Поміщики і буржуазія пануючої нації, в тому числі і ліберали, були найлютішими і непримиренними ворогами рівноправності національно-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 19, стор. 229.

стей. Вони намагалися переконати народні маси в тому, що визнання за пригнобленими націями права на самовизначення нібито згубно відіб'ється на державі, приведе до її розпаду.

Ленін неодноразово підкреслював, що ворожість російської зокрема і європейської взагалі буржуазії до вимоги самовизначення націй полягає в її контрреволюційності і антидемократичності. Ці ж думки висловлені і в промові: «Коли Європа скидала з себе кайдани кріпосництва і абсолютизму, то для того, щоб закласти тривкі основи політичної свободи, прогресу, цивілізації і культури, ця буржуазія визнавала саме лозунг визнання за кожною нацією права на самовизначення. Це стало тепер вимогою всієї міжнародної соціал-демократії. А буржуазія в Європі повернулася скрізь і всюди спиною до цього і тільки із страху перед визвольним рухом пролетаріату».

В заключній частині промови обгрунтовувався інтернаціональний тип робітничих організацій і викривався організаційний федералізм, що його на догоду націоналістичним елементам пропагували меншовики, бундівці, «українські соціал-демократи» та інші опортуністи. Промовець підкреслював, що буржуазному націоналізмові усіх гатунків робітники повинні протиставити «свою нерозривну єдність в усіх формах самодіяльності, — чи то буде професійна спілка, чи то буде кооператив, чи то буде якась освітня організація, читання робітниками газет, осередки, партійні організації, скрізь один лозунг — лозунг єднання між усіма трудящими»¹. На закінчення промови Петровський зачитав мотивовану заяву про рішення соціал-демократичної фракції голосувати проти кошторису міністерства внутрішніх справ.

Яскравий і переконливий виступ більшовицького депутата, обгрунтований значним фактичним матеріалом, був з великим задоволенням прочитаний десятками тисяч робітників на сторінках «Правды»². «Промова, — писав Г. Петровський, — справила велике враження як в Думі, так і поза нею. Готуючи цей виступ, більшовики мали на увазі піднести національне питання на таку височінь, щоб створити навколо нього рух пригноблених національностей. Треба визнати, що наш виступ досяг своєї мети»³.

Широкий відгук промова дістала на Україні. В липні — серпні Г. І. Петровський і М. К. Муранов виступили на ряді робітничих зборів з доповідями про свою думську діяльність. 20 вересня 1913 р. Петровський в «Правде труда» описував один такий виступ. «З особливою увагою, — писав він, — була вислухана доповідь і товаришами-українцями. Товариші самі наочно переконались, що тільки соціал-демократія правильно і точно формулює і захищає не тільки інтереси пролетаріату, а й добре розуміє, як треба захищати ту чи іншу пригноблену національність. Між іншим, товариші-українці і деякі товариші селяни на кооперативному з'їзді обурені поведінкою таких селянських захисників, як пани Макогон і Мершій, яким потрібно було тільки депутатське місце»⁴.

¹ Всі уривки з промови Г. Петровського цитуються за звітом газети «Правда» від 22 травня 1913 р.

² «Правда» по суті була єдиним джерелом правдивої інформації про роботу Думи. Стенографічні звіти друкувались в обмеженій кількості і розповсюджувались серед «благонадійних» осіб і державних установ. Більшість газет друкувала думську хроніку за повідомленнями телеграфного агентства, в яких промови більшовиків або замовчувались або наводились в дуже скороченому та «приглаженому» вигляді.

³ Архів ІМЛ при ЦК КПРС, Спогади Г. Петровського, арк. 3.

⁴ Члени Думи — українські куркулі Макогон і Мершій за дорученням чорносо-тенців намагалися «спростувати» наведені Петровським факти національного гноблення українського народу. Макогон, зокрема, твердив, що українським дітям однаково,

Українська націоналістична преса зустріла мужній виступ більшовиків у Думі з неприхованою роздратованістю. Змушені визнати, що промова Петровського «ясна, виразна і недвозначна», українські буржуазні націоналісти робили все, щоб перекутити і спотворити суть більшовицького виступу в Думі. Вони тлумачили справу так, нібито промова більшовиків є вимушеною поступкою партії українському національному рухові і суперечить національній політиці більшовиків¹. Характерно, що жодний з друкованих органів українських націоналістів не опублікував тексту промови Петровського, в той час як лицемірні і демагогічні виступи кадетів друкувались, як правило, повністю.

Тут доречно буде відзначити, що українські буржуазні націоналісти ще в січні 1913 р. розгорнули наклепницьку кампанію в пресі проти депутатів-більшовиків, обраних від України. Катеринославський націоналістичний двотижневик «Дніпрові хвилі», а слідом за ним і «Украинская жизнь» опублікували сфабриковану якимсь Т. Задніпрянцем замітку під інтригуючою назвою «Слова й діла», в якій викладалась зроблена нібито Г. Петровським заява про відмову соціал-демократичної фракції захищати національні права українського народу і відхилення нею наказів українських робітників². Цю фальшивку буржуазні націоналісти використали для нацькування українського народу на російський народ і, насамперед, на російський робітничий клас, на більшовицьку партію. В опублікованому в «Правде» протесті Г. Петровський до кінця викрив провокаційний і наклепницький характер вигадок українських буржуазних націоналістів. «Я запропонував би авторові замітки,— писав Петровський,— перечитати промови депутатів соціал-демократичної фракції Думи; він переконується тоді, що ніхто не виступав так яскраво і послідовно на захист пригноблених національностей, як с.-д. фракція»³.

Цілком зрозуміло, що більшовицький виступ у Думі 20 травня 1913 р. остаточно спростував вигадки буржуазної преси про робітничих депутатів і завдав серйозної політичної поразки українським націоналістам.

Характерно реагувала на більшовицький виступ у Думі ліберально-буржуазна преса: провідні кадетські газети — «Речь», «Русские ведомости», «Русское слово» та ін. просто приховали від читачів промову Петровського, навіть не повідомивши в звітах про засідання Думи, що така промова була виголошена. Проте ніхто з кадетів не наважився в ході дебатів спростувати обвинувачення в націоналізмі, висунуті більшовиками. І тільки в «Обзоре деятельности фракции «народной свободы»» (вып. I, СПб, 1913), маючи на увазі промову Петровського, Мілюков дорікав більшовикам за «рекламно-демагогічні» виступи у Думі проти кадетів.

на якій мові вчитися: українській чи... французькій. Весною 1914 р., перебуваючи в Галичині, він же заявив, що на Україні немає... селян-українців. Всі ці виступи дістали належну відсіч з боку українського трудячого селянства. На сторінках української преси в червні 1913 р. друкувались листи виборців-українців, в яких Макогон і Мершій називались зрадниками українського народу. 29 червня 1914 р. в «Трудовой правде» був опублікований лист великої групи катеринославських селян (1727 підписів), в якому говорилося: «Катеринославські селяни протестують проти вчинку п. Макогона й заявляють, що доручають захист своїх інтересів і боротьбу проти національного гноблення представникам селянства та депутатам робітників — соціал-демократам».

¹ Газ. «Рада» від 22 травня 1913 р.; журн. «Украинская жизнь», 1913, № 6; «Літературно-науковий вісник» за червень 1913 р.; «Світло», книга 9, травень 1913; газ. «Діло» від 6 червня 1913 р. та ін.

² Журн. «Дніпрові хвилі», 1913, № 3, стор. 34; журн. «Украинская жизнь», 1913, № 2, стор. 102—103.

³ Газ. «Правда» від 10 березня 1913 р.

Про реакцію кадетської столичної преси на виступ Петровського добре говорилося в кореспонденції, вміщеній в українському щотижневнику «Маяк»: «Ось телеграф приніс звістку, що, крім інших, виступив у Думі і с.-д. Петровський і сказав промову, посилаючись знову до української кривди. Цей депутат з Катеринославщини, за нього подавали голоси і українські робітники; він повинен знати краще наші потреби. І хочеться знати, що ж саме сказав Петровський, на що він вказав. Кидаєшся до столичних газет, щоб дізнатись про це..., але отут і виявляється дивна несподіванка... Очевидно, прогресивним петербурзьким газетам не охота про українців писати. Ще б пак. Вони весь час обминають це «українофільство», як щось мізерне, а тут тобі щоденно в Думі і Державній раді про це говорять, наводять такі факти, які може й не снились цим «поступовцям». Адже й вони свою «політику» мають, для них ця несподіванка, очевидно, неприємна, бо вони і тут стали на свою стару доріжку зневаги. Нічим іншим, крім цього, не можна пояснити мовчання або фальсифікації»¹.

Чорносотенна преса вороже зустріла промову більшовицького депутата. З особливою ненавистю чорносотенці напали на ту її частину, де висувалась вимога права націй на самовизначення². Князь Мещерський, видавець близької до уряду газети «Гражданин», описуючи свої враження від засідання Думи 20 травня, вимагав негайного її розгону³, а орган союзу руських націоналістів «Дым отечества» — вигнання з Думи та арешту робітничих депутатів, яких називав «депутатами-руйнівниками»⁴.

Більшовицький виступ збудоражив чорносотенну Думу. Його безпосереднім наслідком були бурхливі дебати з національного питання, які тривали до кінця першої сесії, захопивши час обговорення кошторисів міністерства освіти, юстиції, торгівлі і промисловості⁵. Хоча найгостріша полеміка велась навколо українського питання, широко обговорювалися також польське, грузинське, єврейське, литовське та інші національні питання. Як за своїм розмахом, так і за відгуками в країні дебати з національного питання в травні-червні 1913 р. не мали собі рівних за весь час існування IV Думи.

Безпосередньою відповіддю правих на більшовицьку промову був виступ одного з найбільших українських поміщиків октябриста Скоропадського. Царський холоп глумився з думської трибуни над найсвятішими почуттями і сподіваннями українського народу. Він обрушився на більшовиків за їх захист національних прав українців. Скоропадського змінив чорносотенець Савенко. Оперуючи «науковими» відкриттями реакційного професора Сикорського, Савенко силкувався довести, що української нації взагалі не існує. «Українців тут немає, — істерично кричав цей погромник, — їх немає ні серед живих скземплярів, ні серед кладовищенського населення, їх немає ні на землі, ні під землею»⁶. Кадети, по суті, солідаризувалися з виступами чорносотенців. Адже Мілю-

¹ Журн. «Маяк», 1913, № 21, стор. 2.

² Газ. «Киевлянин» від 22 травня 1913 р.

³ Журн. «Гражданин», 1913, № 21, стор. 13.

⁴ Журн. «Дым отечества», 1913, № 21, стор. 5.

⁵ Це необхідно підкреслити ще й тому, що кадетські лідери в своїх писаннях доводили, що не більшовицький виступ, а їх промови викликали в Думі «бурю» з національного питання (див. «IV Государственная дума. Обзор деятельности фракции «народной свободы», сессия I, СПб, 1913, стор. 43). Промова Петровського збудоражила також верхню палату — Державну раду, де з шаленими нападками на український народ виступив Д. Піхно та інші чорносотенці.

⁶ «Стенографический отчет Государственной думы, IV созыв», сессия I, ч. 3, стовпець 611.

ков кваліфікував їх виступи лише як... «псевдонаукові та чисто обивательські»¹. Тільки фракція трудовиків, під впливом більшовиків, виступила з спеціальною декларацією в українському питанні і підтримала робітничого депутата.

Налякані розмахом думських дебатів з українського питання і широкими відгуками на промову робітничого депутата, октябристи на спеціальній нараді доручили голові Думи — катеринославському поміщикові Родзянку «спростувати» з думської трибуни факти переслідування української мови, наведені Г. Петровським. Родзянко приєднався до твердження Савенка про міфічність української мови. Спійманий на тому, що сам він, будучи керівником катеринославського земства, друкував звернення до населення на «міфічній» мові, Родзянко брехливо твердив, що українські селяни просили в майбутньому не звертатися до них на рідній мові, яку вони... ніби не розуміють.

Чорносотенно-погромні виступи в Думі проти національних прав українського народу, особливо промова Родзянка, викликали обурення і могутню хвилю протесту трудящих мас. 22 червня 1913 р. в більшовицькій «Правде» був опублікований лист 1790 селян Катеринославської губернії депутатів-більшовику Петровському щодо дебатів у Думі з українського питання². В ньому говорилося: «Ми, селяни повітів: Катеринославського, Новомосковського, Павлоградського та Олександрівського на Катеринославщині, свідомі інтересів духовного життя всього українського народу, з обуренням висловлюємо свій протест супроти виступів голови Державної думи пана Родзянка...

Даремний закид пана Родзянка про українофільську мову, яку ніби нам силоміць накидають. Неправда! Хто може примусити розмовляти таку велику національність, як українці, якоюсь видуманою однією людиною мовою. Або хіба треба примушувати розмовляти та писати рідною мовою. Це щось неможливе, таке, що й не збагнеш».

Лист закінчувався такими словами: «Через те вимоги: 1) на Україні мовою освіти повинна бути нам рідна українська мова; 2) поширення прав нашої мови на вживання її в різних громадських установах; 3) право на вільний розвиток нашої літератури. Тільки автономія України нарівні з автономією інших національностей дасть умови для забезпечення нашого права на вільний культурний та громадський розвиток.

А панам родзянкам, скоропадським та савенкам нагадаємо, що незабаром прийде час, коли «довідаються небожата, чия на вас шкура».

Лист катеринославських селян справив велике враження в країні. Під тиском громадськості кадети зробили вигляд, що теж засуджують виступ Родзянка. Та це був лише черговий обман. В листопаді 1913 р. на перевиборах думської президії кадетська фракція дружно голосувала за пересобрання Родзянка головою Думи. З цього приводу група демократичної української інтелігенції (40 підписів) опублікувала в «Правде» «Відвертий лист до фракції «народної свободи», в якому викривала брехливі обіцянки і віроломство кадетів. «Ви, панове члени фракції «народної свободи»,— говорилося в листі,— під час виборчої кампанії обіцяли охороняти права і гідність всіх пригноблених націй. Ті з вас, яких обрали українські губернії, давали ясні й точні обіцянки україн-

¹ «IV Государственная дума. Фракция «народной свободы» в период с 15 ноября 1912 года до 25 июня 1913 года». СПб, 1913, стор. 43.

² Лист опублікований в «Правде» українською мовою. 23 червня 1913 р. на засіданні соціал-демократичної фракції лист катеринославських селян був підданий обговоренню (ЦДА СРСР, ф. Департаменту поліції, ОВ, спр. 307, Продовження 1, 1913, арк. 273).

ським виборцям і одержали від них допомогу. А тепер, коли виборча кампанія закінчилась, коли настав час виконувати обіцянку, яка давалась під час виборів, ви, панове члени фракції «народної свободи», зобов'язані виконувати волю і бажання українських виборців..., голосуєте за Родзянка»¹.

Українські націоналісти, які щойно виступали з крикливими статтями проти Родзянка, як тільки справа зайшла про викриття кадетів, доклали всіх зусиль, щоб дискредитувати виступ українських виборців. 22 грудня 1913 р. Єфремов писав у «Раді», що цей виступ «навряд чи поверне до себе багато прихильників» через свій... різкий тон, а «Украинская жизнь» — зовсім приховала лист від читачів.

Виступ в Думі з національного питання, підготовлений Леніним, був цінним вкладом у боротьбу, яку вели більшовики за розв'язання національного питання в обстановці нового революційного піднесення і наростання буржуазно-демократичної революції в Росії напередодні першої світової війни.

Зірвавши з лібералів і буржуазних націоналістів усіх мастей маску демократизму і розкривши їх спорідненість і ідейну близькість з гнобителями неруських народів, більшовицький виступ у Думі відіграв значну роль у згуртуванні демократичних верств пригноблених національностей навколо робітничої демократії — єдиної сили, здатної справедливо розв'язати національну проблему. В жовтні 1913 р. ЦК кадетів констатував на своєму засіданні, що зв'язки партії з українцями та іншими національностями послабшали, що в Києві відчувається «підозрілість» до кадетів. Кадетські лідери змушені були визнати, що головною причиною відходу «іногородців» від партії є неспроможність кадетської національної політики. «Скрізь попит на автономію», — скаржився Мілюков. Створена 20 вересня 1913 р. для вивчення назрілих національних питань комісія ЦК кадетів під головуванням кн. Долгорукова кінець кінцем заявила, що в неї «нічого не вироблено для відповідей», оскільки, «на жаль, серед кадетів зовсім не помічається інтересу до національного питання»².

Своїм думським виступом більшовики ще раз довели неруським народам, і зокрема трудящим масам України, що російський робітничий клас і його марксистська партія рішуче й послідовно борються проти великодержавного шовінізму. Було ще раз продемонстровано, що великий російський народ, висловлюючись словами Максима Горького, «не дозволить будувати «Велику Росію» на гнобленні племен, серед яких живе, бо ця побудова надовго обернулася б в залізну клітку для нього ж самого»³.

Вказавши українському народові єдино правильний шлях національного визволення, В. І. Ленін і більшовики своєчасно і повністю відкрили спроби «розв'язати» українське національне питання шляхом зговору панівних класів Росії та України при умові збереження гноблення інших націй. Саме це мав на меті член IV Думи чорносотенець єпископ Нікон, вносячи влітку 1913 р. в Думу «Законопроект про українську школу і товариства», за яким дозволялись викладання українською мо-

¹ Газ. «За правду», № 46 за 1913 р. Цей лист відмовились друкувати всі кадетські газети. В редакції газети «День» лист відмовились друкувати через його «малозначність».

² ЦДІА СРСР, ф. Кадетської партії, спр. 245, арк. 89, 92, 99, 130.

³ З відповіді М. Горького на анкету журналу «Украинская жизнь» про ставлення російської інтелігенції до українського національного питання (журн. «Украинская жизнь», 1912, № 9, стор. 13).

вою в початкових школах і діяльність українських культурно-освітніх товариств¹.

Публікуючи ніконовський законопроект, ліберально-ліквідаторська і українсько-націоналістична преса розсипалася в похвалах реакціонеру Нікону, зображуючи його поборником національної рівноправності. На сторінках націоналістичної «Ради» публікувались листи, переважно українських попів, в яких ніконовський законопроект всіляко вихвалявся, а сам Нікон іменувався «Христом-спасителем» українського народу. Журнал «Дзвін», політичну лінію якого, як відомо, Ленін піддав гострій критиці, захлинаючись від захоплення, доводив, що Нікон «з натхненною завзятістю захищає український рух»².

Тільки більшовики розкрили перед українськими робітниками і селянами чорносотенний зміст ніконовського законопроекту. В. І. Ленін в статті «Як єпископ Нікон захищає українців?», опублікованій в газеті «Правда труда» 13 вересня 1913 р., зазначав, що Нікон і його однодумці випрошують у російських поміщиків привілеї українцям на тій підставі, що українці не «іногородці». Ленін переконливо довів, що «не можна захистити від гноблення українців, не захищаючи від усякого гноблення всі без винятку народи,— не усуваючи абсолютно з державного життя поняття «іногородця»,— не відстоюючи повної рівноправності всіх національностей»³.

Більшовицька партія і російський робітничий клас дістали гарячу підтримку з боку українських та інших робітників, які твердо усвідомили, що «тільки єдність і злиття робітників усіх націй в усіх робітничих організаціях у боротьбі проти капіталу веде до «розв'язання національного питання»⁴.

* * *

З новою силою українське національне питання постало перед Думою в лютому 1914 р. в зв'язку з святкуванням сторіччя з дня народження великого українського поета, полум'яного борця проти самодержавства і кріпосництва, революціонера-демократа Т. Г. Шевченка.

Виступаючи в Думі весною 1914 р., російський робітник депутат-більшовик М. Шагов говорив: «Всі мислячі люди святкують у цьому році три ювілеї: Лермонтова, Шевченка і Чернишевського. У вищій мірі знаменно, що носії цих імен всі мали щастя познайомитися з адміністративним діянням, а Шевченко і Чернишевський були закатовані буквально і вбиті тюрмою і засланням»⁵.

Ім'я Шевченка було ненависне чорносотенним поміщикам, капіталістам, усім тим, хто вірою і правдою підтримував кривавий царський режим. Розгнuzдану кампанію проти святкування шевченківського ювілею і закладки пам'ятника великому поетові розгорнули численні чорносотенні організації та їх преса. Київський «союз руського народу», очолюваний карним злочинцем Федькою Постним, у телеграмі урядові писав, що «найкращі почуття будуть ображені, коли закладатимуть на святих горах фундамент для богохульника і анархіста». 6 лютого 1914 р. міністр внутрішніх справ Маклаков на вимогу чорносотенних організа-

¹ Законопроект Нікона, не зібравши потрібної кількості підписів, не був офіційно внесений в Думу і не обговорювався на її засіданнях.

² Журн. «Дзвін», 1913, т. III, стор. 488.

³ В. І. Ленін, Твори, т. 19, стор. 335.

⁴ Там же.

⁵ «Стенографический отчет Государственной думы, IV созыв», сессия 2, ч. 2, столпцець 699.

дій видав спеціальний циркуляр, яким фактично забороняв святкування на Україні шевченківського ювілею. Найсвятіший синод скасував влаштування в церквах панахид по покійному, а попечитель Київського учбового округу заборонив учням вшановувати ювілей поета.

Знушання над пам'яттю великого поета-революціонера викликало хвилю обурення народних мас. Соціал-демократи внесли в Думу спішний запит урядові¹. Спішний запит внесли і трудовики, підтримані більшовиками. Думська фракція кадетів під тиском свого лівого крила теж внесла запит, хоча й не спішний. Взагалі ж кадетські лідери вважали, що немає юридичних підстав для внесення запиту, бо уряд, мовляв, не заборонив святкування ювілею, а лише «рекомендував» це зробити. Кадетський запит був взятий назад 28 лютого і не обговорювався Думою.

В запиті соціал-демократів, підписаному усіма більшовицькими депутатами, вказувалось, що розгул націоналістичної політики уряду набрав останнім часом нечуваних розмірів: «В цьому запиті ми хочемо звернути увагу Державної думи на ті грубі порушення закону, які мають місце щодо української національності». Далі йшов перелік в 30 пунктах злочинів, вчинених царизмом щодо українців (утиски української мови й літератури, закриття культурно-освітніх товариств та ін.). Про заборону шевченківського ювілею в запиті говорилося: «В цьому факті дістала найяскравіше відбиття не тільки політика розгнужданого націоналізму і пригноблення однієї з найбільших національностей, що входять до складу Росії, а й протисупільні і антикультурні тенденції урядового курсу. Жорстоке і беззаконне переслідування української мови і самодіяльності українського народу є лише однією з ланок в загальному ланцюгу беззаконня і сваволі, який скував усі народи, що населяють Росію»².

Дебати, які розгорнулися по запиті, ще раз довели, що ліберально-монархічна буржуазія на чолі з кадетською партією повністю підтримує великодержавно-націоналістичну політику царизму на Україні. Лідер кадетів Мілюков у своєму думському виступі 19 лютого відкрито заявив, що його партія ніколи не погодиться на надання Україні політичної автономії. «Разом з п. Савенком,— говорив Мілюков,— я готовий закликати вас до збереження єдності і цілісності Росії»³. Виступаючи після Мілюкова, лідер чорносотенців Пурішкевич констатував повну єдність поглядів правих і кадетів на український національно-визвольний рух. Він говорив: «Не ми, праві, не ми, націоналісти, є ворогами цього руху, але навіть серед партії народної свободи лунають гучні голоси проти української національної свободи, вважаючи його божевільним маревом недорослих діячів...»⁴.

В дні шевченківського ювілею українські націоналісти показали своє справжнє контрреволюційне обличчя. В той час, коли всі демократичні сили в країні гаряче протестували проти сваволі царського уряду, українські націоналісти вели ганебні і принизливі переговори з кадетськими лідерами, зраджуючи корінні інтереси українського народу, його трудящих мас. Під час цих переговорів, що відбувалися в середині лютого в Києві і в Петербурзі, на угоду кадетам ватажки українських націоналістів відмовились від висунення вимоги автономії України, по-

¹ Цей запит 5 березня 1914 р. був відхилений Думою.

² «Приложение к стенографическому отчету Государственной думы IV созыва», сессия 2, вып. III, док. 280, стор. 1, 4.

³ «Стенографический отчет Государственной думы, IV созыв», сессия 2, ч. 2, стовпець 1202.

⁴ Там же, стовпці 726—727.

годовившись замінити її великодержавно-націоналістичним «культурним самовизначенням» в межах «поточної російської дійсності», тобто в умовах самодержавного ладу¹. Це було ще одним яскравим доказом правильності ленінських слів, що буржуазія пригноблених націй тільки базикає про боротьбу за національне визволення, а на ділі вступає в реакційний зговір з буржуазією гноблячої нації проти свого народу, за його спиною.

Шовіністичну позицію в українському питанні займали і меншовики. Це особливо яскраво виявилось під час обговорення в Думі запитів про заборону ювілею Шевченка. Позиція меншовиків в національному питанні по суті мало чим відрізнялась від кадетської. Як і кадети, меншовики виступали проти надання пригнобленим націям права на самовизначення і обстоювали культурне самовизначення націй («культурно-національну автономію»). На засіданні меншовицької фракції 22 лютого при обговоренні тез виступу Чхеїдзе по шевченківському запиту депутат-меншовик Хаустов зухвало заявив, що «все українське питання і весь український рух штучно роздуті». Він запропонував викреслити з тез навіть слова «український пролетаріат»².

Непоследовну і хитку позицію в українському питанні займали і трудовики. В їх гострих формою виступах на захист українського народу не знайшлось, однак, місця для вимоги надання пригнобленим націям права на самовизначення, не обґрунтовувалась необхідність повалення самодержавства.

Єдиною силою в Думі і в країні, яка з усією рішучістю і послідовністю відстоювала корінні інтереси пригноблених націй, була партія більшовиків, очолювана Леніним. Озброєні історичними рішеннями з національного питання Поронінської наради ЦК з партійними працівниками (жовтень 1913 р.), в яких вперше після II з'їзду РСДРП була конкретизована і розвинута далі в справді марксистському дусі національна програма партії, більшовики скористалися з заборони шевченківського ювілею, щоб ще і ще раз викрити гнобительську політику царизму на Україні, показати лицемірство ліберальної буржуазії і ще тісніше згуртувати трудящі маси пригноблених національностей, зокрема український народ, навколо робітничого класу і його авангарду — більшовиків.

19 лютого 1914 р. на 40-у засіданні Думи з промовою про заборону шевченківського ювілею мав виступити Г. Петровський. Проте цей виступ був зірваний думською більшістю при підтримці меншовиків. Щоб не допустити повного викриття з думської трибуни націоналістичної політики панівних класів, кадети, змовившись з меншовиками, добилися виключення більшовицького депутата з списку промовців по запиту. Як підкреслювалось в протесті більшовицької фракції, оголошеному в Думі, подібні дії свідчили про бажання думської більшості заткнути рота робітничим депутатам і не дати їм змоги сказати народові правди. В редакційній статті «Свобода слова в IV Державній думі» більшовицька «Правда» викрила меншовиків як співучасників цього злочину проти демократії. «Нам не те нове,— писала газета,— що Дума вчинила ще одне насильство над лівими депутатами, а нове те, що в подібних угодах бере участь фракція, яка називає себе в Думі «соціал-демократичною»³. Характерно, що, відповідаючи на цю статтю, голова меншовицької фракції Чхеїдзе підтвердив наявність зговору з кадедами⁴.

¹ ЦДІА СРСР, ф. Кадетської партії, спр. 31, арк. 103.

² Там же, ф. Департаменту поліції, ОБ, спр. 307, 1914, арк. 429.

³ Газ. «Путь правды» від 20 лютого 1914 р.

⁴ «Северная рабочая газета» від 22 лютого 1914 р.

Зберігся текст промови, яку повинен був виголосити в Думі Петровський 19 лютого 1914 р.¹. Факт заборони вшанування шевченківського ювілею розцінювався в цій промові як вияв прагнення царського уряду паралізувати ріст свідомості українського народу. Викривалася зворушлива єдність уряду з погромниками чорносотенного «союзу руського народу»: «Хто клопочеться про заборону ювілею? Притонодержатель, мордобитель Федька Постний, який вимагає телеграфно від міністра внутрішніх справ заборони... Федька Постний... проти тисяч свідомих громадян, проти сотень тисяч українців, що схиляються перед пам'яттю духовного батька свого Тараса. А хто виходить переможцем з цієї нерівної боротьби? Зрозуміло, Федька Постний. Він вимагає від міністра, а останній відповідає: «Забороняю». Яка зворушлива єдність інтересів міністра і держателя ігрного притона! Але чим назвати ту владу, яка керується лише волею постних...».

Далі викривались провокаційні твердження чорносотенців про мнмий сепаратизм українців та їх бажання нібито порвати багатовікову дружбу з російським народом. При цьому, однак, зазначалось, що більшовики залишаються вірними визнанню за українцями і всіма іншими націями права на відокремлення: «Якщо вільна національність знайде для себе кращим політично відокремитись і якщо цей акт самовизначення збігається з інтересами пролетаріату, ми підтримаємо це прагнення всіма силами. Але в українців такого питання і бути не може і на черзі не стоїть».

В заключній частині таврувалась співучасть чорносотенної Думи в злочинах царизму, вказувалось, що Дума підбадьорювала уряд в його ганебній політиці щодо пригноблених націй. Гнівні слова були звернені до кадетів: «Тут не промови лібералів проб'ють бреш в тюремній стіні третечервневої реакції і не круті формули переходу... Тут неминуха інша формула переходу. Народні маси повинні будуть перейти від оборони до наступу і покласти край Федькиному всевладдю. На цей запит народної маси і вам, прислужникам уряду, доведеться відповісти»².

Страйками, демонстраціями і мітингами відзначив робітничий клас шевченківський ювілей. В Києві 25 і 26 лютого 1914 р. відбулись одноденні політичні страйки робітників ряду заводів. Всього в лютневих політичних страйках у Києві брало участь понад тисячу робітників. В Харкові ювілей великого поета був відзначений страйком робітників паровозобудівного заводу³. В Петербурзі, Москві, Києві, Харкові та інших містах відбулись студентські демонстрації і мітинги протесту. Міністр внутрішніх справ доповідав царю про святкування ювілею Шевченка в Петербурзі: «Підвищений настрій учнів в зв'язку із сторіччям з дня народження Шевченка спостерігався в багатьох вищих учбових закладах,

¹ Він опублікований в збірнику «Н. Ленин, Об Украине», изд. «Пролетарий», 1924, стор. 59—66. Редакція цього видання в примітці твердила, що промова була виголослена і що її автором був Ленин. В дійсності, як ми бачимо з вищевказаного, Петровський не вдалося виступити в Думі. Щождо авторства проекту промови, то Г. Петровський в спогадах пише: «Циркуляр міністра внутрішніх справ Маклакова про заборону відзначати ювілей Шевченка викликав велике обурення широких народних мас. Соціал-демократи внесли в Думу запит урядові. На засіданні фракції мені було доручено виступити з підтримкою запити. З цією метою я, здається з тов. Ольмінським, написав проект промови, який був схвалений фракцією. Однак виступити з цією промовою мені не вдалося, оскільки я не одержав слова» (Архів ІМЛ при ЦК КПРС, Спогади Г. Петровського, арк. 7).

² Всі уривки з проекту промови цитуються за збірником «Н. Ленин, Об Украине», 1924, стор. 59—66.

³ «Красный архив», 1937, № 3 (82), стор. 150.

де відбувались сходки, на яких виносились протиурядові резолюції і співалось революційних пісень»¹.

Заборонаю вшанування пам'яті Шевченка уряд намагався залякати народ і зміцнити свої позиції. Однак наслідки були зовсім протилежні. За оцінкою Леніна, цей захід уряду виявився на диво вдалою агітацією проти нього самого. «Після цього заходу мільйони і мільйони «обивателів» стали перетворюватись в свідомих промадян...»².

Весною 1914 р. українське національне питання продовжувало знаходитись в центрі уваги Думи і країни. З'їзди об'єднаного дворянства та націоналістів, які відбулись в цей час, вимагали від уряду нещадної розправи з українським національно-визвольним рухом. В статті «Ще про «націоналізм»», написаній з приводу з'їзду націоналістів, Ленін закликав робітничий клас до найрішучішого опору націоналістичній реакції. При цьому Ленін зазначав, що хоча «всеросійський національний союз» мізерний і примарний, людинаненависницька проповідь його, підтримувана урядом, «ведеться в кожній сільській школі, в кожній казармі, в кожній церкві»³.

Зважаючи на те, що панівні класи Росії вели справу до дальшого загострення українського національного питання, більшовики вирішили присвятити йому основну частину нового думського виступу, що його готував Ленін для більшовицької фракції до бюджетних дебатів 1914 р. В перших числах квітня 1914 р. під час перебування голови думської фракції більшовиків Петровського в Кракові Ленін докладно обговорив з ним наступний виступ, а вже в другій половині квітня переслав до Петербурга готовий текст промови. Г. Петровський мав виступити з цією промовою в перших числах травня при обговоренні кошторису міністерства внутрішніх справ. Однак виголосити промову депутатові не вдалося: 22 квітня більшовики разом з іншими лівими депутатами були виключені з Думи на 15 засідань за обструкцію, вчинену голові ради міністрів Горемікину»⁴.

Ленінський рукопис промови зберігся (хоч й не повністю) і надрукований в усіх виданнях його творів під назвою «До питання про національну політику»⁵.

Цей невеликий за розмірами ленінський твір має виняткове значення для розуміння тієї рішучої і справді революційної позиції, яку займали більшовики в національному питанні напередодні першої світової війни. В створеній панівними класами обстановці націоналістичного і шовіністичного чаду Ленін нещадно затаврував переслідування українського народу в зв'язку з заборонаю шевченківського ювілею, з безприкладною мужністю поставив питання про надання українському народові, як і іншим пригнобленим націям Росії, права на самовизначення. «Ми, соціал-демократи, — писав Ленін, — вороги всякого націоналізму і прихильники демократичного централізму. Ми противники партикуляризму, ми переконані, що при інших рівних умовах великі держави далеко успішніше, ніж дрібні, можуть розв'язати завдання економічного

¹ ЦДІА СРСР, ф. Департаменту поліції, оп. 168, спр. 58, арк. 77—78.

² В. І. Ленін, Твори, т. 20, стор. 196.

³ Там же, стор. 89.

⁴ Архів ІМЛ при ЦК КПРС, Спогади Г. Петровського, арк. 8.

⁵ Див. В. І. Ленін, Твори, т. 20, стор. 194—201. В примітках до деяких видань цього ленінського твору допущені помилки фактичного характеру. Так, редакція збірника «Н. Ленін, Об Україне» на стор. 59 помилково твердила, що цей текст був покладений в основу думської промови Петровського в травні 1913 р. Неточною є примітка Г. Петровського в журналі «Пролетарская революция» № 3 за 1924 р., ніби ця промова була ним виголошена в Думі.

прогресу і завдання боротьби пролетаріату з буржуазією. Але ми цінуємо зв'язок тільки добровільний, а ніколи не насильствений. Скрізь, де ми бачимо *насильствені* зв'язки між націями, ми, нітрохи не проповідуючи неодмінно відокремлення кожної нації, відстоюємо *безумовно* і рішуче *п р а в о* кожної нації політично самовизначитись, тобто відокремитись»¹.

Ленін вважав необхідним скористатись з нового виступу в Думі, щоб довести згоду «партії к.-д. з принципами міністерства внутрішніх справ». Аналізуючи дебати з українського національного питання, що мали місце на конференції кадетської партії 23—25 березня 1914 р. в Петербурзі², Ленін переконливо показав, що в середовищі кадетів верха взяла великодержавна шовіністична лінія, яку відстоював Кокоскін та інші визначні діячі цієї партії. Заклик до обережного поводження з «розтяжними формулами» політичного самовизначення націй, який лунав на кадетській конференції, Ленін кваліфікував як теоретичний захист великодержавної політики царизму щодо пригноблених націй. «Цілість держави,— писав Ленін,— є цілість класу Пурішкевичів. От про це дбають Кокоскіни, коли подивитися прямо на *суть* їхньої політики, знявши з неї дипломатичні прикриття»³.

Підавши нищівній критиці бундівсько-меншовицьку програму культурно-національної автономії, Ленін з великою силою підкреслив значення інтернаціональної єдності робітничого класу у боротьбі з царизмом і капіталізмом: «Ми повинні йти до найтіснішого союзу робітників усіх націй, до спільної боротьби їх проти *всього* шовінізму, проти *всього* національної виключності, проти *всього* націоналізму»⁴.

Наближались грізні події літа 1914 р. Однак російській буржуазії та її есеро-меншовицькій агентурі так і не вдалося отруїти робітничий клас ядом націоналізму і шовінізму. Ленінська школа інтернаціонального виховання принесла свої плоди. До першої світової імперіалістичної війни більшовицька партія підійшла з широко розгорнутими прапорами пролетарського інтернаціоналізму.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 20, стор. 199.

² Докладно див.: ЦДІА СРСР, ф. Кадетської партії, спр. 245, арк. 99; спр. 31, арк. 130, 140; спр. 16, арк. 11—12.

³ В. І. Ленін, Твори, т. 20, стор. 198.

⁴ Там же, стор. 201.

С. І. ПОТОЛОВ

ПОЧАТОК МОНОПОЛІЗАЦІЇ ГІРНИЧОЇ І ГІРНИЧО-ЗАВОДСЬКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНИ В КІНЦІ ХІХ ст.

Проблема вивчення історії становлення і розвитку монополістичного капіталізму в Росії, його специфіки та характерних особливостей становить одну з першорядних в радянській історичній науці. Від всебічного та глибокого розкриття усього комплексу питань даної проблеми залежить правильне наукове пояснення історичних закономірностей і передумов перемоги соціалізму в нашій країні.

Зараз можна вже говорити про певні досягнення колективу радянських істориків у вирішенні цієї великої і надзвичайно складної проблеми. Зокрема опубліковано ряд цінних досліджень з питань монополізації провідних галузей промисловості Росії і діяльності головних російських промислових монополій¹.

Успішно розроблялись і інші питання. Проте слід зазначити, що діяльність російських монополій в перші два десятиріччя ХХ ст., коли в Росії (як і у Європі і Америці) остаточно склався імперіалізм, порівняно повно охарактеризована, початковий же період монополізації промисловості Росії, питання про передумови виникнення і історію ранньомонополістичних об'єднань і угод вивчені досить слабо². Однак в Росії при всіх особливостях її економічного розвитку у пореформену епоху при деякій різниці (у порівнянні з провідними капіталістичними країнами) в темпах і строках виникнення перших капіталістичних об'єднань повністю зберігає овою силу ленінська періодизація епохи імперіалізму, що включає, як відомо, початковий період масового поширення картельних угод, на перших порах нестійких і тимчасових, діяльність яких підготувала ґрунт для виникнення на початку ХХ ст. могутніх капіталістичних монополій, що стали однією з найважливіших господарських основ імперіалістичної економіки Росії.

Дана стаття є спробою до деякої міри заповнити цю прогалину. На матеріалі найбільш розвинутої в капіталістичному відношенні гірничої і гірничозаводської промисловості України розглядаються об'єктивні передумови і сам хід її монополізації, виникнення і діяльність ранньомонополістичних об'єднань в кінці ХІХ ст.

Особливістю економічного розвитку пореформеної Росії були високі (навіть у порівнянні з найбільш розвинутими капіталістичними краї-

¹ Це праці П. І. Ляшенка, Д. І. Шполянського, О. О. Нестеренка, М. Я. Гефтера, А. Л. Цукерника, П. В. Волобуєва та ін.

² Можна назвати змістовну статтю В. І. Бовикіна про знайдені ним нові цікаві документи щодо первинних монополій в металургійній промисловості Росії, наведеної в «Вестнике Московского университета».

нами) темпи розвитку окремих галузей промисловості. Економічне піднесення кінця XIX ст., велике залізничне будівництво надзвичайно збільшували місткість внутрішнього ринку, насамперед для продукції провідних галузей важкої промисловості — паливної і металургійної, що тим самим обумовлювало їх швидкий розвиток.

Найкрупнішим центром гірничої і гірничозаводської промисловості дореволюційної Росії, її основною паливно-металургійною базою була Україна. На її території знаходилася більша частина південного гірничо-промислового району¹, що включав вугільні і залізородні багатства Донбасу, Криворіжжя і Керчі, значні родовища марганцю, ртуті і кам'яної солі в Нікополі, Микитівці і Бахмуті (тепер Артемівськ) і створену на їх базі високорозвинену вугільну, залізородну, металургійну і гірничохімічну промисловість. На початку XX ст. (в 1900 р.) Україна давала близько половини загальноросійської виплавки чавуну (47,3%) і сталі (47,2%), понад половину видобутку залізної руди і дві третини (66,1%) вуглевидобутку, 99,5% виробництва коксу і 100% ртуті. Україна була найкрупнішим центром по виробництву сталейних рейок (81%), а також соди (63%)² і інших хімічних продуктів³.

Швидкий розвиток гірничої і гірничозаводської промисловості України з кінця 80-х років і особливо в 90-і роки супроводжувався їх монополізацією, виникненням перших капіталістичних об'єднань ранньомонополістичного типу. В основі цього процесу лежало різке загострення конкурентної боротьби в зв'язку з надзвичайно великим і швидким розширенням капіталістичного виробництва; важливішою ж об'єктивною передумовою виникнення ранньомонополістичних об'єднань був високий рівень концентрації та централізації виробництва і капіталу, він полегшував досягнення угод між найкрупнішими капіталістами.

Про високий рівень концентрації виробництва у вугільній промисловості України можна судити на підставі таких даних: у 1890 р. найбільшими підприємствами з річною продуктивністю понад 500 тис. пудів було добуто близько чотирьох п'ятих (77,5%) всього вугілля у Донбасі, а в 1898 р. — вже 92,2%⁴. Особливо збільшилась за останнє десятиріччя XIX ст. кількість найкрупніших вугільних копалень, що займали в своєму виробництві понад 1 тис. робітників: з 3 до 24. На цих підприємствах-гігантах працювало 63% усіх робітників басейну; на долю цих підприємств припадало 74% загальної потужності парових двигунів та паросилових установок, 71% усього вуглевидобутку⁵.

Ще більш високою була концентрація виробництва у металургійній промисловості. Металургійні заводи України виникли і потім розвивались як найкрупніші, технічно оснащені, з надзвичайно високим рівнем концентрації виробництва капіталістичні підприємства, в основному комбінованого типу, з доменними, мартенівськими та прокатними цехами, своїми кам'яновугільними та рудними розробками⁶. У 1895 р. на кожен з українських металургійних заводів (з доменним виробництвом) у середньому приходилось: 5494,2 тис. пудів виплавки чавуну, 2574 ро-

¹ До складу України не включається тільки східна, найменш розвинена в промисловому відношенні на початок XX ст. частина Донбасу (в області Війська Донського) і два металургійних заводи (Тагарозький і Суліський) із сімнадцяти на Півдні.

² Ю. Ю. Гессен, Очерки истории производства соды, М., 1951, стор. 145.

³ Підрахунки зроблено за даними «Сборника статистических сведений о горно-заводской промышленности России в 1900 году», СПб, 1903.

⁴ Н. Д. Былим-Колосовский, Очерк финансово-экономического положения Донецкой каменноугольной промышленности к началу XX века, СПб, 1901, стор. 4.

⁵ Підрахунки зроблено за даними «Сборника статистических сведений о горнозаводской промышленности России в 1900 году».

⁶ За винятком тільки дрібних напівкустарних заводів на Волині та казенного Луганського заводу, який працював з перебоями і в 1886 р. був закритий.

бітники; рівень енергетичної потужності становив 5336,3 к.с. на завод. Високою концентрацією виробництва відзначались і підприємства залізорудної та гірничохімічної промисловості.

Ріст концентрації виробництва у гірничій та гірничозаводській промисловості України відбувався в обстановці жорстокої конкурентної боротьби між підприємствами металургійними, металообробними, залізорудними та вугільними з приводу цін на промислову сировину (вугілля і залізну руду) та готову продукцію, з приводу ринків її збуту; між усіма галузями промисловості і залізницями — з приводу залізничних тарифів і пропускної спроможності залізниць і під'їзних колій та ін. В ході цієї конкурентної боротьби і відбувалися витиснення та експропріація підприємств та капіталістів, ще більший ріст концентрації і централізації капіталів, що проявлявся у переважанні в гірничій промисловості України підприємств акціонерного типу. У 1900 р. продукція 50 акціонерних підприємств та товариств становила 74% видобутку донецького вугілля. У залізорудній промисловості України доля їх у загальному видобутку залізної руди становила 81%. Повністю до початку ХХ ст. була акціонована українська металургія та гірничохімічна промисловість (ртутна, коксохімічна, содова та соляна)¹.

Концентрація виробництва і капіталу в гірничозаводській промисловості України надзвичайно вдало доповнювалась та завершувалась концентрацією вивозу готової продукції та наявністю в кінці ХІХ ст. концентрованого ринку її збуту. В 1899—1900 рр. доля найкрупніших експортерів, що відправляли понад 1 тис. вагонів (600 тис. пудів) продукції на рік, становила в загальному вивозі: по вугіллю — 92%, по залізній руді — 96 та кам'яній солі — 86%². Гірничозаводська промисловість України мала справи переважно з найкрупнішими, найбільш платоспроможними споживачами: казною, залізницями, металургійними заводами, пароходствами, великими підприємствами та організаціями. На їх долю у 1900 р. припадало 84,9% (у 1890 р. — 67%) усього вивозу вугілля з західної (української) частини Донбасу³. Все це, природно, щільно підводило до укладення монопольних угод про розділ ринків збуту та створення найбільш вигідної риночної кон'юнктури. Монополізація виробництва, таким чином, приводила до монополізації збуту продукції, монополізація ж збуту вела до виникнення перших монополістичних об'єднань.

Важливу роль у складанні монопольного ринку збуту продукції української гірничозаводської промисловості по монопольно високим цінам, а в остаточному підсумку у виникненні ранньомонополістичних об'єднань на півдні Росії відіграла протекціоністська політика царського уряду, яка створювала сприятливі умови для крупніших південних гірничопромисловців щедрою роздачею субсидій, премій, вигідних замовлень (головним чином, на залізничне устаткування), що захищала їх від іноземної конкуренції встановленням заборонних місцевих тарифів на ввіз іноземної продукції та сировини і т. ін.⁴.

¹ Підраховано по «Сборнику статистических сведений о горнозаводской промышленности России в 1900 году».

² Підраховано по «Трудам XXV съезда горнопромышленников Юга России (далі — «Труды съезда...»)», т. I, «Отчет Совета съезда», Харьков, 1900, стор. 10, 23—25.

³ «Труды XVI съезда...», ч. I, 1891, стор. XVIII; «Труды XXVI съезда...», т. I, Ведомости I—9, 1902.

⁴ Докладніше про численні і різноманітні форми покровительства царського уряду гірничозаводському Півдню див. Д. И. Шполянский, Монополии угольно-металлургической промышленности Юга России в начале XX века, М., 1953, стор. 35—37; М. Я. Г е ф т е р, Царизм и монополистический капитал в металлургии Юга России до первой мировой войны, «Исторические записки», т. 43, стор. 81—85.

Створенню перших південних монополій чимало сприяв іноземний капітал, що пустив на початку ХХ ст. глибоке коріння в гірничозаводську промисловість України¹. Для одержання високих монопольних прибутків і заради полегшення боротьби за пануюче становище у відповідних галузях економіки іноземні капіталісти часто переносили у Росію організаційні форми крупного монополізованого підприємства. Не випадково тому перші монополістичні об'єднання в Росії виникають саме в тих галузях і економічних районах, де головну роль відігравали капітали іноземних товариств і банків. Головним же центром прикладання іноземних капіталів у Росії був південний гірничопромисловий район, Україна.

Значну роль у монополізації важкої промисловості України відігравали також тісні зв'язки банків (російських та іноземних) і промислових підприємств (з кінця ХІХ ст.)². Із скромних посередників у платежах банки в ці роки перетворюються у засновників і активних учасників торгово-промислових товариств та компаній, кровно зацікавлених у кінцевих результатах їх діяльності. Ця зацікавленість закономірно приводить до зрощення, починаючи з кінця 90-х років, банківського та промислового капіталів у провідних галузях російської промисловості та утворення на їх базі фінансового капіталу, зміцнення особистих зв'язків (персональна унія) між банками та найкрупнішими промисловими підприємствами³. Це ще більше посилювало тенденції монополізації, бо для забезпечення високих прибутків банки прагнули якось обмежити розмах конкурентної боротьби і цим всіляко сприяли об'єднанню капіталістів.

Не випадково тому Петербурзький міжнародний банк відіграв велику роль у оформленні (у 80-х—90-х роках) ряду картельних угод заводів, що виготовляли залізничне устаткування. На початку 1897 р. у Франції зусиллям одного з найкрупніших паризьких банків «Société General» був утворений могутній консорціум іноземних та російських банків, так званий Омніум (Генеральне товариство гірничої та металургійної промисловості) з основним капіталом у 25 млн. франків, покликаний, за повідомленням «Торгово-промышленной газеты», «...зосередити в одне ціле розкидані зараз в різних місцевостях гірничопромислові і металургійні підприємства» і відігравати «...в Росії ту ж роль, яку займають в Америці синдикати і трести»⁴. На кошти учасників цього об'єднання було створено ряд крупних підприємств вугільної та металургійної промисловості Донбасу.

¹ За далеко неповними і неточними підрахунками Б. Ф. Брандта, не менше половини всіх вугільних розробок Донбасу в кінці ХІХ ст. знаходилося в руках французьких і бельгійських (переважно) капіталістів (Б. Ф. Брандт, *Иностранные капиталы*, ч. 2, СПб, стор. 118). З п'ятнадцяти крупних металургійних заводів України (з доменним виробництвом) на початку ХХ ст. дев'ять працювало на франко-бельгійські капітали, два — на німецькі, один (Юзівський) належав англіцям і лише в трьох металургійних товариствах провідну роль відігравали російські капітали. В гірничохімічній промисловості Донбасу більшість підприємств належала франко-бельгійським і німецьким капіталам (див. «Вестник финансов, промышленности и торговли», 1896, № 27, стор. 11—12; Л. Телешов, *Перечень горных и горнозаводских фирм Донецкого бассейна*, Харьков, 1899, стор. 5—7).

² Центральний державний історичний архів СРСР у Ленінграді (далі — ЦДІАЛ), ф. 626, оп. 1, спр. 725, арк. 30; спр. 671, арк. 2; спр. 668, арк. 4; С. Роиин, *Иностранные капиталы и русские банки*, М., 1926, стор. 35—36; Е. Л. Грановский, *Монополистический капитализм в России*, Л., 1929, стор. 27—29.

³ ЦДІАЛ, ф. 626, оп. 1, спр. 726, арк. 43—45; Державний архів Сталінської області, ф. 16, оп. 1, спр. 2, арк. 1; «Русские банки. Справочники и статистические сведения», СПб, 1889, стор. 30—42.

⁴ Цит. за Е. Л. Грановским, назв. праця, стор. 41.

Нарешті, дуже велике значення у картелюванні та синдикуванні гірничої і гірничозаводської промисловості України мали перші представницькі організації крупного капіталу в Росії, що виникли на початку 70-х років, — з'їзди гірничопромисловців Півдня Росії, які не тільки підготували ґрунт для виникнення південних монополій, а й самі виконували у ряді випадків функції картельно-синдикатського характеру¹.

Через своїх уповноважених і створений у 1892 р. постійний керівний орган — раду з'їзди гірничопромисловців Півдня Росії підтримували найтісніший контакт з урядом з найрізноманітніших питань: будівництва нових залізниць та під'їзних колій, зниження тарифів на перевезення продукції, одержання казенних замовлень, підвищення мита на мінеральне паливо, що експортувалося з-за кордону, врегулювання робітничого питання і т. д. В більшості випадків при розв'язанні вказаних питань царський уряд ішов назустріч гірничопромисловцям. З'їзди були зв'язані з гірничопромисловцями Польщі і Уралу, представники яких брали участь в їх роботі².

З'їздівська організація південних гірничопромисловців була об'єднанням крупного і найкрупнішого капіталу, могутнім знярядям придушення і витіснення дрібних капіталістів і промисловців³.

Сам характер об'єднаних виступів перед урядом і в боротьбі з конкурентами підводив південних магнатів — гірничопромисловців до усвідомлення корисності для них організації об'єднань монополістичного характеру. І не випадковою є та обставина, що рішення про утворення найкрупніших південних монополій «Продамета» і «Продугля» викристалізувалося в остаточному вигляді в ході робіт гірничопромислових з'їздів. Приблизно таку ж організуючу роль щодо південних металургійних заводів відіграла Петербурзька постійна дорадча контора залізо-заводчиків.

* *
*

Ми бачимо, таким чином, що в гірничій і гірничозаводській промисловості України наприкінці ХІХ ст. створились всі необхідні передумови для виникнення перших монополістичних об'єднань. І вони з'являються. Виступаючи переважно у формі картелів, ці ранньомонополістичні об'єднання, як правило, мали нелегальний характер, під прикриттям комерційної таємниці вони приховували свою прабіжницьку діяльність⁴.

Раніше інших монополістичні об'єднання у важкій промисловості Росії виникають у чорній металургії та у суміжних з нею галузях. Вище вже підкреслювалось, що для зростаючої металургійної промисловості Росії об'єктивними умовами та зусиллями царського уряду наприкінці ХІХ ст. був утворений стійкий монополістичний ринок збуту її продукції, що стимулювало об'єднання найкрупніших заводчиків. Вже на початку 80-х років утворюється ціла система монополістичних угод і об'єднань, що поділили між собою величезний російський залізний ринок.

¹ Перший з'їзд відбувся у листопаді 1874 р. у Таганрозі; починаючи з V, з'їзди збираються регулярно, раз на рік, в Харкові, який до революції був центром південної гірничозаводської промисловості. Усього (до 1900 р. включно) відбулося 25 чергових і 5 екстрених з'їздів (див. «Краткий очерк истории съездов», Харьков, 1908).

² «Вестник финансов», 1897, № 17, стор. 264.

³ «Труды XXII съезда...», ч. 2, 1898, стор. 317; «Труды XXIII съезда...», ч. 2, 1899, стор. 195.

⁴ В значній мірі це пояснюється положеннями російського судового законодавства, які формально забороняли «змови підприємців». Треба зазначити, що царський уряд не дуже додержувався цих параграфів, а іноді і сам брав активну участь у створенні монополістичних об'єднань (цукрового, нафтового синдикатів у 80-х—90-х роках).

На початку 80-х років Росія була втягнута в орбіту світової економічної кризи, що змінилася тривалою (до початку 90-х років) депресією. У 1882 р. криза набула характеру загального надвиробництва, поширившись на найважливіші галузі промислового виробництва, зокрема на сталепрокатне і рейкове виробництво. За шість років (1880—1885) виробництво сталі в Європейській Росії упало з 18,7 млн. пудів до 11,6 млн. пудів (на 38%)¹. Безпосередньою внутрішньою причиною тяжкої кризи сталепрокатного виробництва в Росії було різке зниження темпів залізничного будівництва (з 7,4 тис. верст в 1871—1875 рр. до 3,1 тис. верст в 1881—1885 рр.)².

Значний вплив на хід і розвиток російської кризи в металургійній промисловості Росії зробили і німецькі залізо заводчики, які у боротьбі з кризою в німецькій металургії та для підтримки високих внутрішніх цін на металеві вироби, використовуючи порівняно невисокий рівень російських митних тарифів, організували на початку 80-х років масовий вивіз чавуну на російський ринок по низьких, демпінгових цінах³. Це, з однієї сторони, створювало великі труднощі для тих небагатьох металургійних заводів у Росії, які працювали на місцевій сировині, але, з другої сторони, забезпечувало одержання великих прибутків переробними заводами, які працювали на дешевому привозному чавуні і кам'яному вугіллі.

Прагнучи закріпити цю вигідну кон'юнктуру, п'ять заводів (Путиловський, Брянський, Варшавський, Гута-Банковський та Олександрівський) у червні 1882 р. утворили «Союз фабрикантов»⁴ «...для одержання спільно всіх замовлень на виготовлення сталевих рейок», зосередивши на початку 80-х років до трьох чвертей всього сталерейкового виробництва в Росії. До цього об'єднання тісно примикали організовані у 1884 р. «Союз фабрикантов рельсових скреплений» і приблизно у ті ж роки «Союз заводів, виготовляючих залізнодорожні принадлежності»⁵. З їх утворенням переробним і металобробним заводам забезпечено тимчасове переважання на російському залізничному ринку.

Перелічені угоди були спрямовані спочатку проти самостійних заводів (найкрупнішим з них був Юзівський), позбавлених частини своїх замовлень. Ці заводи скаржилися урядовим органам, вимагаючи забезпечувати їх довгостроковими казенними замовленнями і, навпаки, відмовляти в їх наданні переробним заводам. Це клопотання було підтримане товариством для сприяння російській промисловості та торгівлі, а також з'їздом залізо заводчиків, що обговорював в кінці 1885 р. стан та потреби російської металургійної промисловості⁶.

Царський уряд пішов назустріч крупним залізо заводчикам і ще у листопаді 1886 р. надав довгострокове (на п'ять років) замовлення на залізничне устаткування (рейки та скріплення) чотирьом самостійним заводам (Юзівському, Катав-Іванівському, Гута-Банковському і Деми-

¹ Цей процент був більшим, ніж в Англії, США і Німеччині, де зниження рівня виробництва сталі в період кризи 80-х років відповідно визначалось в 15,9%, 10,7%, 1,3% (див. А. Ф. Яковлев, Экономические кризисы в России, М., 1955, стор. 138, 146).

² П. И. Лященко, История народного хозяйства СССР, т. 2, М., 1956, стор. 111.

³ «Съезд железозаводчиков в С.-Петербурге в 1885 году и его пожелания», СПб, 1889, стор. 3—4.

⁴ М. Миттельман, Б. Глебов, А. Ульяновский, История Путиловского завода, М.—Л., 1939, стор. 39—40.

⁵ ЦДІАЛ, ф. 268, оп. 4, спр. 1616, арк. 90; В. Бовыкин, Новые сведения о ранних монополиях в России, «Вестник Московского университета. Серия историко-филологическая», 1956, № 1, стор. 182—186.

⁶ «Съезд железозаводчиков в С.-Петербурге в 1885 году и его пожелания», стор. 44.

довському у Нижньому Тагілі)¹ по пільговій ціні 1 крб. 95 коп. за пуд². Одночасно було вирішено заздалегідь не надавати переробним заводам казенних замовлень³. Для переробних заводів це був тим більш відчутний удар, що з кінця 80-х років питома вага казенних залізничних замовлень різко зростає в зв'язку із збільшенням обсягу казенного залізничного будівництва та викупом державою ряду приватних комерційних залізниць. Нарешті, починаючи з 1884 р. швидко зростає мито на ввезення в Росію чавуну та заліза, досягши у 1891 р. забороненого рівня⁴.

Зміни, що відбулися наприкінці 80-х років у характері розвитку російської металургійної промисловості, не змогли не накласти свій відбиток і на діяльність монополістичних об'єднань та союзів, у яких поступово починає відігравати першорядну роль південна металургія, що бурхливо розвивалася.

Перш за все ці зміни торкнулися «Союза рельсовых фабрикантов», який розпався фактично на рік раніше встановленого договором строку⁵. Його головні учасники — товариства Брянського та Варшавського заводів, розпродавши акції Путиловського заводу, що їм належали⁶, в кінці 80-х років створили два крупних металургійних заводи: Олександрівський Брянського товариства в Катеринославі і Дніпровський Південноросійського Дніпровського товариства в с. Кам'янци близько Катеринослава⁷. З утворенням цих заводів центр рейкопрокатного виробництва Росії швидко і неухильно переміщується на Україну.

В 1890 р. між товариствами Брянського і Олександрівського заводів, Південноросійського Дніпровського і Новоросійського (Юзівського) заводів укладається нова монополістична угода — «Союз рельсовых заводоу», який на відміну від «Союза рельсовых фабрикантов» був об'єднанням самостійних (не переробних) доменних заводів, зосереджуючи на початку 90-х років 73% усього рейкопрокатного виробництва в Росії⁸.

На початку 1895 р. в умовах економічного піднесення «Союз рельсовых заводоу» припинив своє існування⁹. Безумовно, головну роль у ліквідації цієї угоди відіграло будівництво та введення у дію в цей час на Україні нових крупних металургійних заводів з рейкопрокатним виробництвом (Дружківського і Донецько-Юр'ївського), які фактично позбавили «Союз рельсовых заводоу» його монополії на рейковому ринку. Будь-яких інших відомостей про існування монополістичних об'єднань південних рейкопрокатних заводів у другій половині 90-х років ми ще не маємо, що не є свідченням їх відсутності.

¹ Замовлення в 4,1 млн. пудів було розподілено між заводами так: Юзівському — 2 млн. пудів (на п'ять років), Катав-Іванівському — 1 млн. пудів (на три роки), Гута-Банковському — 0,7 млн. пудів (на два роки) і Демидовському — 0,1 млн. пудів (на рік).

² Ця ціна включала в себе 35 коп. пільгової попудної премії.

³ ЦДІАЛ, ф. 268, оп. 4, спр. 1618, арк. 53, 94.

⁴ П. И. Лященко, назв. праця, стор. 184, 190.

⁵ Рішення «вчинити взаємні розрахунки між заводами» було винесено на засідання ради союзу 21 січня 1887 р., хоч строк угоди закінчувався тільки 31 грудня того ж року (див. В. Бовыкин, назв. праця, стор. 183).

⁶ «История Путиловского завода», стор. 40.

⁷ Перший став до ладу в 1887 р., другий — в 1889 р., див. «Металлургические заводы на территории СССР с XVII века до 1917 года», М.—Л., 1937, стор. 44, 260.

⁸ ЦДІАЛ, ф. 626, оп. 1, спр. 688, арк. 17—18; «Сборник статистических сведений о горнозаводской промышленности России в 1890 году», стор. 210—213; «Сборник статистических сведений о горнозаводской промышленности России в 1895 году», СПб, 1897, стор. 239—241.

⁹ В. Бовыкин, назв. праця, стор. 183—184.

Олександрівський і Дніпровський заводи з моменту свого заснування примикають і до інших об'єднань, які виникли раніше. З 1889 р. вони стали повноправними членами «Союза заводов, изготовляющих железнодорожные принадлежности» (існував до березня 1897 р.), згодом вступають у «Союз фабрикантов рельсовых скреплений» (припинив своє існування з 1 січня 1892 р.)¹.

Про характер діяльності усіх названих союзів ми можемо судити на підставі договорів і інших документів, дуже схожих за своїм змістом², які дійшли до нас. На чолі кожного об'єднання стояла рада з представників усіх заводів, що були учасниками угоди, з постійним місцеперебуванням у Петербурзі. Періодично збираючись (один раз на місяць), рада більшістю голосів затверджувала розподіл усіх замовлень і визначала «...загальну для всіх найменшу ціну» на продукцію, що збувалася. Поточними справами союзів,— головним чином вишукуванням і послідовним розподілом замовлень,— займалися керуючі справами, які обиралися учасниками об'єднань. Ними були, головним чином, крупні біржеві маклери, які мали свої контори і були тісно зв'язані з міжнародними та іншими банками. Угоди регулювали ціни на замовлення³ і передбачали санкції щодо заводів — порушників її (угоди) умов (прийняття замовлень не від членів союзу і по більш низьким цінам). Так, договір 1887 р. «Союза фабрикантов рельсовых скреплений» зобов'язував порушника «...виплатити неустойку в двадцать пять процентов з контрактной стоимости принятого замовлення, які розподіляються між усіма іншими членами синдикату, в пропорції § 1 (тобто з врахуванням встановлених доль участі.— С. П.) за виключенням винуватця»⁴. Навпаки, на випадок недоодержання будь-яким заводом належних йому замовлень він мав право на відповідну компенсацію. Усі вказані операції (штраф за неустойку, виплата компенсації і т. д.) повинні були провадитись з утвореного для цього особливого грошового фонду, утвореного учасниками угод пропорціонально їх участі у виконанні замовлень. Фонд цей знаходився у безпосередньому віданні союзних рад і зберігався у депозиті Петербурзького Міжнародного банку.

Перед нами, таким чином, картелі вищого порядку, які за своїм характером наближалися до синдикатів. Не випадково самі учасники об'єднань називали їх синдикатами («рейковий синдикат», «синдикат скріплення», «вагонний синдикат» і т. д.)⁵.

Діючі між собою у тісному зв'язку⁶, союзи залізозаводчиків у кінці XIX ст. монополізували виробництво і збут головної залізничної про-

¹ ЦДІАЛ, ф. 626, оп. 1, спр. 688, арк. 9, 20; В. Бовыкин, назв. праця, стор. 186.

² В. Бовыкин, назв. праця, стор. 182—183.

³ ЦДІАЛ, ф. 626, оп. 1, спр. 696, арк. 5.

⁴ Там же, арк. 8.

⁵ ЦДІАЛ, ф. 626, оп. 1, спр. 693, арк. 9; Державний історичний архів Ленінградської області, ф. 1309, спр. 1, арк. 23, 55.

⁶ Характерно, що на чолі всіх союзів стояли одні й ті ж особи: власник біржової контори, тісно зв'язаної з концерном Круппа, голова правління (з 1896 р.) Петербурзького приватного комерційного банку К. Л. Вахтер очолював «Союз рельсовых фабрикантов», «Союз фабрикантов рельсовых скреплений», «Союз рельсовых заводов» і був довіреною особою «Союза заводов, изготовляющих железнодорожные принадлежности» і «Союза вагоностроительных заводов». Один з керівників Південноросійського Дніпровського товариства М. П. Ігнаціус очолював «Союз заводов, изготовляющих железнодорожные принадлежности», «Союз вагоностроительных заводов» і був членом ради «Союза рельсовых заводов» (ЦДІАЛ, ф. 626, оп. 1, спр. 688, арк. 1, 14, 17; спр. 693, арк. 4, 25; спр. 703, арк. 10; ф. 1333, оп. 2, арк. 13, 4—5). Це дозволяє припустити наявність загального керівного центра, можливо, в самому Міжнародному банку.

дукції¹, встановивши гранично високі монополійні ціни. Тому, що вся діяльність цих ранньомонополістичних об'єднань проходила негласно, з'явилась потреба в організації формально нейтрального, офіційно дозволеного органу, здатного підтримувати найтісніші контакти з урядом і його органами. Ці функції повинна була виконати постійна дорада контора залізоваводчиків, яка б відбивала у своїй діяльності інтереси монополістичних кіл російської металургійної промисловості і сприяла б її дальшій монополізації².

Новий важливий етап у розвитку монополій в чорній металургії Росії починається з самого кінця 90-х років, коли вибухла величезна криза перевиробництва, яка на початку ХХ ст. остаточно розчистила ґрунт для виникнення могутніх монополістичних об'єднань у всіх галузях російської промисловості.

Криза й зв'язаний з нею спад залізничного будівництва виявились найбільш відчутними для підприємств, які спеціалізувались на обслуговуванні казенного ринку. Тому на початку 1900 р. з'являється проект відновлення у рамках контори залізоваводчиків спеціалізованих угод по розподілу казенних замовлень на рейки, скріплення і залізничний рухомий склад. З цією пропозицією виступили 15 металургійних та металообробних товариств, серед них п'ять південних (Брянське, Новоросійське, Російсько-Бельгійське, Дніпровське і Гартмана)³.

В ході першої половини 1900 р. були укладені однотипні спеціалізовані угоди (складені конторою залізоваводчиків)⁴ між вагонобудівними («вагонный синдикат»), рейкопрокатними та іншими заводами⁵. За своїм змістом вони мало чим відрізнялись від союзних договорів 80-х початку 90-х років, які ми розглядали вище. Найдокладніше зупинимось на угоді рейкових заводів від 15 лютого 1900 р.⁶

В об'єднання увійшли заводи п'яти південних товариств (Новоросійського, Брянського, Південноросійського, Російсько-Бельгійського та Донецького) «...з метою розподілу між заводами, що беруть участь, пропорціонально їх виробничій спроможності всіх замовлень на рейки як для казенних, так і для приватних парових залізниць»⁷. У порівнянні з колишнім «Союзом рельсових заводів» число учасників об'єднання збільшилось до п'яти, а їх доля у загальноросійському рейковому виробництві досягла 80%⁸.

Угодою встановлювались долі участі кожного товариства у виконанні всіх замовлень. Тільки після розподілу всіх замовлень дозволялось їх виконання.

¹ Крім вищезазначених союзів, з кінця 80-х років у металообробній промисловості Росії існувало ще монополістичне об'єднання вагонобудівних заводів «Синдикат вагонов» — безпосередній попередник «Продвагона» (ЦДІАЛ, ф. 1333, оп. 2, спр. 12, арк. 10, 20 і ін.; ф. 626, оп. 1, спр. 689, арк. 5—6; спр. 693, арк. 2, 4, 15, 24).

² Заснування контори було затверджено комітетом міністрів у листопаді 1887 р. В середині 90-х років навколо контори залізоваводчиків групувались найзначніші металургійні заводи, що давали до трьох чвертей загальноросійської продукції метизів. Провідну роль відігравали південні заводи. Постійна дорада контора підтримувала зв'язки з іноземними організаціями, зокрема з об'єднанням французьких металургійних заводів «Comite de Forges» (див. «Труды постоянной совещательной конторы железаводчиков» за різні роки).

³ ЦДІАЛ, ф. 1333, оп. 2, спр. 12, арк. 7—9, 13.

⁴ Там же, ф. 1206, оп. 1, спр. 250, арк. 3.

⁵ Там же, ф. 1333, оп. 2, спр. 12, арк. 10.

⁶ Цю угоду вдалось знайти в Центральному державному архіві Жовтневої революції і соціалістичного будівництва СРСР (далі — ЦДАЖР СРСР).

⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. 7952, оп. 6, спр. 119, арк. 107.

⁸ Див. «Сборник статистических сведений о горнозаводской промышленности России в 1900 году», стор. 349, 255—257, 353.

Як і в союзах, всіма організаційними справами рейкового картелю завідувала рада (у Петербурзі) з представників усіх товариств та обраний ними голова. Угода була укладена на три роки (з 1 січня 1900 р. по 1 січня 1903 р.), після чого вона могла бути відновлена при взаємній згоді на наступний строк¹.

Угода рейкових заводів не передбачала регулювання продажних цін. Але в цьому й не було потреби. Справа в тому, що у квітні 1900 р. особою міжвідомчою нарадою під головуванням статс-секретаря Д. Сольського, за наполяганням залізозаводчиків України, були встановлені на три роки (1900—1903 рр.) монопольно високої ціни на рейки, які виготовлялися на південних заводах,— 1 крб. 25 коп. за пуд (проти колишніх 1 крб. 10 коп.)². Одночасно на південні заводи були розповсюджені пільги по розподілу довгострокових казенних замовлень³. Приватна монополія, таким чином, доповнювалась та підсилювалась державною⁴.

Урядова допомога пом'якшувала удари кризи, однак гірничопромисловці вже відчували її недостатність. Для ростучої південної металургії з кінця XIX ст. казенний ринок вже став вузьким; необхідно було вишукувати засоби для завоювання більш широкого ринку, для виходу на світові ринки.

Колишні спеціалізовані картельні угоди вже застаріли і повинні були закономірно поступитись перед синдикатом «Продамет», який виник у 1902 р.

У вугільній промисловості України до початку XX ст. ми не знаємо таких оформлених монополістичних об'єднань, як металургійні союзи. Це пояснюється тим, що у Донбасі наприкінці минулого століття існувала значна кількість дрібних вугільних підприємств, які хоч і не відігравали великої ролі у загальному балансі вуглевидобутку в басейні, проте стримували встановлення монополісних цін. Виникненню «Продугля» повинно було передувати витіснення і експропріація дрібних та середніх вуглепромисловців, що й відбувалося на рубежі двох століть.

В цей же час крупні вуглепромисловці з успіхом використовували для досягнення своєї мети сам апарат з'їздівської організації, який виконував ряд функцій чисто монополістичного характеру. Так, з'їзди гірничопромисловців Півдня Росії фактично регулювали обсяг щорічного виробництва, вивезення і збуту вугілля. Зовнішньо це мало зовсім невинний вигляд: кожен рік органами з'їздів встановлювалися контрольні цифри видобутку і вивезення вугілля на окремих шахтах та копальнях, а також в цілому по басейну. В дійсності ж ці дані були обов'язковою нормою, яка виступала як головне мірило при розподілі усього залізничного рухомого складу⁵. Видобуте понад норму вугілля на ділі не

¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 7952, оп. 6, спр. 119, арк. 107—110.

² ЦДІАЛ, ф. 268, оп. 5, спр. 18, арк. 31.

³ Спочатку замовлення розподілялися управлінням залізниць міністерства шляхів сполучень, а в 1902 р. було створено спеціальний державний «Комітет для розподілу між заводами заказів на рухомий склад, рейки, скріплення і інші залізничні приналежності», якому було наказано «виконання казенних нарядів... помалу зосередити на першокласних, тобто найбільш упорядкованих і найбільш обладнаних в технічному відношенні, заводах». Таким чином, комітети перетворилися, по суті, у зняряддя монополістичних кіл (ЦДІАЛ, ф. 268, оп. 5, спр. 18, арк. 48).

⁴ Монопольне становище південних рейкопромисловців було настільки вигідним, що вони тривалий час заважали синдикуванню рейкового виробництва в рамках «Продамета». Синдикування це було здійснено лише наприкінці 1909 р.

⁵ Щоправда, безпосереднім розподілом вагонів і регулюванням усього вугільного вивозу завідував створений в 1888 р. у Харкові особливий урядовий комітет по вугільних перевозках, але в своїй практичній діяльності він повністю залежав від промисловців, які входили до його складу (П. И. Фомин, Горная и горнозаводская промышленность Юга России, т. II, Харьков, 1924, стор. 56—57).

мало доступу на широкий ринок. Н. С. Авдаков, один із керівників з'їздів гірничопромисловців, мав усі підстави заявити з цього приводу: «Ми, самі вуглепромисловці, держимо так міцно один одного за руки, що не даємо нікому вільно йти і вільно розвивати той чи інший ринок»¹.

На з'їздах укладались різні угоди, контракти на постачання вугілля, визначались ціни². Не випадково, що чергові з'їзди завжди відбувалися наприкінці року (звичайно, у жовтні), коли найзручніше було з'ясувати риночну кон'юнктуру майбутнього року. У 1895 р. XX з'їздом при раді з'їзду була створена постійна комісія по розширенню збуту вугілля, яка організувала у Москві склади і спеціальну контору для торгівлі донецьким вугіллям³. Як головний засіб цього було визнано за необхідне значно збільшити експорт вугілля за кордон і з цією метою виробити відповідні організаційні форми, які б передбачали «...повну солідарність участі існуючих копалень Донецького басейну»⁴. Як підкреслював у своєму виступі вуглепромисловець А. Н. Жуковський, «...ця умова тим більш необхідна, що вона забезпечує успіх у боротьбі з конкуренцією закордонних фірм, які вже укріпилися на шуканому ринку»⁵.

В останній чверті XIX ст. відбувалися і прямі спроби створення крупних вугільних монополій. Перша така спроба була зроблена ще в 1878 р. на III з'їзді вуглепромисловців Півдня Росії. Крупний вуглепромисловець А. А. Ауербах виступив тоді при обговоренні питання про гірничопромислові кредити і пропонував створити акціонерне товариство, яке буде виконувати комісійний продаж вугілля та інші комерційні операції синдикатського характеру⁶. Проект Ауербаха у своїй основі був нереальний, бо намагався об'єднати в одному підприємстві дві різні за своїм характером функції: товариство взаємного кредиту (у його створенні були особливо зацікавлені дрібні вуглепромисловці) і монополістичну організацію крупного капіталу⁷. Тому він не одержав підтримки на з'їзді і провалився при голосуванні.

Вдруге проект створення об'єднання донецьких вуглепромисловців у формі експортного синдикату виник у 1895 р. на XX гірничопромисловому з'їзді. Цим питанням спеціально займалась комісія, якою керував Н. С. Авдаков. У своїй доповіді на з'їзді Авдаков підкреслив необхідність негайного прийняття «...будь-яких заходів, щоб встановити більш-менш правильне співвідношення між виробництвом та споживанням мінерального палива»⁸.

Інший доповідач — О. Л. Шен, що посилався на приклад західноєвропейських монополій, які використовують зовнішній ринок і експорт товарних лишок по бросових цінах для підтримки високих внутрішніх цін, також заявив, що «...своєчасно подумати про ті заходи, при яких було б можливим вдержати продажні ціни на рівні, хоча б тільки беззбитковому для вуглепромисловців»⁹.

XX з'їздом гірничопромисловців Півдня Росії була розроблена ціла система заходів, які передбачали зниження експортних цін на вугілля (для витіснення конкурентів з іноземних ринків) з наступною

¹ «Труды X съезда...», ч. 2, 1886, стор. 110.

² «Труды XXIV съезда...», ч. 2, 1900, стор. 2.

³ «Труды XX съезда», ч. 1, 1895, стор. 543.

⁴ Там же, стор. 532.

⁵ Там же.

⁶ «Третий съезд углепромышленников в Харькове», Харьков, 1878, стор. 125, 127.

⁷ Там же, стор. 132.

⁸ «Труды XX съезда...», ч. 1, стор. 501.

⁹ Там же, стор. 539.

оплатою збитків експортерів з особливого фонду, який був заснований з'їздом, створення за кордоном вугільних складів та відкриття там спеціальних збутових агентств¹. Великі надії покладали вуглепромисловці на уряд, який повинен був, за їх задумом, субсидувати всю цю справу, зокрема встановити попудну премію за вивіз вугілля за кордон і відповідно знищити провізні тарифи². Надії ці не були позбавлені підстав. Як відомо, при повній підтримці та допомозі царського уряду в 1893 р. був утворений нафтовий експортний синдикат. На цей раз, однак, царський уряд відмовив донецьким вуглепромисловцям майже у всіх клопотаннях, і їх об'єднання так і не відбулося.

Було б, однак, неправильно гадати, що в кінці минулого століття були тільки спроби створення монополістичних об'єднань у вугільній промисловості України. Аналіз документів дозволяє встановити наявність ряду тимчасових угод найкрупніших вуглепромисловців, що передбачали, як правило, погоджене підвищення цін для одержання високого монопольного прибутку. У цих угодах і полягає секрет так званих вугільних криз кінця XIX ст., про які так багато писали і говорили сучасники. Не випадково самі вуглепромисловці визнавали, що «конкуренція між вугіллям ніколи не слабла, крім виключних років кризи..., а ця конкуренція завжди держить ціни у досить низьких розмірах»³.

Так, на початку 1888 р. у боротьбі із значним падінням цін на вугілля великі вуглепромисловці Донбасу «...стримувалися у розвитку видобутку вугілля»⁴. Одночасно був скорочений вугільний вивіз. Зтодом з'ясувалось, що в самий розпал вугільної кризи, восени 1888 р., на копальнях і шахтах басейну зібралося понад 7 млн. пудів вугілля, з вивезенням якого шахтовласники не дуже поспішали⁵.

Внаслідок цього зговору вугільних королів Донбасу ціни на вугілля підскочили на місцях видобутку до 8 коп. (проти 4 — 5 коп. у 1887 р.), а в містах до 40 коп. і вище⁶; вуглепромисловці визнавали ці ціни «...більш-менш нормальними, і якщо вони протримаються і далі, то тільки за таких умов кам'яновугільна промисловість оживе від пригніченого стану цін минулих років»⁷.

Преса і громадськість прямо обвинувачували донецьких вуглепромисловців «...у навмисному і несправедливому підвищенні продажних цін вугілля по змові або взаємній між собою угоді»⁸.

Питання про вугільну кризу спеціально обговорювалося на екстремному і черговому XIII з'їздах, фактично при зачинених дверях⁹. Змушений враховувати гостру нестачу вугілля казенних залізниць, уряд повинен був залякати вуглепромисловців скасуванням мита на іноземне вугілля. Погроза ця справила враження, і поступово видобуток і вивіз вугілля досягають норми.

Другий зговір донецьких вуглепромисловців мав місце наприкінці 1893 р., коли залізницям, металургійним заводам і іншим споживачам було недопоставлено до 15 млн. пудів вугілля, внаслідок чого деякі металургійні заводи повинні були припинити свою роботу. Ціни на ву-

¹ «Труды XX съезда...», ч. 1, стор. 543.

² Там же, стор. 543 — 544.

³ «Труды XV съезда...», ч. 1, 1891, стор. 267.

⁴ «Труды экстренного съезда углепромышленников юга России», Харьков, 1888, стор. 69.

⁵ «Труды XIII съезда...», ч. 2, 1889, стор. 71.

⁶ Там же, стор. 72, 149.

⁷ «Труды экстренного съезда углепромышленников юга России», стор. 72.

⁸ «Труды XIII съезда...», ч. 1, стор. 194.

⁹ Кореспондентам газет було запропоновано всі матеріали «перше ніж відсилати... до друку, перевіряти їх у секретаря з'їзду» (там же, стор. 5).

гілля значно зросли¹. Думки великих шахтовласників відверто висловив тоді один з лідерів гірничопромислового Півдня, банкір і вуглепромисловець А. К. Алчевський, який заявив на XVIII гірничопромислового з'їзді: «Ми зацікавлені у тому, щоб на кам'яне вугілля була хороша ціна, щоб ми мали певний заробіток»². Спекулюючи на вугільному дефіциті, гірничопромисловці домагалися від уряду будівництва нових під'їзних колій і надання інших пільг. Їх же обіцянки — задовольняти усі потреби у вугіллі по доступних цінах — були фікцією.

Донецькі вуглепромисловці укладали між собою тимчасові угоди і щодо поставки великих партій вугілля, зокрема залізницям³. Відомості про одну таку угоду початку 1897 р. з'явилися в пресі і викликали великий шум. Уповноважені XXI з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії Н. С. Авдаков і А. В. Долгово-Сабуров у своїх доповідних записках міністрам фінансів і шляхів сполучення змушені були визнати «...поодинокий випадок заяви кількома вуглепромисловцями казенним залізницям... про неможливість продовжувати постачання вугілля по колишніх цінах — 5³/₄ коп. і зроблені заяви по 6¹/₂ коп.»⁴. Таких «поодиноких випадків», очевидно, було чимало в ці роки.

Кінець 1890 р. відзначався особливо високими темпами розвитку вугільної промисловості Донбасу. Тільки за останні п'ять років XIX ст. видобуток вугілля у басейні збільшився у 2,3 раза. Ці високі темпи визначалися, перш за все, успіхами розвитку крупного капіталістичного вугільного виробництва, яке переважало на початку XX ст. у Донбасі. Прагнучи вдержати ціни на високому рівні і з цією метою постійно тримати вугільний ринок у вкрай напруженому стані, крупні вуглепромисловці у повній, очевидно, згоді між собою з 1898 р. різко збільшили випалювання коксу. Тільки за один 1899 р. кількість коксових печей збільшилась з 3 тис. до 4 тис. з продуктивністю до 147 млн. пудів коксу⁵.

Результати усіх цих заходів проявили себе дуже скоро. Починаючи з середини 1898 р. ми спостерігаємо виникнення дійсного вугільного голоду і відповідно неухильне зростання цін, які досягли у 1899—1900 рр. неймовірного рівня—11, а в окремих випадках і 14 коп. за пуд на місці видобутку (проти 5—7 коп. у попередні роки)⁶.

Навіть суворинське «Новое время» визнавало, що подібне подорожчання — наслідок угод вуглепромисловців⁷. А державний контролер П. Л. Лобко у своєму листі міністру шляхів сполучення М. І. Хілкову від 4 лютого 1900 р. прямо підкреслив, що «...стан вугільного ринку багато залежить від дій самих гірничопромисловців; ...е достатньо підстав думати, що і нинішня криза є наслідком страйку вуглепромисловців, які вважають за краще одержувати величезні і вірні барिशі з невеликої кількості видобутого вугілля — розвитку цієї справи, при якій лише згодом можуть бути одержані барिशі внаслідок збільшення видобутку вугілля»⁸.

Царський уряд розпочав ряд дуже боязких кроків, намагаючись регулювати вугільне виробництво, однак по суті він не пішов далі на-

¹ «Труды XVIII съезда...», ч. 2, 1894; стор. 42, 75.

² Там же, стор. 93.

³ П. И. Ф о м и н, Синдикаты и тресты, стор. 31; М. А. Курчинский, Союзы предпринимателей. Экономический этюд, СПб, 1899, стор. 151.

⁴ «Труды XXII съезда...», ч. 1, стор. 52—53.

⁵ «Труды XXIV съезда...», ч. 1, стор. 8—9.

⁶ ЦДАЛ, ф. 268, оп. 2, спр. 1246, арк. 183; оп. 5, спр. 13, арк. 68

⁷ Газ. «Новое время» від 6 жовтня 1898 р.

⁸ ЦДАЛ, ф. 273, оп. 9, спр. 1662, арк. 10.

дання нових пільг вуглепромисловцям, що кінець кінцем ще більше зміцнило позиції великого капіталу в Донбасі.

Щодо гірничохімічної промисловості слід згадати угоду початку 90-х років між французьким «Товариством для розробки кам'яної солі і натуральної соди на Півдні Росії» і «Голландським товариством для розробки кам'яної солі в Росії»¹, які монополізували видобуток бахмутської кам'яної солі («...розробку бахмутської кам'яної солі можна вважати такою, що знаходиться немов би в одних руках») ². Все виробництво ртуті в Росії було зосереджено в Донбасі у монопольному володінні акціонерного товариства «Ртутное дело А. Ауэрбаха и К^о»³.

Варта уваги історія виникнення содового синдикату, невідомого у нашій літературі. До кінця 90-х років монополістом у содовому виробництві Росії було акціонерне товариство «Любимов, Сольвэ и К^о», яке зосередило на двох своїх заводах (в районі Лисичанська у Донбасі і в Березниках на Уралі) 90,5% загальноросійського виробництва содових продуктів (у 1896 р.)⁴; воно було, по суті, філіалом найкрупнішого міжнародного содового концерну Сольве (бельгійські капітали)⁵.

Монополія ця була трохи порушена з будівництвом у 1898 р. «Южно-русским обществом для выделки и продажи соды и других химических продуктов» (франко-німецькі капітали) нового великого содового заводу в Слоб'янську (Донбас)⁶. Між цими товариствами почалася боротьба боротьба, у ході якої більш сильним конкурентом, товариством «Любимов, Сольвэ и К^о», неодноразово набагато знижувались ціни⁷.

Не витримавши суперництва, «Южно-русское общество...» у липні 1900 р. повинно було піти на укладення нерівноправної угоди з товариством «Любимов, Сольвэ и К^о», яка оформила створення содового синдикату⁸. На долю цього синдикату на початку ХХ ст. (в 1900 р.) припадало 92,7% всього виробництва содових продуктів у Росії⁹. Угоду було укладено строком на п'ять років (до 1 серпня 1905 р.) «з метою врегулювання видобутку, продажних цін і кількості содових продуктів, які продаються в Росії»¹⁰. Нерівноправне становище учасників угоди особливо яскраво видно з розподілу долей участі у загальному обсягу виробництва і продажу содових продуктів: на долю товариства «Любимов, Сольвэ и К^о» припадало 84% усього збуту, а на долю «Южно-русского общества...» лише 16%¹¹. «Южно-русское общество...» було усунено від участі в експортно-імпортних операціях, які знаходились цілком у віданні товариства «Любимов, Сольвэ и К^о», яке, як підкреслювалось в угоді, «...щоб уникнути конкуренції в Росії з боку закордонних товариств, по відношенню до них має з цього приводу відповідні зобов'язання»¹². Цим самим утворене об'єднання автоматично перетворювалось в російський філіал концерну Сольве.

¹ ЦДІАЛ, ф. 265, оп. 4, спр. 1131, арк. 10; ф. 268, оп. 2, спр. 1245, арк. 1, 186; «Труды XXIV съезда...», ч. 1, стор. XVI.

² «Сборник статистических сведений о горнозаводской промышленности России в 1892 году», СПб, 1895, стор. 62.

³ В. М. Коробков, Горнопромышленный указатель Донецкого бассейна, Харьков, 1901, стор. 148.

⁴ Ю. Ю. Гессен, назв. праця, стор. 145.

⁵ П. Жуа, Тресты в Бельгии, М., 1957, стор. 96.

⁶ ЦДІАЛ, ф. 1523, оп. 2, спр. 15, арк. 1.

⁷ Там же, ф. 1523, оп. 1, спр. 45, арк. 72, 75.

⁸ Там же, ф. 1523, оп. 2, спр. 22, арк. 15 — 16.

⁹ Підраховано за даними Ю. Ю. Гессен, назв. праця, стор. 145.

¹⁰ ЦДІАЛ, ф. 1523, оп. 2, спр. 22, арк. 15. Після закінчення строку угода два рази (у 1905 і 1910 р.) продовжувалася.

¹¹ Там же.

¹² Там же.

Усі збутові операції обох товариств були передані торговому дому «Вогану і К^о» у Москві¹ на умовах укладеного у 1897 р. договору між цією фірмою і товариством «Любимов, Сольвэ и К^о», причому особливо підкреслювалось, що «...усі розпорядження, які стосуються відправок, будуть виконуватися за вказівками, що даватимуться продавцю товариством «Любимов, Сольвэ и К^о»². Таким чином, і у збутових питаннях «Южно-русское общество...» відігравало другорядну роль.

За своєю структурою створене монополістичне об'єднання було своєрідним синдикатом, роль контори збуту якого відігравала фірма Вогану. Всі свої операції содовий синдикат проводив у глибокій таємниці: обидві сторони навіть при виникненні будь-яких суперечок зобов'язані були, згідно з угодою, відмовлятися «...від розбирання їх судовим порядком», замінюючи його третейським судом³.

Мета кожного об'єднання, угод капіталістів — одержання високого монопольного прибутку. Важливішим засобом здійснення цієї мети, заради чого капіталісти і йдуть на змову між собою, є встановлення монопольних цін на вироблену продукцію. Цей засіб є головним та визначальним у політиці кожного монополістичного об'єднання, починаючи з його ранніх, ще недосконалих форм, і закінчуючи могутніми капіталістичними трестами і концернами.

Особливістю розвитку економіки імперіалізму в Росії є те, що встановленню капіталістичними об'єднаннями монопольних цін сприяла і протекціоністська політика царського уряду. Підвищені митні ставки, різні премії та пільгові ціни за казенні поставки — все це було складовими елементами високих продажних цін на чавун, вугілля, метизи та інші види промислової продукції, штучно утворювало значний розрив між ними, а також між продажними цінами цієї продукції і їх дійсною собівартістю⁴. Внаслідок такої політики казні та приватним споживачам доводилось переплачувати в кінці XIX ст. до 30—40 млн. крб. щороку тільки на одному паливі; сума ж державних переплат за рейкові поставки з 1884 до 1898 р. становила 170 млн. крб. і т. д.⁵ Усі ці переплати, премії, субсидії важким тягарем лягали на плечі трудящих Росії у вигляді різних податків, збагачуючи капіталістичних хижаків. Такою була зворотня сторона царського протекціонізму.

Висловлюючи свою подяку царському урядові за його допомогу у розвитку промисловості, південні гірничозаводчики неодноразово прилюдно обіцяли поступово знижувати ціни на вітчизняну продукцію. Однак йшли роки, а обіцянки залишалися тільки обіцянками. Більш того. Не задовольняючись вже царськими подачками, великий капітал іде на створення своїх перших монополістичних об'єднань і ще більше роздуває ціни. «Незважаючи на усі жертви, які приніс уряд для запровадження у нас зазначеної галузі промисловості (мова йде про південну металургію.—С. П.),—з сумом визнавав у 1893 р. міністр шляхів сполучення А. К. Кривошеїн, — заводи в міру свого розвитку не тільки не знижують вартості своєї продукції, але, навпаки, прагнуть до поступового їх підвищення»⁶. В результаті «спільних» (інакше їх не можна назвати) зусиль крупного промислового капіталу і царського уряду

¹ ЦДІАЛ, ф. 1523, оп. 2, спр. 22, арк. 16.

² Там же.

³ Там же, арк. 15.

⁴ Там же, ф. 268, оп. 3, спр. 405, арк. 95—96; оп. 2, спр. 1246, арк. 183; «Труды постоянной совещательной конторы железозаводчиков за 1897 год», СПб, 1898, стор. 52.

⁵ Там же, ф. 40, оп. 2, спр. 115, арк. 81; А. А. Радциг, Железодельательная промышленность всего света. Производство, потребление, цены, СПб, 1900, стор. 69.

⁶ Там же, ф. 37, оп. 77, спр. 248, арк. 25.

ціни в Росії на донецьке вугілля, південний чавун і метизи в кінці XIX ст. були у два-три рази вищі, ніж за кордоном¹.

Високі монополні ціни, жорстока експлуатація робітників були джерелом величезних прибутків найкрупніших південних гірничопромисловців, у більшості своїй іноземних капіталістів. Усі сучасники в один голос відзначали їх небачені бариші. За повідомленням одного англійського капіталіста, який побував у Росії в 1902 р., прибуток іноземного капіталу в Росії — «просто надзвичайний»². Найкрупніші вугільні і металургійні компанії видавали своїм акціонерам щороку дивіденд (який, як відомо, не відбивав усього прибутку) у середньому 30—40% і більше (від загального капіталу)³. В результаті великі підприємства за кілька років окупали всі затрати і після цього приносили вже чистий прибуток. Так, власники Південноросійського Дніпровського заводу за п'ять років одержали 17 335 тис. крб. чистого прибутку, тобто 346% на капітал. Усі ці прибутки, створені працею російського і українського пролетаріату, йшли за кордон⁴, посилюючи цим економічну відсталість Росії, збільшуючи її залежність від іноземного капіталу.

Для стабілізації високих ринкових цін на вугілля, метал і іншу промислову продукцію монополістичні кола гірничозаводської промисловості України прагнули всіляко регламентувати і нормувати виробництво, аж до його обмеження, не зупиняючись навіть перед організацією товарного голоду⁵.

І південні гірничозаводчики, особливо вуглепромисловці, неухильно додержувалися принципу: недовивеземо — збагатимося. На з'їздах гірничопромисловців Півдня Росії обсяг виробництва і вивезення вугілля визначався, як правило, з врахуванням значного недовантаження і недовикористання виробничих потужностей діючих підприємств. В інші роки, як наприклад у 1890—1892 рр., це недовантаження по західній (українській) частині Донбасу доходило до 40—50% видобутку вугілля⁶. Особливо старалися в цьому відношенні іноземні капіталісти. За офіційними даними урядової комісії 1900 р. Н. Д. Білім-Колосовського, скорочення вуглевидобутку чотирма крупнішими у басейні іноземними товариствами (Франко-Російським, Російсько-Донецьким, Риковським і Прохоровським) тільки за три роки (1897—1899 рр.) становило 25%⁷.

В окремих випадках на регламентацію виробництва і його обмеження підприємців орієнтували і самі монополістичні угоди. Так, синдикатським договором 1900 р. «Южно-русскому обществу для выделки соды» прямо наказувалося «не збільшувати своїх обладнань в Росії більш того розміру, який йому необхідний для виконання своєї частки»⁸. Що стосується південної металургії, то високі темпи її розвитку в кінці XIX ст. визначались і по суті регламентувались насамперед і головним чином обсягом і розмірами казенних замовлень; масового, селянського споживача вона майже ігнорувала⁹.

¹ Газ. «Приднепровский край», № 280, 1898; «Свод товарных цен на русских и иностранных рынках за 1890—1899 годы», СПб, 1900, стор. 22—24.

² А. А. Нестеренко, Очерки истории промышленности и положение пролетариата Украины в конце XIX и начале XX века, М., 1954, стор. 16.

³ «Горный журнал», 1897, № 1, стор. 1—2.

⁴ А. А. Нестеренко, назв. праця, стор. 29.

⁵ «Труды XVIII съезда...», ч. 2, стор. 118, 200.

⁶ «Труды XV съезда...», ч. 1, Харьков, 1891, стор. XXIV; «Труды XVI съезда...», стор. XIV, XXII—XXIII.

⁷ ЦДНАД, ф. 268, оп. 2, спр. 1246, арк. 178.

⁸ Там же, ф. 1523, оп. 2, спр. 22, арк. 16.

⁹ «Труды XXII съезда...», ч. 2, Харьков, 1898, стор. 211.

Значною мірою в результаті антинародної політики південних монополістів країна наприкінці XIX ст. неодноразово переживала паливний голод, коли, за висловом одного з сучасників, «...вугілля, як нагорода, роздавалося тільки щасливцям»¹, коли зупинялися металургійні заводи і відбувалися перебої руху на залізницях. Вуглепромисловцям Донбасу Росія була зобов'язана зривом ще в кінці 80-х років будівництва транскавказького нафтопроводу², який міг збільшити і здешевити її паливний баланс.

Все вищесказане дозволяє зробити загальний висновок: у розвитку гірничої і гірничозаводської промисловості України з кінця XIX ст. все більше і більше проявлялися особливості і суперечності, які властиві економіці імперіалізму. Зокрема, високі темпи розвитку сполучалися з регламентацією і скороченням виробництва з метою встановлення монопольних цін і одержання високих монопольних прибутків. Внаслідок цього обсяг промислового виробництва був нижче дійсних розмірів виробничих потужностей крупніших підприємств. Важка промисловість України, таким чином, ще на початку свого розвитку проявляла тенденцію до застою і загнивання.

Факт виникнення перших російських монополій не означав будь-якого значного пом'якшення конкурентної боротьби. Суперництво капіталістичних хижаків лише змінювало свої форми, зміст його лишався незмінним. Всередині монополістичних об'єднань відбувалася зовні непомітна, прихована боротьба за переділ часток участі у виконанні замовлень, за зміну тих чи інших умов картельних угод. Ці суперечності роздирали монополістичні союзи, прискорювали їх розпад³.

Усі ранньомонополістичні об'єднання Росії мали ще нестійкий, кон'юнктурний характер. В умовах промислового піднесення кінця XIX ст. ще не були використані всі можливості розвитку «вільного» капіталізму. Однак уже сам факт виникнення і розвитку перших російських монополій⁴ свідчив про початок нового етапу в розвитку російської економіки, що характеризувався поступовим утвердженням капіталістичних монополій у всіх сферах господарського життя країни. Діяльність ранньомонополістичних об'єднань у Росії підготувала ґрунт для виникнення могутніх монополій на початку XX ст. Історія перших російських картелів — це передісторія «Продамета», «Продугля» і інших об'єднань.

Формування економіки капіталізму — надзвичайно складний і суперечливий процес. Поряд з високим рівнем капіталістичного розвитку окремих галузей промисловості (особливо добувної і обробної) і економічних районів (Донбасу, Криворіжжя, Кавказу, Московського і Петербурзького районів), виникненням великих монополістичних об'єднань ми спостерігаємо значне відставання, а часом і повний застій в розвитку таких важливих галузей промисловості, як машинобудування, електропромисловість і інші, а також ряду національних і промислових районів (Уралу, Середньої Азії, Сибіру і Далекого Сходу), не говорячи вже про занедбаність і відсталість сільського господарства, де повновладним господарем залишався великий поміщик.

¹ «Труды XV съезда...», ч. 1, стор. 298.

² «Труды XII съезда...», ч. 1, 1887, стор. 29 — 30.

³ ЦДАЛ, ф. 1424, оп. 4, спр. 270, арк. 65, 71, 79, 88, 91.

⁴ Гірничопромисловий Південь не був виключенням. У 80—90-х роках XIX ст. більш-менш стійкі монополістичні об'єднання існували також у бакінській нафтовій промисловості і в Домбровському вугільному басейні (Царство Польське), а також в різних галузях легкої і місцевої промисловості.

Багато в чому таке становище підсилювалося наявністю в російській економіці значних залишків кріпосництва, найсильнішим з яких було саме царське самодержавство. Відбиваючи політичну диктатуру поміщицького класу, царизм своєю економічною політикою підривав продуктивні сили країни, затримував їх розвиток. Становище ще більше погіршувалося в зв'язку з захопленням (не без допомоги царизму) на початку ХХ ст. провідних галузей російської промисловості іноземним капіталом, який хазяйнував у російській економіці, як у своїй ватчині. Іноземний монополістичний капітал займав командне місце в найкрупніших російських монополіях («Продамет», «Продуголь», «Продвагон» і ін.) і своєю імперіалістичною політикою скорочення виробництва та роздування цін підсилював на початку ХХ ст. вугільно-металургійний голод і гострий дефіцит на продукцію машинобудівної промисловості. Основні класи Росії — робітники і селяни — жорстоко експлуатувалися.

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції врятувала нашу країну від повного закабалення її іноземним капіталом, від важкого гніту монополій.

М. Н. ЛЕЩЕНКО

СЕЛЯНСЬКИЙ РУХ НА УКРАЇНІ В ЗВ'ЯЗКУ З ОГОЛОШЕННЯМ МАНІФЕСТУ І ПОЛОЖЕНЬ 19 лютого 1861 р.

Серед факторів, які зумовили перетворення феодально-кріпосницької Росії в буржуазну країну, значне місце належить селянському рухові, який розгорнувся на Україні у зв'язку з оголошенням та реалізацією маніфесту і положень 19 лютого 1861 р. Яскраво характеризуючи незадоволення селян грабіжницькими умовами так званого перетворення їх побуту, цей рух завдавав нищівного удару поміщицьким господарствам, викликаючи жах і замішання серед панівних класів, сприяв прискоренню проведення реформи 1861 р., яка поклала «початок новій, буржуазній, Росії, що виростала з кріпосницької епохи»¹.

Проте проблема селянських рухів у період скасування кріпосного права і, зокрема, під час оголошення маніфесту та положень 19 лютого 1861 р. ще не була належно висвітлена в історичній літературі. Особливо мало досліджені селянські заворушення, що відбувалися в цей час на Україні. В українській історіографії ще немає жодної узагальнюючої роботи, присвяченої цьому важливому питанню. Надруковані ж у свій час статті К. Могола², А. Попельницького³, І. Ігнатовича⁴, А. Антонова⁵ та ряду інших буржуазних істориків, хоч і містять у собі деякий фактичний матеріал, проте інтерпретують його неправильно і до того ж мають серйозні фактичні помилки і хиби.

Мало зробили в дослідженні селянського руху на Україні у названий період і радянські історики. Спеціальна література з цього питання по суті складається з двох невеликих праць А. Флоровського⁶ і Д. Пойди⁷, присвячених огляду селянського руху на Півдні України, та окремих згадок в монографіях М. Найденова⁸ і П. Зайончковського⁹.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 17, стор. 91.

² К. Могол, Крестьянские беспорядки в Луцком уезде, Волынской губернии, журн. «Русский вестник», 1869, № 7.

³ А. Попельницкий, Как принято было «Положение 19 февраля 1861 года» освобожденными крестьянами, журн. «Современный мир», февраль 1911.

⁴ И. Игнатович, Встреча на местах, «Великая реформа», т. V, М., 1911, стор. 172—178.

⁵ А. Антонов, Четверть века назад, журн. «Исторический вестник», 1887, № 11.

⁶ Флоровский, Воля панська та воля мужицька, Одеса, 1922.

⁷ Д. П. Пойда, Из истории крестьянского движения на Украине в 1861—1863 годах, «Научные записки Днепропетровского государственного университета», т. 56, вып. IV, 1956, стор. 75—86.

⁸ М. Найденов, Классовая борьба в пореформенной деревне (1861—1863 гг.), М., 1955.

⁹ П. А. Зайончковский, Отмена крепостного права в России, М., 1954.

Актуальність питання, відсутність спеціальних праць зумовили те, що автор обрав предметом свого дослідження селянський рух на Україні в початковий період проведення реформи: в березні — травні 1861 р., тобто під час оголошення маніфесту і положень 19 лютого 1861 р.¹

Використовуючи повноту своєї влади, панівний клас дворян-поміщиків, як відомо, розробив такі умови скасування кріпосного права, які грабували селян, змушуючи їх платити викуп за землю, политу їх потом і кров'ю, викуп, що в три, чотири, а то й більше разів перевищував фактичну вартість землі. І після скасування кріпосного права селяни, як підкреслював В. І. Ленін, залишилися «нижчим» станом, податним бидлом, чорною кісткою, з якої знушалася поставлене поміщиками начальство, видушувало податі, сікло різками, рукоприкладствувало і бешкетувало»².

Не знайшовши в оголошених законодавчих актах 19 лютого 1861 р. здійснення своїх сподівань і прагнень, селяни України, як і всієї Росії, зустріли їх з незадоволенням і розчаруванням. Це підтверджується як численними свідченнями сучасників, так і офіціальними повідомленнями чиновників, що брали безпосередню участь в оголошенні маніфесту. «Газети безбожно брешуть, говорячи, ніби селяни були в захопленні: вони розійшлися з церквів з похиленими головами», — відмічав у своїх записках про 1861 р. поміщик південної України Рошаховський, який виконував у той час обов'язки бобринецького предводителя дворянства³.

«Як мною особисто помічено, — вказував подільський жандармський штаб-офіцер у своєму рапорті начальнику III відділення 14 березня 1861 р., — простонароддя під час читання маніфесту стояло і слухало його досить байдуже, не виявляючи при цьому будь-якої радості»⁴.

Ставлення селян до маніфесту 19 лютого яскраво видно з доповідної записки київського губернатора міністру внутрішніх справ С. Ланському. В ній вказувалось: «Не погано від Вашого високопревосходительства, що в деяких місцях (вірніше було б сказати: повсюдно. — М. Л.) селяни чекали негайного звільнення від кріпосної залежності і безплатного дарування їм угідь, що перебувають в їх користуванні, і тому дворічна відстрочка і обов'язкові угоди з поміщиками не цілком їх задовольнили»⁵.

Особливо незадоволеними були селяни збереженням на певний час їх колишніх відносин з поміщиками. Торкаючись цього питання, луцький земський справник у своєму рапорті на ім'я генерал-губернатора змушений був констатувати, що селяни ряду населених пунктів Волинської губернії, довідавшись з маніфесту про необхідність виконання протягом двох років панщини на користь поміщика, заявляли поліцейським чиновникам, що вони «чекали зразу ж одержати волю, а між тим потрібно ще два роки працювати»⁶. Селяни говорили: «Що два роки, що двана-

¹ Ця стаття є стислим викладом відповідного розділу підготовленої до друку монографії про селянські рухи на Україні в 60-х роках XIX ст.

² В. І. Ленін, Твори, т. 17, стор. 62.

³ М. Найденов, Классовая борьба в пореформенной деревне (1861—1863 гг.), стор. 31.

⁴ Центральний державний історичний архів СРСР (далі — ЦДІА СРСР), ф. III відділення, 4-а експедиція, оп. 201, спр. 223, 1861, арк. 1.

⁵ Центральний державний історичний архів у Ленінграді (далі — ЦДІАЛ), ф. Земського відділу міністерства внутрішніх справ, 1-е діловодство, оп. 1, спр. 20, 1861, арк. 420 зв.

⁶ ЦДІА УРСР, ф. Київського військового, подільського і волинського генерал-губернатора, Тимчасове відділення по влаштуванню селянського побуту (далі — ЦДІА УРСР, Тимчасове відділення по влаштуванню селянського побуту), оп. 300, спр. 30, 1861, арк. 12.

дцять — все рівно, відомо, що пани затягнуть справу», або: «І чого даремно мутять народ, все говорять про вільність, а тепер знову змушують її чекати»¹.

Подібні висловлювання селян наводились у рапортах київського, харківського і полтавського жандармських штаб-офіцерів своєму шефу за березень 1861 р., у доповідних записках київського і подільського губернаторів міністру внутрішніх справ та у багатьох інших офіціальних документах.

Обурені збереженням протягом двох років попередніх феодально-кріпосницьких відносин, селяни ряду населених пунктів України рішуче відмовлялись брати участь у подячних молебнях, які організували попи, виявляли «грубість і неповагу» до представників місцевих органів влади.

Доповідаючи про один з таких випадків, харківський жандармський штаб-офіцер у рапорті на ім'я начальника III відділення писав 29 березня 1861 р., що селяни с. Непокритого, Харківського повіту, у відповідь на пропозицію місцевого попа, який читав маніфест, подякувати богу і царю за даровану волю, заявили: «За що дякувати, що ми ще на два роки залишаємося служити поміщику, щоб розорив нас»².

Не менш гостре невдоволення і обурення викликало у селян повідомлення про збереження за поміщиками права власності на всі землі, що їм належали. З цього приводу селяни Володимирського повіту, Волинської губернії, заявляли, що земля, яка знаходилась у їх користуванні, «належить сільській громаді, оскільки роботою їх предків і їх самих... вона давно вже викуплена»³. За свідченням київського губернатора, селяни були незадоволені маніфестом головним чином тому, що «чекали безплатного дарування їх угідь, які перебували в їх користуванні»⁴. Цю ж обставину відмічав у рапорті генерал-губернатору і липовецький земський справник. Він указував, що селяни сподівались одержати повне звільнення від кріпацтва з наданням в безкоштовне користування якщо не польових угідь, то хоч присадибних ділянок⁵. Аналогічні висловлювання селян мали місце в селах Кременецького повіту, Волинської губернії, Черкаського повіту⁶, Київської губернії, та в ряді інших місць⁷.

Селяни багатьох населених пунктів України, як і всієї Росії, продовжували вірити в доброту «царя-батеньки» і прийшли до висновку, що їх обдурили, що їм читали не царський маніфест, а підроблений, складений поміщиками і царськими чиновниками. Змучені багатовіковою кріпосницькою неволею, темні, забиті селяни не розуміли і не могли зрозуміти ту обставину, що цар є такий же кріпосник, як і всі поміщики. Селяни вимагали від попів і поліцейських чиновників, які читали їм маніфест, оголошення «справжнього царського» маніфесту.

Характерними у цьому відношенні були висловлювання селян ряду сіл Волинської і Київської губерній. Так, під час оголошення маніфесту

¹ «Отмена крепостного права. Доклады министров внутренних дел о проведении реформы (1861—1862)», М.—Л., 1950, стор. 9.

² ЦДІА СРСР, ф. III відділення, 4-а експедиція, оп. 201, спр. 209, 1861, арк. 4.

³ ЦДІА УРСР, Тимчасове відділення по влаштуванню селянського побуту, оп. 300, спр. 13, 1861, арк. 7—8.

⁴ ЦДІАЛ, ф. Земського відділу міністерства внутрішніх справ, 4-е діловодство, оп. 52, спр. 47, 1861, арк. 1.

⁵ ЦДІА УРСР, Тимчасове відділення по влаштуванню селянського побуту, оп. 300, спр. 30, 1861, арк. 29.

⁶ Там же, арк. 18, 31.

⁷ Журн. «Основа», 1862, № 3, стор. 85.

в с. Деражному, Ровенського повіту, Волинської губернії, селянин Пилип Олійник говорив своїм односельчанам, що прочитаний їм маніфест «після перекуплення поміщиками перероблений у Житомирі»¹. Селянин с. Комарівки, Канівського повіту, Юхим Скоробреха заявляв, що «справжній маніфест захований поміщиками, а їм читали перероблений»².

Подібні висловлювання яскраво свідчать про загальне незадоволення селян оголошеним маніфестом, про їх глибоке недовір'я не тільки до поміщиків, але й до царських чиновників та попів. В ряді місць селяни приходили до висновку про необхідність рішуче розправитись з поміщиками, які сховали «справжній царський» маніфест. Селяни одного з населених пунктів Таращанського повіту, Київської губернії, Сидорець та Злиденний, перебуваючи в с. Вишнополі, Уманського повіту, говорили місцевим селянам, що вони вже повісили одного попа, який підтримував панів, і тепер не виконують ніяких повинностей. «Потрібно і з панами те ж саме зробити, щоб жоден не залишився в своїй хаті, а то вони підкупили чиновників та священників і наказують нам працювати». «Тільки тоді, коли їх не стане, почнеться наша вільність». «Поміщиків потрібно вигнати, а землю та все інше майно забрати собі»,— говорили вони³.

Змучені поміщицькою неволею, селяни ряду населених пунктів України зразу ж після оголошення маніфесту 19 лютого 1861 р. виступили проти своїх експлуататорів, рішуче відмовляючись виконувати будь-які повинності на їх користь. Так, за свідченням одного з сучасників, селяни містечка Корсуня, не задовольнившись оголошеним їм маніфестом, відмовились виконувати панщину і вчинили опір місцевим органам поліцейської влади. Наляканий земський справник поспішив викликати війська⁴.

Кременецький земський справник писав 21 березня 1861 р. київському військовому, подільському і волинському генерал-губернатору, що селяни с. Старого Олексинця, прослухавши маніфест, відмовились виконувати повинності, заявляючи, що «не тільки вони самі, але й їхні батьки та прабатьки вже відробили поміщикам за землю»⁵.

Думку селян с. Старого Олексинця поділяли жителі сіл Верещака і Коржковця, які також заявили про своє небажання виконувати панщину⁶.

Селяни с. Болизуба, прослухавши маніфест, відмовились працювати в місцевій економії, заявивши, що вони вже не повинні виконувати панщини. Для втихомирення селян в усі ці населені пункти виїжджав повітовий земський справник з загоном поліції⁷. У Лучинівському маєтку, Могилівського повіту, Подільської губернії, селяни настійно вимагали негайного звільнення від панщини всіх жінок⁸, а в с. Боруховому, Луцького повіту, Волинської губернії,— відмовлялись

¹ ЦДІАЛ, ф. Земського відділу міністерства внутрішніх справ, 4-е діловодство, оп. 52, спр. 10, 1861, арк. 1.

² ЦДІА УРСР, Тимчасове відділення по влаштуванню селянського побуту, оп. 300, спр. 29, 1861, арк. 15.

³ Там же, арк. 46, 50.

⁴ ЦДІА СРСР, ф. III відділення, 4-а експедиція, оп. 201, спр. 209, 1861, арк. 3.

⁵ ЦДІА УРСР, Тимчасове відділення по влаштуванню селянського побуту, оп. 300, спр. 30, 1861, арк. 30.

⁶ Там же, арк. 31.

⁷ Там же, арк. 30—32.

⁸ ЦДІАЛ, ф. Земського відділу міністерства внутрішніх справ, 1-е діловодство, оп. 1, спр. 20, 1861, арк. 434.

від виконання повинностей, передбачених «інвентарними правилами»¹. В селах Ташиному, Анатомівці, Тузлах, Одеського повіту², Павлівці, Осипівці, Тираспольського повіту³, та в ряді інших населених пунктів Херсонської губернії опір селян був настільки рішучий, що для їх придушення царські сатрапи змушені були командувати спеціальні військові загони.

Особливо значного розмаху набув виступ селян с. Безуглівки, Ніжинського повіту, Чернігівської губернії. Це село, в якому налічувалось понад 950 ревільських душ⁴, належало кільком поміщикам, які нещадно експлуатували селян.

Використовуючи свою необмежену владу над селянами, поміщики змушували їх виконувати панщину, розмір якої нерідко досягав п'яти і навіть шести днів на тиждень. Селянські наділи були надзвичайно малі, а тому селяни вели напівголодне існування. В селі панувала поміщицька сваволя.

Доведені до відчаю поміщицькою неволею, безуглівці не повірили в дійсність оголошеного їм маніфесту і рішуче відмовились виконувати панщину. Не допомогли умовляння і погрози земського справника, який двічі виїжджав у Безуглівку.

Безуглівці відправили своїх представників до сусідніх сіл з метою підняття їх жителів на боротьбу проти поміщиків. Через кілька днів до них приєднались селяни навколишніх сіл, збільшивши загальну кількість учасників заворушення до 3 тис. чоловік⁵. Солідаризуючись з безуглівцями, селяни перестали відробляти панщину, вони домагалися передачі в їх власність без викупу і взагалі без будь-якої винагороди всіх поміщицьких земель. Вбачаючи в цьому величезну загрозу поміщицькій власності на землю, царські чиновники вжили рішучих заходів для придушення селянського заворушення.

Вважаючи Безуглівку центром поширення антипоміщицького руху на всю губернію, чернігівський губернатор Голіцин приїхав у село з трьома батальйонами піхоти. За його наказом все населення Безуглівки і сусідніх сіл 5 квітня 1861 р. було зібрано на майдані, оточеному військами. Виступивши з довгою промовою, губернатор наказав селянам негайно приступити до роботи, погрожуючи в противному разі застосувати до «призвідників» і «підбурювачів» суворі міри покарання.

Селяни відмовилися виконувати це розпорядження. Розлютований губернатор наказав солдатам випороти різками кількох найактивніших учасників заворушення. Але селяни кинулись захищати своїх товаришів. Між солдатами і селянами сталася сутичка. Проте сили були нерівні, і в результаті значних зусиль солдатам удалося зламати опір селян. Придушивши заворушення, царські посіпаки жорстоко розправилися з його учасниками. Багато селян було висічено різками і ув'язнено⁶.

¹ ЦДІА УРСР, Тимчасове відділення по влаштуванню селянського побуту, оп. 300, спр. 30, 1861, арк. 13.

² ЦДІАЛ, ф. Земського відділу міністерства внутрішніх справ, 4-е діловодство, оп. 52, спр. 14, 1861, арк. 15; ЦДІА СРСР, ф. III відділення, 4-а експедиція, оп. 201, спр. 237, 1861, арк. 6—7.

³ ЦДІАЛ, ф. Земського відділу міністерства внутрішніх справ, 4-е діловодство, оп. 52, спр. 14, 1861, арк. 17.

⁴ Твердження М. Найденова, нібито в с. Безуглівці налічувалось 700 ревільських душ, є неправильним. Див. ЦДІА СРСР, ф. III відділення, 4-а експедиція, оп. 201, спр. 238, 1861, арк. 10.

⁵ ЦДІА СРСР, ф. III відділення, 4-а експедиція, оп. 201, спр. 238, 1861, арк. 17.

⁶ «Крестьянское движение в 1861 году после отмены крепостного права», ч. I и II, М.—Л., 1949, стор. 246—248; М. Найденов, Классовая борьба в пореформенной деревне (1861—1863 гг.), стор. 67—69; ЦДІАМ, ф. III відділення, 4-а експедиція, оп. 201, спр. 238, 1861, арк. 4, 10—15.

Застосовуючи жорстокі репресії, царські урядовці розраховували на те, що їм вдасться припинити розвиток масового селянського руху. Але ніякі надзвичайні заходи царизму не могли погасити пожежу народного руху, що розгоралась все більше. Майже одночасно з безуглівцями на боротьбу проти поміщиків, за повне знищення кріпосницьких відносин піднялися селяни ряду населених пунктів Новгород-Сіверського, Кролевецького, Мглинського і Новозибківського повітів, Чернігівської губернії¹, Куп'янського, Харківського та Ізюмського повітів², Харківської губернії, Роменського і Гадячського повітів³, Полтавської губернії, Черкаського повіту⁴, Київської губернії, Мелітопольського повіту⁵, Таврійської губернії, Верхньодніпровського повіту⁶, Катеринославської губернії, та в ряді інших місць.

Всього, за нашими підрахунками, протягом березня, тобто в час оголошення маніфесту 19 лютого 1861 р., на Україні відбулось 47 селянських виступів, які охопили 75 населених пунктів⁷. З них 20 виступів, або майже 43% їх загальної кількості, були придушені з допомогою поліції і військ, решта—шляхом умовляння і погроз.

Наведені факти спростовують твердження буржуазної історіографії про «нестримну радість», якою нібито був зустрінутий селянами маніфест, вони яскраво свідчать про розчарування і незадоволення селян грабіжницькими умовами реформи, про їх боротьбу за одержання справжньої волі.

Ще більшого розмаху набрав селянський рух на Україні, як і в усій Росії, в квітні — травні 1861 р.— в період ознайомлення селян з «Положенням 19 лютого». Головними причинами, що зумовили розвиток селянського руху в цей період, як і раніш, були не складний стиль викладу «положень» і низький рівень роз'яснювальної роботи, на що акцентували увагу Г. Джаншієв, А. Корнілов та інші представники буржуазної історіографії, а надзвичайно тяжке матеріальне становище селянства, жорстока феодальна експлуатація і грабіжницький характер реформи,

¹ ЦДІАЛ, ф. Земського відділу міністерства внутрішніх справ, 4-е діловодство, оп. 52, спр. 7, 24, 1861; Державний архів Чернігівської області (далі — ДАЧО), ф. Чернігівського особливого про земські повинності присутствія, спр. 420, 1862; ЦДІА, СРСР, ф. III відділення, 4-а експедиція, спр. 238, 1861.

² Державний архів Харківської області (далі — ДАХО), ф. Харківського губернатора, оп. 204, спр. 445, 1861; ЦДІА СРСР, ф. III відділення, 4-а експедиція, спр. 236, 1861.

³ ЦДІАЛ, ф. Земського відділу міністерства внутрішніх справ, 4-е діловодство, оп. 52, спр. 27, 1861; ЦДІА СРСР, ф. III відділення, 4-а експедиція, спр. 224, 1861.

⁴ ЦДІА УРСР, Тимчасове відділення по влаштуванню селянського побуту, оп. 300, спр. 12, 1861, арк. 1.

⁵ ЦДІА СРСР, ф. III відділення, 4-а експедиція, оп. 201, спр. 232, 1861, арк. 2.

⁶ А. И. Ребри н, Крестьянская реформа 1861 года в Екатеринославской губернии (исторический очерк). «Памятная книга и Адрес-календарь 1903 года», Екатеринослав, 1903, стор. 29.

⁷ Підрахунки зроблені на основі даних, взятих автором з таких джерел: ЦДІА СРСР, ф. III відділення, 4-а експедиція, оп. 201, спр. 209, 224, 232, 236, 238, 1861; ЦДІАЛ, ф. Земського відділу міністерства внутрішніх справ, 4-е діловодство, оп. 52, спр. 7, 10, 14, 20, 24, 27, 1861; ЦДІА УРСР, Тимчасове відділення по влаштуванню селянського побуту, оп. 300, спр. 6, 9, 12, 30, 153, 1861; спр. 58, 1862; Державний архів Житомирської області (далі — ДАЖО), ф. Пінязевського волосного правління, спр. 475, 1861; ф. Радомишльського повітового суду, спр. 3, 1861; ДАЧО, ф. Чернігівського особливого про земські повинності присутствія, спр. 420, 1861; ДАХО, ф. Харківського губернатора, оп. 204, спр. 445, 1861; «Крестьянское движение в 1861 году после отмены крепостного права»; И. А. Ребри н, Крестьянская реформа 1861 года в Екатеринославской губернии (исторический очерк), «Памятная книга и Адрес-календарь 1903 года», стор. 29; М. Н а й д е н о в, Классовая борьба в пореформенной деревне (1861—1863 гг.).

що прирікала селянські маси країни на дальше зuboжіння і розорення.

Що саме ця обставина зумовила піднесення масового селянського руху в селах України, змушені були визнати і деякі царські чиновники, які очолювали карні експедиції проти селян. Так, барон Корф, який вбачав основну причину антипоміщицьких виступів селян Подільської губернії в їх темноті і неuctві, не міг не визнати, що в цьому винні і самі поміщики, які зухвало порушують інвентарні правила¹. Контр-адмірал Унковський, доповідаючи чернігівському губернатору про придушення селянського руху в Мглинському повіті, вказував, що «за тривалість спокою не можна поручитися до того часу, доки селяни ці не будуть забезпечені умовами, схожими на людські, бо я знайшов їх в злиднях, без притулку і хліба»².

Селяни багатьох населених пунктів України скаржились на збільшення панщини, заміну земельних наділів, позбавлення права користуватися лісом, випасами і водопоями. Природно, що ці утиски, як і багато інших, про які говорилося в скаргах селян Бердичівського³, Сквирського,⁴ Канівського⁵, Липовецького⁶, Кам'янецького⁷, Брацлавського⁸, Житомирського⁹, Дубенського¹⁰, Старокостянтинівського¹¹, Заславського¹², Володимирського¹³ і багатьох інших повітів, були важливими факторами, що сприяли розвитку масового селянського руху.

Говорячи про причини, які зумовили піднесення селянського руху на Україні, необхідно вказати і на такий важливий фактор, як вплив героїчної боротьби російського селянства, яка розгорнулася в центрі Росії і суміжних з Україною російських губерніях в кінці березня — на початку квітня 1861 р.

Особливо значний вплив на розвиток весняних заворушень в українських губерніях мав селянський рух, що розгорнувся в березні — травні 1861 р. в Курській губернії. Так, сумський земський справник у рапорті на ім'я харківського губернатора писав, що селяни ввіреного йому повіту відмовились відбувати панщину і що причиною цього є значні заворушення, які мали місце в Курській губернії¹⁴.

Найбільш ранні прояви селянського руху, зв'язаного з оголошенням «Положень 19 лютого 1861 року», спостерігались на Україні у ряді населених пунктів Ніжинського, Новгород-Сіверського і Городнянського повітів, Чернігівської губернії¹⁵, Валківського, Сумського та Ізюмського

¹ «Крестьянское движение в 1861 году после отмены крепостного права», стор. 171.

² ЦДІА СРСР, ф. III відділення, 4-а експедиція, оп. 201, спр. 238, 1861, арк. 30; ЦДІАЛ, ф. Земського відділу міністерства внутрішніх справ, 4-е діловодство, оп. 52, спр. 7, 1861, арк. 40 зв.; М. Найденов, Классовая борьба в пореформенной деревне (1861—1863 гг.), стор. 43.

³ ЦДІА УРСР, Тимчасове відділення по влаштуванню селянського побуту, оп. 300, спр. 7, 1861, арк. 47—48.

⁴ Там же, спр. 87, 1861, арк. 6.

⁵ Там же, спр. 119, 1861, арк. 1.

⁶ Там же, спр. 106, 1861, арк. 1.

⁷ Там же, спр. 122, 1861, арк. 1.

⁸ Там же, спр. 158, 1861, арк. 1, 4—5.

⁹ Там же, спр. 80, 1861, арк. 1.

¹⁰ Там же, спр. 21, 1861, арк. 10.

¹¹ Там же, спр. 17, 1861, арк. 1.

¹² Там же, спр. 120, 1861, арк. 3.

¹³ Там же, спр. 91, 1861, арк. 1—4; спр. 89, 1861, арк. 1.

¹⁴ ДАХО, ф. Харківського губернатора, оп. 204, 1-й стіл, спр. 152, 1861, арк. 2—3.

¹⁵ ЦДІАЛ, ф. Земського відділення міністерства внутрішніх справ, 4-е діловодство, оп. 52, спр. 7, 1861, арк. 2—3; ЦДІАМ, ф. III відділення, 4-а експедиція, оп. 201, спр. 238, 1861, арк. 17.

повітів, Харківської губернії¹, Роменського і Гадяцького повітів, Полтавської губернії², Луцького, Ковельського і Новоград-Волинського повітів, Волинської губернії³, Тираспольського і Одеського повітів, Херсонської губернії⁴, та ін.

Так, уже в перші дні квітня 1861 р. на боротьбу проти поміщиків піднялись селяни сіл Кам'янського та Кленадівки, Новгород-Сіверського повіту, Чернігівської губернії. Безпосереднім приводом до виступу селян було поширення серед них чуток про нове закріпачення, якщо вони продовжуватимуть відробляти панщину. У зв'язку з цим кам'янські і кленадівські селяни припинили роботи в місцевій економії і заявили: якщо їх примушуватимуть виконувати панщину, то вони відмовляться від земельних наділів і від будь-яких повинностей, передбачених «Положеннями 19 лютого».

Виступ кам'янських і кленадівських селян мав значний вплив на жителів навколишніх сіл, де селяни теж припиняли панщинні роботи, вимагаючи задоволення ряду своїх пекучих потреб. Чернігівський губернатор, характеризуючи наростання селянського руху, в листі міністру внутрішніх справ 26 квітня 1861 р. писав, що «з самого початку квітня місяця до нього щоденно надходили повідомлення про заворушення в різних місцях». В дальшому,— продовжував губернатор,— виступи селян не тільки не припинялись, а продовжували наростати з неослабною силою. За прикладом селян маєтків Судієнка та кн. Голіциної селянські заворушення охопили села поміщиків Тимкова-Капельського, Маєвського, Юркевича та інших землевласників⁵. Протягом кількох днів селянський рух охопив 25 сіл з населенням понад 9 тис. чоловік⁶.

Для придушення заворушення в Новгород-Сіверський повіт прибув відомий царський сатрап Унковський. Але його поява не злякала селян. Визнаючи своє безсилля, Унковський в листі до свого родича в Петербург писав, що він намагався «говорити з громадою і зовсім переконався, що умовляння, не підтримані силою, не тільки безкорисні, але навіть шкідливі, бо після тривалої розмови хама починають фамільярничати, що надто шкідливо щодо втрати належного на них впливу, який благотворно сприяє помірності в покараннях»⁷.

Щоб зломити опір селян, Унковський викликав козачий полк і з його допомогою вчинив жорстоку розправу. Понад 50 селян було висічено різками, близько 40 чоловік заковано в кайдани і ув'язнено⁸. Але ніякі репресії не могли спинити селянський рух. Він поширився на Чернігівський, Глухівський, Конотопський, Козелецький і Стародубський повіти, охопивши десятки нових населених пунктів губернії. Найбільш значними в цей час були виступи селян сіл Церковщини, Терпичева, Рудні і Листвони, Городнянського повіту⁹, Роїща і Андріївки, Чернігів-

¹ ЦДІАЛ, ф. Земського відділення міністерства внутрішніх справ, 4-е діловодство, оп. 52, спр. 26, 1861, арк. 1, 3—4; ДАХО, ф. Харківського губернатора, оп. 204, спр. 149, 151—152, 1861.

² ЦДІАЛ, ф. Земського відділу міністерства внутрішніх справ, 4-е діловодство, оп. 52, спр. 27, 1861, арк. 3—4.

³ Там же, спр. 10, 1861, арк. 6—8; ЦДІА СРСР, ф. III відділення, 4-а експедиція, оп. 201, спр. 201, 1861, арк. 8—10.

⁴ Там же, спр. 14, 1861, арк. 15—17.

⁵ ЦДІАЛ, ф. Земського відділу міністерства внутрішніх справ, 4-е діловодство, оп. 52, спр. 7, 1861, арк. 11.

⁶ ЦДІА СРСР, ф. III відділення, 4-а експедиція, оп. 201, спр. 238, 1861, арк. 28.

⁷ Журн. «Красный архив», 1936, т. 1 (74), стор. 18.

⁸ Там же, стор. 17—18.

⁹ ЦДІАЛ, ф. Земського відділу міністерства внутрішніх справ, 4-е діловодство, оп. 52, спр. 7, 1861, арк. 14.

ського повіту¹, Дубовичів, Єсманів, Усок і Грем'яча, Глухівського повіту², Клишок, Кролевецького повіту³, та ін.

З розвитком селянського руху в Чернігівській губернії посилювався патиск селян на поміщиків у Харківській, Полтавській, Київській, Подільській та інших губерніях України. Так, селяни сіл Михайлівки, Лаврівки і Новоявленки, Ізюмського повіту, Харківської губернії, обурені грабіжницькими «Положеннями 19 лютого», рішуче відмовились відробляти панщину на користь місцевих поміщиків Мартинович, Коростовцева і Батвінєва. Для наведення «порядку» в названі села виїжджали земський справник та жаандармський генерал-майор Богданович, які з допомогою 300 понятих примусили селян розпочати панщинні роботи. При цьому було висічено різками п'ятох і арештовано двох найактивніших учасників і організаторів руху⁴.

Заворушення, викликані тяжкими умовами життя і невдоволенням законодавчими актами 19 лютого, мали місце в селах Костянтинівці і Курманові, Роменського повіту, Полтавської губернії⁵, Новопетрівці, Ананьївського повіту, Херсонської губернії⁶, та в ряді інших місць. Вони придушувались з допомогою військ⁷.

Не довіряючи офіційним особам, селяни багатьох населених пунктів давали читати «Положення» відставним солдатам, дрібним службовцям або письменним односельчанам, які тлумачили їх по-своему, на користь селян, чим викликали заворушення серед них. Характерним у цьому відношенні був виступ селян сіл Новосілки, Василівки, Дружківки та ряду інших населених пунктів Бахмутського повіту, Катеринославської губернії.

Одержавши 28 березня 1861 р. примірник «Положень», селяни с. Новосілки, не довіряючи місцевим попу та поміщику, звернулись до свого односельчанина Сергія Харківського з проханням роз'яснити їм зміст царського закону і суть «дарованих» їм прав. Харківський протягом кількох днів читав і пояснював їм «Положення», в результаті чого селяни прийшли до висновку, що цар їх повністю звільнив від панщини і надав їм широкі права. Вважаючи себе вільними, селяни припинили відробляти панщину і заявили місцевим органам влади про своє небажання підкорятись поміщику. Приклад новосільців незабаром наслідували селяни ряду інших сіл Бахмутського повіту з населенням понад 2 тис. чоловік⁸.

Місцеві органи влади не могли припинити селянський рух власними силами, тому вони звернулись за допомогою до земського справника. Але всі його зусилля також не дали будь-яких наслідків. Сподіваючись зломити опір селян з допомогою військової сили, справник викликав дивізіон драгунів. Наказавши командирі дивізіону послати групу солдатів для арешту С. Харківського, він з рештою дивізіону відправився в с. Дружківку, куди були зібрані селяни більшості навколишніх сіл.

¹ ЦДІАЛ, ф. Земського відділу міністерства внутрішніх справ, 4-е діловодство, оп. 52, спр. 7, 1861, арк. 15.

² ЦДІА СРСР, ф. III відділення, 4-а експедиція, оп. 201, спр. 238, 1861, арк. 33.

³ ЦДІАЛ, ф. Земського відділу міністерства внутрішніх справ, 4-е діловодство, оп. 52, спр. 7, 1861, арк. 13.

⁴ ДАХО, ф. Харківського губернатора, 1-й стіл, оп. 204, спр. 149, арк. 3—6, 11—16.

⁵ ЦДІАЛ, ф. Земського відділу міністерства внутрішніх справ, 4-е діловодство, оп. 52, спр. 27, 1861, арк. 3—4; ЦДІАМ, ф. III відділення, 4-а експедиція, оп. 201, лр. 224, 1861, арк. 7—8.

⁶ ЦДІАЛ, ф. Земського відділу міністерства внутрішніх справ, 4-е діловодство, оп. 52, спр. 14, 1861.

⁷ Там же, спр. 14, 1861, арк. 27.

⁸ ДАХО, ф. Харківського губернатора, 1-й стіл, оп. 204, спр. 200, 1861, арк. 12.

Прибувши на місце, земський справник разом з предводителем дворянства намагався привести селян «до покори». Але всі його зусилля були марними. Селяни не погоджувались відновлювати роботу в економії. Щоб вплинути на повстанців, справник наказав привести арештованого С. Харківського. Але результат був явно протилежний тому, якого чекав справник. Побачивши Харківського, оточеного солдатами, селяни рішуче зажадали негайного його звільнення, погрожуючи в противному разі застосувати силу. І оскільки їх вимога не була задоволена, вони кинулись на солдатів. Натиск селян був настільки сильний, що переляканий полковник Молієр наказав солдатам відбивати його оголеними шаблями¹.

Перелякани царські опричники змушені були відступити з села, не виконавши поставленого перед ними завдання. І лише після підсилення військової команди батальйоном піхоти вони повернулися знову і примусили селян підкоритися поміщику. Сергій Харківський і два солдати інвалідної команди, звинувачені в «призвідництві», були заарештовані і ув'язнені².

Виступи селян, яким передували довільні тлумачення законодавчих актів 19 лютого, мали місце в ряді сіл Ізюмського³, Старобільського⁴, Валківського⁵, Вовчанського⁶ повітів, Харківської губернії, Мглинського⁷ і Городнянського⁸ повітів, Чернігівської губернії, Новоград-Волинського повіту⁹, Волинської губернії, Брацлавського, Ольгопільського, Гайсинського¹⁰ повітів, Подільської губернії, та багатьох інших повітів України.

Особливо значного розмаху набув виступ селян містечка Жабокрича, Ольгопільського повіту, Подільської губернії, який згодом поширився на десятки сіл Брацлавського, Ольгопільського і Гайсинського повітів з населенням понад 40 тис. чоловік¹¹. Протягом квітня селянський рух охопив понад 200 населених пунктів Подільської губернії. На його придушення було кинуте не менше 10 полків регулярних військ, якими було заарештовано і покарано понад 250 найактивніших учасників руху¹².

¹ ДАХО, ф. Харківського губернатора, 1-й стіл, оп. 204, спр. 200, 1861, арк. 13.

² «Крестьянское движение 1827—1869 годов», вып. II, Соцэкгиз, М.—Л., 1931, стор. 12—13; ЦДІАЛ, ф. Земського відділу міністерства внутрішніх справ, 4-е діловодство, оп. 52, спр. 14, 1861, арк. 1; ДАХО, ф. Харківського губернатора, 1-й стіл, оп. 204, спр. 200, 1861, арк. 32.

³ ЦДІА СРСР, ф. III відділення, 4-а експедиція, оп. 201, спр. 236, 1861, арк. 13 зв.; ДАХО, ф. Харківського губернатора, 1-й стіл, оп. 204, спр. 149, 1861, арк. 5—6, 11, 12—16.

⁴ ДАХО, ф. Харківського губернатора, 1-й стіл, оп. 204, спр. 151, 1861, арк. 1, 4—5, 15—18, 23—24.

⁵ Там же, спр. 148, 1861, арк. 3, 6—7, 14—19.

⁶ Там же, спр. 200, 1861, арк. 5, 35.

⁷ ЦДІАЛ, ф. Земського відділу міністерства внутрішніх справ, 1-е діловодство, оп. 52, спр. 7, 1861, арк. 40.

⁸ ЦДІА СРСР, ф. III відділення, 4-а експедиція, оп. 201, спр. 238, 1861, арк. 35.

⁹ ЦДІАЛ, ф. Земського відділу міністерства внутрішніх справ, 4-е діловодство, оп. 52, спр. 10, 1861, арк. 4—17.

¹⁰ ЦДІА УРСР, Тимчасове відділення по влаштуванню селянського побуту, оп. 300, спр. 28, 1861.

¹¹ Там же, арк. 34.

¹² ЦДІАЛ, ф. Земського відділу міністерства внутрішніх справ, 4-е діловодство, оп. 52, спр. 24, 39, 1861; спр. 58, 1862; спр. 260, 1864; ЦДІАМ, ф. III відділення, 4-а експедиція, оп. 201, спр. 223, 1861; ЦДІА УРСР, Тимчасове відділення по влаштуванню селянського побуту, оп. 300, спр. 24, 27, 29, 56, 85, 1861; спр. 143, 1862; Державний архів Хмельницької області, ф. Подільського губернатора, Темна частина, оп. 1, т. 2, спр. 8972, 1865; ф. Подільського губерньського правління, оп. 1, т. 3, спр. 8085,

Але ні масові екзекуції, ні арешти і ув'язнення — ніщо не могло задушити масового антипоміщицького руху. Селянський рух, що виник на початку квітня, продовжувався і в травні 1861 р. Так, у листі від 6 травня 1861 р. подільський губернатор писав міністру внутрішніх справ, що поряд з заворушеннями, які розпочалися у квітні, «зійшли зовсім з покори управляючим економії» і відмовились виконувати панщину селяни сіл Летави, Жабинців, Підпилипчів, Залуча, Ниверки і Лісовод, Кам'янецького повіту. Безпосереднім приводом до цього було довільне тлумачення ними ряду статей законоположень 19 лютого. «Порядок» відновлювався з допомогою чотирьох рот солдатів¹. Про розмах селянського руху в травні свідчить той факт, що лише протягом першої декади місяця карателем бароном Корфом було приведено «до покори» 68 населених пунктів з населенням близько 39 тис. ревизьких душ. При цьому було висічено різками 82 і арештовано понад 20 селян².

Боротьба селян проти поміщиків продовжувалась у травні в багатьох селах Новгород-Волинського³ і Володимирського⁴ повітів, Волинської губернії, Бердичівського⁵, Сквирського, Звенигородського і Радомишльського⁶ повітів, Київської губернії, і в ряді інших місць. За нашими підрахунками, селянські заворушення в квітні—травні 1861 р. проявились в тій чи іншій мірі в 63 повітах України, що становило понад дві третини їх загальної кількості.

Деякі історики робили спробу вивчити розвиток селянського руху в Росії, в тому числі і на Україні. В їх працях наводяться деякі узагальнюючі дані про кількість виступів селян і число населених пунктів, охоплених ними навесні 1861 р. Але істотний недолік узагальнюючих даних, наведених, наприклад, в працях І. Ігнатовича⁷, А. Попельницького⁸ і Є. Мороховця⁹, полягає в тому, що вони не є результатом їх самостійних підрахунків, а являють собою переказ готових цифр, взятих із звітів міністерства внутрішніх справ, складених на підставі повідомлень офіціальних осіб, які брали безпосередню участь у проведенні реформи. Останні інформували міністерство лише про окремі, на їх думку, найхарактерніші випадки селянських виступів. Багато ж інших, не менш важливих фактів або були невідомі самим інформаторам, або подавались в донесеннях як такі, що не заслуговували на увагу, і тому не ввійшли у відповідні підрахунки міністерства.

Про значне зменшення кількості селянських виступів в узагальнюючих даних міністерства внутрішніх справ свідчать такі факти. В офіціальних повідомленнях київського губернатора і жандармського штаб-офіцера, які зберігаються в центральних історичних архівах і, напевне, взятих міністерством за основу при визначенні кількості селянських заворушень у березні—травні по Харківській губернії, говориться лише

1861; ф. Подільського губернського в селянських справах присутствія, адміністративний відділ, оп. 1, спр. 26, 1861; ф. Кам'янецького повітового предводителя дворянства, спр. 168, 1861; ф. Ушицького повітового суду, карний відділ, оп. 1, спр. 564, 1861; ф. 123, спр. 189, 1861.

¹ ЦДІАЛ, ф. Земського відділу міністерства внутрішніх справ, 4-е діловодство, оп. 52, спр. 39, 1861, арк. 17.

² Там же, арк. 33.

³ ЦДІА УРСР, Тимчасове відділення по влаштуванню селянського побуту, оп. 300, спр. 16, 1861, арк. 26.

⁴ Там же, спр. 22, 1861, арк. 12—14.

⁵ Там же, спр. 7, 1861, арк. 9—10, 20—22.

⁶ ЦДІА СРСР, ф. III відділення, 4-а експедиція, оп. 201, спр. 209, 1861.

⁷ И. Игнатович, Встреча на местах, «Великая реформа», т. V, стор. 178.

⁸ А. Попельницкий, Как принято было «Положение 19 февраля 1861 года» освобожденными крестьянами, журн. «Современный мир», февраль, 1911.

⁹ Е. А. Мороховец, Крестьянская реформа 1861 г., М., Соцэкгиз, 1937.

про 5, тоді як насправді їх тут було не менше 52¹, по Волинській — відповідно 4 замість 60 і т. д.².

Серед праць, присвячених вивченню селянських рухів 1861 р., заслуговують на увагу дослідників праці А. Флоровського і М. Найденова, в яких наводяться деякі узагальнюючі дані про кількість селянських виступів і в українських губерніях. Зокрема, в роботі А. Флоровського, присвяченій висвітленню селянського руху 1861—1863 рр. на Півдні України, вказується, що протягом 1861 р. тут відбувалося 28 селянських заворушень, в тому числі в Херсонській губернії — 20, в Катеринославській — 3 і в Таврійській — 5³. За підрахунками М. Найденова, в березні — травні 1861 р. у Київській губернії спостерігалось 52 селянських виступи, в Подільській губернії ними було охоплено 159 і в Харківській — 51 населений пункт⁴.

З наведених даних видно, що більш-менш повні відомості про селянські заворушення є в історичній літературі лише по деяких губерніях України, по решті губерній їх або зовсім немає, або вони представлені уривковими, явно заниженими даними. Ці розглянуті далеко не повні узагальнюючі дані, природно, не розкривають і не можуть розкрити всієї глибини розмаху масового селянського руху, що розгорнувся на Україні весною 1861 р. у зв'язку з оголошенням законоположень 19 лютого 1861 р.

Відсутність більш-менш задовільних узагальнюючих даних в історичній літературі, як і важливість таких відомостей для більш повної характеристики розмаху селянського руху, зумовили необхідність виявлення і підрахування всіх фактів селянських заворушень, зафіксованих в опублікованих⁵ і неопублікованих⁶ працях та архівних матеріалах⁷, які зберігаються в Центральних історичних і воєнно-історичних архівах Москви і Ленінграда, в Центральному історичному архіві УРСР, Київ-

¹ ЦДІАЛ, ф. Земського відділу міністерства внутрішніх справ, 4-е діловодство, оп. 5, спр. 26, 1861; ЦДІА СРСР, ф. III відділення, 4-а експедиція, оп. 201, спр. 236, 1861; ДАХО, ф. Харківського губернатора, 1-й стіл, оп. 204, спр. 149—153, 200—201, 445, 1861; спр. 39, 1864.

² ЦДІАЛ, ф. Земського відділу міністерства внутрішніх справ, 4-е діловодство, оп. 52, спр. 10, 1861; ЦДІАМ, ф. III відділення, 4-а експедиція, оп. 201, спр. 201, 1861; ЦДІА УРСР, Тимчасове відділення по влаштуванню селянського побуту, оп. 300, спр. 15, 18, 20—22, 29—30, 1861; спр. 2, 1862.

³ А. Флоровський, Воля панська та воля мужицька, стор. 57.

⁴ М. Найденов, Классовая борьба в пореформенной деревне (1861—1863 гг.), стор. 48—49, 62.

⁵ «Крестьянское движение 1827—1869 годов», вып. II, стор. 3—24; «Крестьянское движение в 1861 году после отмены крепостного права», ч. I і II, стор. 3—318; «Отмена крепостного права.»; Журн. «Красный архив», 1936, № 1(74), стор. 8—36, В. Дубровський, Селянські рухи на Україні після реформи 1861 року, журн. «Червоний шлях», 1928, № 12; Ю. Я. Белан, Крестьянское движение в Киевской губернии в 1863—1870 гг., «Научные записки Киевского государственного университета», т. VIII, вып. 1, стор. 123—138; М. Найденов, Классовая борьба в пореформенной деревне (1861—1863 гг.) та ін.

⁶ Д. П. Пойда, Крестьянское движение на Екатеринославщине в период резолюционной ситуации в России конца 1850-х — начала 1860-х годов, Днепрпетровск, 1949, рукопис кандидатської дисертації; М. Белан, Крестьянская реформа 1861 года и крестьянское движение в Черниговской губернии, Нежин, 1952, рукопис кандидатської дисертації; Н. Вайнсберг, Классовая борьба помещичьих крестьян Киевской губернии в период подготовки и проведения крестьянской реформы 1861 года, К., 1954, рукопис кандидатської дисертації.

⁷ ЦДІА СРСР, ф. III відділення; ЦДІАЛ, ф. Земського відділу міністерства внутрішніх справ; ЦДІА УРСР, ф. Київського військового, подільського і волинського генерал-губернатора; ф. Київської палати карного суду; в обласних архівах: фонди губернаторів, губернських управлінь, губернських в селянських справах присутствій, палат карного та цивільного судів, повітових судів, мирових посередників та багатьох інших, відповідні справи за 60-і роки.

ському, Хмельницькому, Житомирському, Харківському, Чернігівському, Дніпропетровському, Одеському та інших обласних архівах Української РСР.

В результаті вивчення зазначених вище друківаних і архівних джерел нами встановлено, що протягом березня — травня 1861 р. на Україні відбулось 622 виступи селян, якими було охоплено 920 сіл¹ з населенням понад 445 тис. чоловік². По окремих губерніях березнево-травневі виступи селян розподілялись так:

В Чернігівській відбулося 59 селянських виступів, якими було охоплено 113 сіл, у Полтавській—відповідно 5 і 6, Харківській—56 і 108, Київській—188 і 242, Подільській—214 і 296, Волинській—65 і 73, Катеринославській—12 і 26, Херсонській—17 і 38, Таврійській губернії—6 виступів, що охопили 18 сіл.

З цих даних бачимо, що в березні—травні 1861 р. в період оголошення законодавчих актів 19 лютого, в губерніях України, як і Росії в цілому, відбувся могутній селянський рух, який за своїм розмахом і масовістю значно перевищував всі відомі антикріпосницькі виступи селян, що спостерігались тут з кінця XVIII до середини XIX ст. З наведених відомостей видно, що березнево-травневі заворушення були найбільш поширені в Подільській губернії, де ними було охоплено близько 300 сіл, або понад 32% загальної кількості населених пунктів України, жителі яких брали участь у русі. На другому місці за кількістю заворушень і сіл, охоплених ними, була Київська губернія, де за цей же час відбулося 188 виступів селян, або 30% їх загальної кількості. В них брали участь жителі 242 населених пунктів, або 26% всіх сіл, охоплених рухом. Розглянуті дані показують, що найбільшого розмаху і масовості селянський рух набув на Правобережжі України, де було зосереджено 56,4% кріпосного населення України, понад 98% якого виконувало найбільш тяжку для селян панщинну повинність. Як видно з наведених даних, тут протягом березня—травня 1861 р. відбулось 467 виступів селян, що становило 76,1% загальної кількості селянських заворушень, які спостерігались у цей період в усіх губерніях України. Ними було охоплено майже дві третини сіл і населення, які брали участь у заворушеннях.

Найбільш широкий розмах селянського руху в губерніях Правобережної України зумовлювався, з одного боку, неухильним погіршенням матеріального становища селянства, зростанням феодално-кріпосницької експлуатації, а також загальним обуренням грабінницькими умовами реформи, яка прирікала широкі селянські маси на дальше зuboжіння і розорення, і, з другого,—наявністю тут більш глибоких, ніж в інших районах України, соціально-економічних і національно-релігійних суперечностей, а також багатих традицій антикріпосницької боротьби. В селах Правобережної України були пам'ятні героїчні виступи гайдамаків. Тут знаходились живі свідки і учасники масових селянських заворушень 1847—1848 та 1855 рр.

За інтенсивністю руху за Правобережною Україною йшли губернії

¹ Ці дані трохи занижені, бо в ряді випадків через відсутність відповідних відомостей ми змушені були рахувати той чи інший поміщицький маєток, охоплений заворушеннями, як один населений пункт, тоді як в дійсності він міг складатися з двох і більше сіл.

² Ця цифра неточна. Справа в тому, що у використаних нами джерелах кількість населення, що брало участь у заворушеннях, показано лише по 4017 селах. Зроблені підрахунки дали число учасників 197 160 чоловік, що в середньому на один населений пункт становить 484 чоловіки. Не маючи відомостей по решті 513 селах, ми змушені були при визначенні кількості в них населення взяти вищезазначені середні дані.

Лівобережжя. Як уже відзначалось, тут лише одна третина земельної площі перебувала в користуванні селян, близько ж двох третин її становили панську рілля. В губерніях Лівобережної України понад 99% поміщицьких селян виконували панщину, розмір якої досягав 4—5, а в ряді випадків і 6 днів на тиждень. Тут не менше 40% кріпосного населення або зовсім не мали земельних наділів, або користувалися лише невеликими присадибними ділянками. Не маючи достатніх засобів для утримування своїх сімей, безземельні селяни змушені були поряд з виконанням панщини наймитувати у заможних односельчан.

Зумовлений тяжким матеріальним становищем селянства і посиленою поміщицькою експлуатацією, селянський рух у березні — травні 1861 р. охопив 227 населених пунктів Лівобережної України, 110 тис. ревізьких душ.

На останньому місці за розмахом і масовістю руху знаходилась Південна Україна, де кріпосницькі відносини були розвинуті слабше, а селяни були відносно краще забезпечені землею і заробітками. Тут протягом досліджуваного періоду відбулось 35 селянських заворушень, якими було охоплено 82 села з населенням близько 40 тис. чоловік.

За своєю спрямованістю селянські заворушення можна розподілити на дві основні групи: на виступи, що супроводжувались відмовою селян від виконання будь-яких повинностей на користь поміщиків, і на заворушення, спрямовані на зменшення розміру повинностей, передбачених законодавчими актами 19 лютого. Інакше кажучи — на виступи, що відхиляли маніфест і положення в цілому, і на заворушення, які ставили своєю метою добитися деякого поліпшення «дарованої волі». За нашими підрахунками, заворушення першої групи становили близько 55% і другої — понад 45% загальної кількості селянських виступів.

Неухильно прагнучи до повного звільнення від поміщицької неволі, селяни України, як і всієї Росії, застосовували найрізноманітніші форми боротьби проти своїх пригноблювачів. За формами боротьби селянські заворушення розподілялись так: повне або часткове припинення виконання панщини — 545 випадків, зміщення місцевих органів влади — 6, потрапи поміщицьких посівів і масове вирубування їх лісів — 12, підпали поміщицьких маєтків, розбирання майна тощо — 16, відмовлення від земельних наділів — 8, інші форми боротьби — 35.

За нашими підрахунками, зробленими на підставі вивчення зазначених вище джерел, з загальної кількості 622 селянських заворушень, що відбулись в українських губерніях протягом березня — травня 1861 р., 228 заворушень були ліквідовані шляхом умовляння і погроз і 394 заворушення придушувались з допомогою поліції і військ. При цьому в села було введено не менш 3 полків кавалерії і понад 30 полків піхоти. В результаті застосування ексекуцій царськими властями було репресовано 1567 найактивніших учасників руху, в тому числі: висічено різками 957 і заарештовано та ув'язнено 610 чоловік. У селян було забрано майна і продуктів більше ніж на 100 тис. крб.

Царському уряду жорстокими репресіями вдалося придушити різні виступи селян і нав'язати їм грабіжницькі законоположення 19 лютого 1861 р. Але селянський рух, спрямований проти кріпосницького характеру реформи 1861 р., продовжувався і в наступний період. Він з новою силою проявився у зв'язку з створенням і діяльністю так званих селянських установ, введенням грабіжницьких уставних грамот та іншими заходами царизму, зв'язаними з реалізацією законодавчих актів про реформу.

В. С. КОВАЛЬ

ІМПЕРІАЛІСТИЧНІ ПЛАНИ США В ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ

Одним з головних напрямів фальсифікації історії другої світової війни реакційною американською історіографією є намагання приховати справжні цілі американського імперіалізму в зв'язку з війною та створити враження, ніби правлячі кола США не прагнули ні до якої іншої мети, крім найшвидшого розгрому ворога.

«Сполучені Штати, — пише, наприклад, відомий американський реакційний публіцист Х. Болдуїн, — вели війну не так, як інші держави. Ми боролися за найближчу перемогу, а не за наступний мир... Ми не мали загального плану, жодної універсальної мети... Єдиною метою була воєнна перемога. Інакше кажучи, ми були ідеалістами, а не прагматистами»¹.

Фальсифікаторська версія про те, що Сполучені Штати нібито не мали у другій світовій війні ніякої «прагматичної» мети, ніяких планів, крім воєнної перемоги, ще не привернула до себе належної уваги радянських істориків. В той же час питання про загальну мету американського імперіалізму у війні 1939—1945 рр., про його політичні плани в зв'язку з цією світовою катастрофою має першорядне політичне і наукове значення.

Визначення рушійних сил, змісту та конкретної форми цих планів є необхідною основою для правильного розуміння політики американського імперіалізму у роки війни та, в значній мірі, у післявоєнний період. Особливу вагу має визначення їх загального задуму і початкової форми, яка з найбільшою повнотою, без привнесених пізніше під тиском обставин обмежень та компромісів відбивала зовнішньополітичні прагнення правлячого класу США.

Дана стаття є спробою висвітлити це питання на основі аналізу небагатьох опублікованих у США в різний час матеріалів.

*

*

Політичні прагнення американського імперіалізму в зв'язку з другою світовою війною визначалися розвитком його економічної бази, наслідками і досвідом попередніх етапів боротьби за панування над світом та загальною розстановкою сил на світовій арені.

Напередодні війни, займаючи лише 7,1% території капіталістичного світу, Сполучені Штати виробляли майже 50% його промислової продук-

¹ H. W. Baldwin, *Great mistakes of the war*, London, 1949, стр. 1—3.

ції. Золотий запас США на кінець 1938 р. становив 14 512 млн. доларів ¹, або 56,8% світового запасу (без СРСР) ². В 1939 р. найбільші підприємства з річної продукцією в 1 млн. доларів та вище, які становили лише 5,2% всіх підприємств, дали 67,5% валової продукції обробної промисловості США ³. 737 гігантських монополістичних фірм — менш 0,2% загальної кількості — з активами понад 50 млн. доларів у кожній зосредили 54,7% загальної суми капіталів у країні ⁴.

Величезна економічна перевага США над іншими капіталістичними державами та вкрай монополістичний характер американського капіталізму закономірно обумовлювали його особливо експансіоністський характер та нестримне прагнення до неподільного панування у світовому масштабі. Про це свідчить перш за все зростання експорту капіталу з США до 11 491 млн. доларів у 1938 р. ⁵ (проти 3,5 млрд. доларів у 1914 р.) ⁶, внаслідок чого американські монополії одержували прибутки з 70 країн ⁷ у всіх частинах світу.

Проте з трьох основних районів колоніальної імперіалістичної експлуатації — Азії, Африки і Латинської Америки — лише останній був міцно прибраний до рук американськими монополіями. В Азії (з Океанією) на їх долю припадало 6,7%, в Африці — 3,9% іноземних капіталовкладень проти 66% в Латинській Америці (фактична ціна) ⁸.

Без врахування основних даних про потужність виробничого апарату США перед війною та його питому вагу в світовій капіталістичній економіці, про участь американського імперіалізму в економічному розподілі світу не можна визначити, яким міг бути зміст планів американського імперіалізму у другій світовій війні. А дані ці говорять про те, що на рубежі 30 — 40-х років ХХ ст., коли світова капіталістична система внаслідок нерівномірності розвитку капіталізму знов опинилася у стані різкого порушення внутрішньої рівноваги, результатом чого був розкол всього капіталістичного світу на два ворожі табори і війна між ними, власний розвиток американського імперіалізму та його експансії досягнув такого рівня, при якому оволодіння Західною півкулею стало для нього пройденим етапом. На черзі постало питання про оволодіння новими ринками сировини та збуту, які були б здатні задовольнити гігантські апетити американських монополій, про новий переділ світу «по силі», а практично — про панування Сполучених Штатів над усім світом, таке ж міцне, яким вже було їхнє панування над Латинською Америкою, тому що економічна і промислова могутність американського імперіалізму далеко переважала силу будь-якого імперіалістичного конкурента США.

Американський імперіалізм не міг не прагнути поширити на весь світ таку політичну форму своєї гегемонії, яка була б аналогічною вже виробленій та випробуваній політичній формі панування США над латиноамериканськими країнами.

Реалізація цього завдання була можливою лише шляхом безпосередньої участі американського імперіалізму у світовому конфлікті. Найбільшу загрозу для інтересів американських монополій становили

¹ К. Льюїс, Страны-должники и страны-кредиторы, 1938—1944 гг., М., 1947, стор. 7.

² Журн. «Мировое хозяйство и мировая политика», 1945, № 11, стор. 112.

³ Довідник «Соединенные Штаты Америки», вид. 2-е, М., 1946, стор. 79.

⁴ Там же.

⁵ К. Льюїс, Страны-должники..., стор. 75.

⁶ «Большая Советская Энциклопедия», вид. 2-е, т. 9, стор. 427.

⁷ К. Льюїс, Страны-должники..., стор. 122—125.

⁸ Враховано на основі статистичних даних у книзі: К. Льюїс, Страны-должники..., стор. 25, 74—82.

Німеччина та Японія, які тіснили їхні позиції навіть в Латинській Америці¹ і розпочали війну за світове панування. Головним своїм союзником у наступній збройній боротьбі з державами «осі» за гегемонію над світом американській імперіалізму вважав Англію. Преса та політична література США передвоєнного періоду переповнені виступами керівників та ідеологів американського імперіалізму, в яких Англія характеризувалася як «молодший партнер» США у неминучій війні². Початок радянсько-німецької війни не змінив загальної позиції правлячого класу США, який вважав Німеччину сильнішою, ніж СРСР³, та розглядав цей новий конфлікт як засіб підризу сил свого головного імперіалістичного конкурента у боротьбі за панування над світом. Керівники американського імперіалізму розраховували, що війна настільки підірве сили всіх її учасників, крім США, що останні, набагато збільшивши свої сили, під кінець війни зможуть всім диктувати свою волю та займуть положення світового гегемона.

До зайняття такого становища американські імперіалісти готувалися заздалегідь. Однією з форм підготовки була інтенсивна розробка проектів такого післявоєнного світового устрою, який цілком забезпечив би інтереси монополістичного капіталу США. Ця робота, як вказується в її офіціальній історії, провадилася різними урядовими та неурядовими органами ще з 1939 р.⁴

27 грудня 1939 р. в державному департаменті США було створено «Комітет з питань миру та реконструкції», який скоро одержав офіціальну назву «Консультативного комітету з питань міжнародних відносин»⁵. Його функції були сформульовані у спеціальній інструкції, в якій говорилося:

«Вивчити основні принципи, які повинні лягти в основу бажаного світового устрою, що має виникнути після закінчення нинішніх воєнних дій, передусім для найбільшої вигоди Сполучених Штатів.

В світлі вказаних вище принципів та минулого досвіду визначити політику, яка повинна здійснюватися Сполученими Штатами в напрямі створення такого світового порядку, як основу для наших власних дій та нашого впливу на інші нації.

В світлі принципів і політики, вказаних вище, вивчати пропозиції та поради, зроблені з різних джерел — як офіціальних, так і неофіціальних — щодо проблем миру та реконструкції»⁶.

До складу комітету, який мав такі важливі повноваження, увійшли представники державного департаменту та обох воєнних міністерств. Очолив комітет заступник державного секретаря Самнер Уеллес, який користувався особливим довір'ям президента Рузвельта. Щоб забезпечити необхідну допомогу Консультативному комітету, в держдепартаменті було створено спеціальний «Відділ по вивченню проблем миру та реконструкції». Крім того, при комітеті було створено три підкомітети:

¹ А. Клод, Куда идет американский империализм, М., 1951, стор. 107—108.

² Див., напр., газ. «New-York Times» від 11 грудня 1940 р., в якій наводиться програмний виступ В. Джордана — одного з головних керівників всемогутньої у США Національної асоціації промисловців — перед Американською асоціацією банкірів.

³ W. Z. Foster, History of the Communist Party of the United States, N. Y., 1952, стор. 397.

⁴ «Postwar Foreign Policy Preparations, 1939—1945», Washington, 1949 («Підготовка післявоєнної зовнішньої політики, 1939—1945 рр.», Вашингтон, 1949, вид. державного департаменту), стор. 1.

⁵ Там же, стор. 19.

⁶ Там же, стор. 20.

1) з політичних питань; 2) з економічних питань; 3) з питань обмеження та скорочення озброєнь¹.

Надзвичайно характерним для всієї роботи Консультативного комітету, присвяченої майбутньому «мирові та реконструкції», було те, що третій підкомітет розпався після першого ж засідання². Планувальники післявоєнного світового устрою менш за все турбувалися про мир та безпеку. За цих умов уже не доводилося говорити про обмеження та скорочення озброєнь.

Через два роки роботи комітет було замінено новим органом. 22 грудня 1941 р. Рузвельт затвердив список членів створюваної за його вказівкою «Консультативної ради з питань післявоєнної зовнішньої політики». До її складу увійшли: державний секретар Корделл Хелл—голова; заступник державного секретаря Самнер Уеллес, який офіційно був призначений віце-головою ради, але фактично керував всіма її роботами; керівник впливової «Ради по міжнародних відносинах», один з найбільш впливових фінансистів банківської групи Моргана, який виконував відповідальні дипломатичні доручення Рузвельта, Майрон Тейлор; помічник державного секретаря Дін Ачесон; редактор впливового зовнішньополітичного журналу «Форін афферз» Гамільтон Фіш Армстронг; помічник державного секретаря Адольф Берле; ректор Балтіморського університету Джона Гопкінса — Ісайя Бауман; генеральний консул та член «Національного комітету політики сили» Бенджамін Коген; радник держдепартаменту з питань міжнародних економічних відносин Герберт Фейс; радник держдепартаменту з юридичних питань Грін Гаркуорт; завідуючий відділом торговельної політики держдепартаменту Гаррі Гаукінс; член редакційної ради та зовнішньополітичний оглядач найбільш впливової у Сполучених Штатах буржуазної газети «Нью-Йорк таймс» Енн О'Хейр Маккормік; спеціальний помічник державного секретаря, завідуючий відділом спеціальних досліджень держдепартаменту Лео Пасвольскі³.

Незабаром до Консультативної ради було включено ще десять неофіціальних осіб, п'ять сенаторів, три члени нижньої палати конгресу, сім представників від усіх цивільних міністерств і чотири — від військового і військово-морського міністерств та Об'єднаної ради начальників штабів, три від Білого дому, один від Бібліотеки конгресу, чотири представники від воєнних урядових агентств, а згодом ще кілька фінансистів та конгресменів. Як представник правління Торгової палати США, до ради увійшов один з найбільших американських банкірів Ерік Джонстон⁴.

Склад ради, яка мала своїм завданням планувати зовнішню політику США замість попереднього вузького комітету, надзвичайно показовий. Завдання, поставлені перед нею, були настільки важливі, що керівники американських монополій не могли ухилитися від безпосередньої участі в розробці її рішень. Більшість членів ради складалася з грошових та промислових тузів, які були тісно зв'язані з найбільшими монополіями США.

Необхідність виконання завдань, які випливали з спільних інтересів правлячого класу, примушувала реакційних конгресменів забувати про міжпартійну боротьбу. До складу ради увійшли як демократи, так і республіканці. Особливої уваги заслуговує той факт, що до ради були

¹ «Postwar Foreign Policy Preparations», стор. 20.

² Там же, стор. 22.

³ Там же, стор. 64.

⁴ Там же, стор. 72.

введені реакційні керівники американських профспілок — Грін, Меррей, Рейтер¹, які заслужили повне довір'я монополій своєю довголітньою зрадою інтересів американського робітничого класу.

Робота цього штабу зовнішньополітичної стратегії США була засекречена. Протоколи його засідань, рекомендації президенту та основні розробки по зовнішньополітичній стратегії США продовжують зберігатися у надрах державного департаменту і ще не скоро стануть перед судом громадської думки. Проте деяка частина цих робіт стала відомою і дає змогу з певністю судити про діяльність планувальників післявоєнної зовнішньої політики США.

Змістом цієї діяльності було гарячкове прагнення використати, як пише Уеллес, «безприкладну можливість просунутися до досягнення такого миру, якого бажав би американський народ»². Лицемірне посилення на «американський народ» навряд чи може будь-кого обдурити. Крихтою істини в цій заяві є те, що американський народ дійсно прагнув до миру, але це справедливе, демократичне прагнення мали намір використати в своїх загарбницьких цілях імперіалісти США, запевняючи народ, що досягнення міцного і тривалого миру можливе лише при умові встановлення американського контролю над усім світом.

Розроблені Консультативною радою плани післявоєнного світового устрою мали такий зміст. Відшукуючи найбільш зручну форму для американського післявоєнного панування над світом, «члени департаментського комітету»³,—пише Уеллес,—були майже однастайні в думці що будь-яка нова світова структура повинна бути побудована на основі регіональних організацій, подібних до організації американських держав. Кожна з цих регіональних організацій буде періодично обирати представників засідати у верховній виконавчій раді, якій всіма членами Об'єднаних націй буде делегована верховна влада»⁴.

Уеллес пише, що в 1936—1941 рр. Рузвельт багато говорив з ним про міжнародну організацію «колективної безпеки» під американським керівництвом, але без Радянського Союзу, як «Тоталітарної держави»⁵. Рузвельт давно зрозумів вигідність для США міжнародної організації, в якій керівна роль належала б Сполученим Штатам. Ще в 1920 р., виступаючи як кандидат у віце-президенти, він виголосив понад 800 промов, підтримуючи Лігу націй, але пізніше змінив своє ставлення до неї з-за того, що керівництво Лігою націй міцно захопили в свої руки Англія і Франція⁶.

Американському імперіалізму довелося тоді обмежити свої прагнення Західною півкулею. В 1936 р., пише Уеллес, Рузвельт організував Міжамериканську конференцію в Буенос-Айресі, яка заклала основу сучасної панамериканської системи, і на протязі наступних п'яти років «бачив неухильне та швидке зростання регіональної організації»⁷.

Зміцнивши своє панування над Західною півкулею за допомогою панамериканської регіональної системи, Сполучені Штати, що грали в ній роль диктатора, мали намір поширити цю систему на весь світ як конкретну організаційно-політичну форму своєї світової гегемонії. Таке рішення було цілком закономірне. Воно диктувалося корінними

¹ «Postwar Foreign Policy Preparations», стор. 72.

² Журн. «Foreign Affairs», січень 1951 р., стор. 187.

³ Уеллес має на увазі Консультативну раду.—В. К.

⁴ Там же, стор. 199 (підкреслено нами.—В. К.).

⁵ Там же, стор. 198.

⁶ Там же, стор. 195.

⁷ Там же, стор. 197.

економічними інтересами американських монополій, які прагнули «панамериканізувати» весь світ.

Трагічна доля латиноамериканських держав занадто добре відома, щоб сумніватись у характері того становища, в яке імперіалісти США мали намір поставити весь світ. Колоніальна форма економіки та позбавлення національного суверенітету, хижацька експлуатація природних багатств і безсовісне пограбування трудящих мас, люте переслідування всіх демократичних сил та нещадне придушення їх опору Сполученим Штатам, причому — і це особливо важливо — головним чином руками самих латиноамериканських країн, — така доля держав, обплутаних ланцюгами регіональної системи, створеної американським імперіалізмом в Західній півкулі та уготованої ним для всього світу після закінчення війни.

За словами Уеллеса, ініціатором цієї ідеї був Рузвельт. Про погляди Рузвельта у зв'язку з зростаючою загрозою для американських монополій з боку Німеччини в 1939 — 1940 рр. та провалом політики Мюнхена в результаті укладення радянсько-німецького пакту про ненапад Уеллес пише: «Його першою реакцією була концепція англо-американської поліцейської служби. Але в міру того, як проходив час, він бачив, що якою б привабливою не була ця ідея, вона не була достатньою. Британія, навіть переможна, на кінець війни була б зруйнована. Нові і могутні революційні сили піднімалися у всьому світі, і навіть безприкладна сила та ресурси Сполучених Штатів не змогли б одні успішно справитися з ними. Повинна була бути відшукана якась інша відповідь»¹.

В цьому уривку — вся американська імперіалістична концепція післявоєнної міжнародної організації. Від початкової ідеї англо-американського поліцейського блоку, як засобу американського панування над світом, довелось відмовитися з огляду на його явну недостатність. Відповідь, яку шукали, було знайдено в ідеї регіональної системи, очолюваної Сполученими Штатами та поширеної на весь світ. Така система, за розрахунками американських імперіалістів, повинна була шляхом мобілізації всіх реакційних сил світу забезпечити для США не лише непохитне становище світового гегемона, а й придушення будь-якого визвольного та революційного руху у всьому світі.

Конкретну форму перших американських планів післявоєнного світового устрою можна встановити на основі аналізу праць, опублікованих у різний час Уеллесом та іншими планувальниками американської політики.

В 1944 р. в Нью-Йорку вийшла в світ книга С. Уеллеса «Час для рішення»². Третя частина книги містила розділ «Мій план для майбутнього», в якому Уеллес викладав проєкт післявоєнної всесвітньої організації³. Проєкт мав такий вигляд. Весь світ ділиться на сім регіональних груп держав: дві в Західній Європі, дві в Латинській Америці, одна охоплює країни Близького та Середнього Сходу і Африку, одна — країни Далекого Сходу, ще одна об'єднує британські домініони. Сполучені Штати, Англія, Радянський Союз і Китай не входять ні в одну з груп і являють собою самостійні одиниці. Усі одинадцять делегують по одному представнику до верховної «виконавчої ради Об'єднаних націй», яка

¹ Журн. «Foreign Affairs», січень 1951 р., стор. 197.

² S. Welles, The Time for Decision, N. Y., 1944.

³ Там же, стор. 374—414.

має найвищу владу щодо кожної регіональної групи та всіх окремих держав¹.

Кожна регіональна група створює свою верховну регіональну раду. Ця рада діє як орган влади над даною частиною світу. До складу всіх регіональних рад входять представники США². Регіональні ради контролюють збройні сили окремих держав, що входять у групу, та повністю підпорядковані всесвітній виконавчій раді.

Основні повноваження виконавчої ради повинні бути полягати у визначенні процедури мирного розв'язання конфліктів та у застосуванні збройної сили «поліцейських органів», підпорядкованих виконавчій раді, у випадку неефективності такої процедури³. Згідно з проектом збройної сили «поліцейських органів» повинні бути в основному американськими.

Важливим доповненням до характеристики цього задуму є стаття С. Уеллеса в січневому номері «Форін афферз» за 1951 р.⁴. В цій статті Уеллес розповідає про зміст робіт по плануванню американської зовнішньої політики на післявоєнний час, які велися у державному департаменті під його керівництвом з 1939 р. до кінця 1942 р. Тут він говорить про план, аналогічний викладеному вище, але вже як про результат робіт Консультативної ради з питань післявоєнної зовнішньої політики, а не як про власний витвір. Детальний виклад плану подається у згадуваній книзі. В статті він наводиться у загальних рисах, які, проте, дещо розбігаються з положеннями книги. Саме ці розбіжності дають змогу проникнути у загальний задум всього проекту.

Надзвичайно істотною відміною викладу плану післявоєнної всесвітньої організації у статті 1951 р., порівнюючи з книгою 1944 р., є те, що у статті Уеллес пише, що до перелому в ході війни до складу проєктованої організації зовсім не включався СРСР⁵, а Китай мав бути лише рядовим членом далекосхідної регіональної групи без участі у верховній виконавчій раді⁶.

Ця відміна має вирішальне значення для розуміння загального задуму і початкової форми американського проекту післявоєнної міжнародної організації.

Перш за все зазначимо, що без СРСР і Китаю число членів верховної виконавчої ради зменшувалося до дев'яти. Такий був склад ради за першим проектом. Він давав би постійну більшість — п'ять голосів (три — США та обидві латиноамериканські регіональні групи і два — Англія та її домініони) американо-англійському блоку. Всі інші країни, що відігравали важливу роль у світовій історії, викреслювалися з списку великих держав. Планувальники держдепартаменту прагнули гарантувати Сполученим Штатам цілковите панування над організацією.

Це панування, а тим самим панування над світом, повинно було забезпечуватися, за задумом авторів плану, величезною військовою та економічною перевагою США над іншими країнами, об'єднаними у регіональні союзи. Представникам останніх у виконавчій раді залишалася б роль американських маріонеток. Репрезентовані у всіх семи регіональних радах, Сполучені Штати мали б вирішальний вплив у кожній з них.

¹ S. Welles, *The Time for Decision*, N. Y., 1944, стор. 374—375.

² Там же, стор. 412—413.

³ Там же, стор. 375.

⁴ S. Welles, *Two Roosevelt Decisions: One Debit, One Credit*, журн. «Foreign Affairs», січень 1951 р.

⁵ Журн. «Foreign Affairs», січень 1951 р., стор. 198.

⁶ Там же, стор. 199.

підкріплюючи свою владу пануванням у виконавчій раді. Єдина з великих держав, допущена безпосередньо у виконавчу раду разом з США, Англія, потрапляла б у все більшу залежність від американського імперіалізму і виконувала б роль слухняного молодшого партнера США. Блок з Англією розглядався американськими планувальниками як одна з основ світової гегемонії імперіалізму США.

Підпорядкування окремих держав та їх збройних сил регіональним радам, які повинні були беззастережно коритися рішенням виконавчої ради, ставило б ці держави під подвійний контроль США. На практиці це означало б, що у випадку непокори будь-якої держави американському диктату, проти неї була б спрямована військова машина американського імперіалізму, яка одержала б на це санкцію верховної виконавчої ради, а інші держави даної регіональної групи повинні були б взяти участь у розправі в силу того ж рішення виконавчої ради, прийнятого за вказівкою американців.

З цитованих висловлювань Уеллеса видно, що визвольний рух народів, який є сугубо внутрішньою справою кожної країни, був причиною гострої тривоги реакційних американських керівників. Ця тривога була однією з рушійних сил їх прагнення створити міжнародну організацію для придушення цього руху. Проект організації свідчить, що в особі регіональних та виконавчої рад американські імперіалісти мали б безвідмовну машину інтервенції у внутрішні справи кожної держави. Ясно, що така міжнародна організація, яка була б удосконаленою копією панамериканської системи, цілком відповідала б реакційним і агресивним прагненням американського імперіалізму.

Невключення Радянського Союзу до числа членів проектованої міжнародної організації ясно показує, проти кого вона має бути спрямована. Задумана організація повинна була стати американським знаряддям антирадянської боротьби капіталістичного світу, засобом мобілізації всіх сил світової реакції проти СРСР, якщо він витримає війну з гітлерівською Німеччиною та її союзниками. Проектована американськими планувальниками післявоєнного світу міжнародна організація, загальний задум якої було розроблено ще до формального вступу США у війну, повинна була стати, за ідеєю її авторів, «священним союзом» чорної реакції ХХ ст. для боротьби проти СРСР, проти всякого прогресивного руху народів на землі та знаряддям американського імперіалістичного панування над усім людством.

Вперше загальний нарис плану був опублікований в книзі Уеллеса після перелому в ході війни внаслідок Сталінградської перемоги Радянської Армії. Цю останню обставину слід особливо підкреслити, тому що саме тут криється пояснення розбіжності важливих елементів плану, опублікованих в роботах Уеллеса в 1944 і 1951 рр., самої причини публікації одного з варіантів в 1944 р. та видання його за власний витвір Уеллеса.

Як визнається в офіційній історії роботи органів планування американської зовнішньої політики, до перелому в ході радянсько-німецької війни американські керівники та планувальники виходили з переконання у неминучості поразки або катастрофічного послаблення Радянського Союзу у війні, тому що вважали гітлерівську Німеччину сильнішою за Радянський Союз¹. Це переконання визначало напрям роботи Консультативної ради. Весь план післявоєнної світової «реконструкції», розроблений до перелому в ході війни, був побудований на

¹ «Postwar Foreign Policy Preparations», стор. 97. Про це писав і Уеллес у книзі «The Time for Decision» (стор. 325).

тому розрахунку, що на кінець війни, завдавши виснаженій війною з Радянським Союзом Німеччині вирішального удару, Сполучені Штати будуть найсильнішою світовою державою і стануть гегемоном Європи, а після розгрому Японії — всього світу. Міжнародна організація, проект якої був вироблений Консультативною радою, повинна була оформити, зміцнити та увічнити це панівне становище США над світом. Планувальники зовнішньої політики американського імперіалізму були переконані, що за цих умов можна буде або зовсім скинути з рахунку Радянський Союз, або спрямувати проти нього вістря організації і примусити його скоритися.

Після перелому в ході радянсько-німецької війни, визнають автори держдепартаментської «Підготовки післявоєнної зовнішньої політики, 1939—1945», «Консультативна рада проводила свою роботу в умовах, які докорінно відрізнялися від тих, які панували у період початку організації вивчення післявоєнних проблем... Найбільш фундаментальна непевність у наслідку війни зникла: перемога могла бути досягнута»¹.

Держдепартаментські історіографи намагаються створити враження, ніби перемоги радянської зброї влаштували американських імперіалістів. Мимоволі визнаючи той факт, що без Радянського Союзу не могло бути перемоги і для інших членів антигітлерівської коаліції, вони не говорять прямо, що перемога разом із збереженням сил Радянським Союзом йшла врозріз з планами американських імперіалістів і що вже перші ознаки такої перемоги знесли нанівець всю попередню роботу Консультативної ради по плануванню післявоєнного світового устрою.

Однак кількома рядками нижче міститься визнання справжньої катастрофи, якої зазнала Консультативна рада наприкінці 1942 — на початку 1943 р., коли цей головний штаб по розробці зовнішньополітичної стратегії американського імперіалізму був змушений почати новий етап, новий «раунд» планувальних робіт на зовсім нових основах, прагнучи врятувати хоча б частину своїх планів захоплення світового панування Сполученими Штатами.

«Ідея підходу до роботи в «два раунди» була прийнята в жовтні 1942 р., — з нарочитою невимушеністю пишуть автори «Підготовки післявоєнної зовнішньої політики, 1939—1945». — Перший раунд був відданий аналізу усіх міжнародних політичних проблем, які вимагали визначення американської політики або відношення, дискусіям дослідницького характеру та виясненню можливих альтернативних рішень. Це дослідження закінчилося 19 грудня 1942 р.»².

Відбиття останнього, найжорстокішого гітлерівського штурму в Сталінграді у жовтні 1942 р. примусило найбільш далекоглядних американських реакціонерів усумнитися в безперечному, як їм здавалося раніше, результаті радянсько-німецької війни. Перехід радянських військ під Сталінградом у контрнаступ 19 листопада 1942 р. зразу викликав гостру кризу зовнішньої політики американського імперіалізму, який змушений був відмовитися від плану завдати удару по Німеччині, що закінчив би європейську війну на користь США. Він повинен був рахуватися із зростаючою імовірністю перемоги Радянського Союзу над гітлерівською Німеччиною, що означало провал основних його агресивних планів у другій світовій війні, вже розроблених Консультативною радою. Розгубленість, яка охопила реакційні правлячі кола США під впливом несподіваного для них розвитку подій на радянсько-німецько-

¹ «Postwar Foreign Policy Preparations», стор. 97.

² Там же.

му фронті, добре видно з того, що 19 грудня 1942 р. планувальники з держдепартаменту змушені були взагалі перервати роботу, безславно закінчивши свій «перший раунд».

«З того часу становище швидко змінилося, — пише Уеллес. — Слідом за перемогою під Сталінградом почався повний німецький відступ... Одночасно, в міру того як зростала російська військова могутність, відповідно зменшувався важіль, за допомогою якого американська політична, воєнна і промислова сила могла здійснювати тиск на Кремль. Радянська Росія стала головною державою в Європі і Азії...»¹.

Перемога Радянської Армії під Сталінградом показала планувальникам світової «реконструкції», що вся їхня попередня робота була побудована на абсолютно неправильних посилках і розрахунках. Почався новий етап, новий «раунд» цієї роботи.

«Другий раунд, розпочатий 2 січня 1943 р., ...був відданий розробці рекомендацій на основі більш зрілого розуміння та вивчення проблем і можливих рішень, оцінюваних у світлі існуючих фактів та їх майбутніх наслідків... В цьому раунді виявилось істотно необхідним переглянути з врахуванням всіх нових проблем попередні висновки щодо фактів та можливої альтернативної політики»².

Офіційна історія роботи Консультативної ради ніде не згадує про те, що до грудня 1942 р. за спиною цього органу лежав уже солідний груз у вигляді детально розроблених планів встановлення світового панування американського імперіалізму. Автори її намагаються створити враження, ніби на протязі цілих трьох років «першого раунду», з грудня 1939 р., коли було розпочате це планування, яке являло собою справжню агресивну змову проти всього світу, рада нібито займалася лише невинним «аналізом всіх міжнародних політичних проблем» і «дискусіями дослідницького характеру».

Проте самі автори «Підготовки післявоєнної зовнішньої політики, 1939—1945» вказують себе, коли згадують про «попередні висновки» Консультативної ради. «Висновки» — надзвичайно місткий в даному випадку термін, за яким криються стоси смертвілих експансіоністських планів, розроблених Консультативною радою в «першому раунді». Про це незаперечно свідчить Уеллес — керівник роботи ради на протязі всього «першого раунду», який у січні 1943 р. змушений був піти у відставку після провалу цієї роботи³.

Ясно, що після Сталінграда у американських імперіалістів з'явилась настійна необхідність у «більш зрілому розумінні» дійсності. «Війна, — писала «Нью-Йорк геральд трибюн» в той час коли під Сталінградом Радянська Армія знищувала цвіт гітлерівського вермахта та вела могутній наступ на інших ділянках фронту, — вступила в абсолютно нову фазу, наслідки якої занадто важливі, щоб не оцінити їх уже тепер... Центральним моментом у новій фазі війни є виступ Росії в ролі могутньої воєнної сили»⁴.

Радянський Союз виступив у ролі могутньої воєнної сили з самого початку Великої Вітчизняної війни. Він довів це своїм опором гітлерівській агресії, під ударами якої не змогла встояти жодна капіталістична держава Європи. Але засліплені ненавистю до демократичної Радянської держави, бажанням бачити її знищеною та не розуміючи джерел її могутності, американські імперіалісти не розглядали цієї сили, і тому

¹ Журн. «Foreign Affairs», січень 1951 р., стор. 195.

² «Postwar Foreign Policy Preparations», стор. 97—98.

³ Там же, стор. 97.

⁴ Цит. за журн. «Коммунистический Интернационал», 1943, № 2—3, стор. 50.

закономірний перелом в ході радянсько-німецької війни перекинув всі їхні розрахунки.

Саме «більш зріле розуміння» реальної дійсності, як визнає Уеллес, примусило американських планувальників післявоєнного світового устрою після перелому в ході війни включити СРСР до складу проектованої всесвітньої організації та її виконавчої ради. Після переходу радянських військ під Сталінградом у контрнаступ, з гіркотою пише Уеллес, американські керівники зрозуміли, що у відношенні до СРСР «деякий компроміс буде неминучий»¹. Склад виконавчої ради збільшили з 9 до 11 членів за рахунок включення СРСР і Китаю. За словами Уеллеса, американські керівники в цей же час прийшли до висновку, що «стабільний Китай, визнаний як одна з великих держав, буде бар'єром для радянських домагань на Далекому Сході та служитиме доцентровою притягальною силою в Азії. Це мало б величезне значення для обмеження результатів революційної приливної хвилі, яка вже набирала загрозливих розмірів на Далекому Сході»².

Якщо відкинути вигадки про «радянські домагання», то стане ясно, що включення Китаю (звичайно, гомінданівського) до складу верховного органу міжнародної організації мало на меті збереження переваги за американо-англійським блоком при голосуванні у виконавчій раді, а також використання Китаю як бази для боротьби американського імперіалізму проти Радянського Союзу і революційно-визвольного руху народів Азії.

Включення у доповнений проект післявоєнної міжнародної організації Радянського Союзу не змінило реакційного та антирадянського характеру всього задуму. Цей крок був лише поступкою перед необхідністю, тому що американські планувальники не могли не розуміти, що за нових умов для самого створення організації, для самого початку її діяльності необхідна участь в ній Радянського Союзу. Пізніше, слідом за першим демагогічним обвинуваченням його в «агресивності», вся організація могла бути в перший-ліпший момент спрямована проти СРСР, як це спочатку й передбачалося.

Опублікування в книзі Уеллеса проєкту, що зазнав вказаної зміни, мало на меті визначити реакцію світової громадськості на нього, а звідси і реальність всього задуму в нових умовах. Слабкі надії на успіх цього заходу примусили державний департамент видати його за власну ініціативу Уеллеса.

Цікаво відзначити, що в 1944 р. Уеллес навіть писав про виконавчу раду пропонованої в його книзі міжнародної організації як про «тимчасову» та говорив про те, що одним з її завдань мала бути дальша розробка структури організації за участю держав-членів, які приєдналися б до пропозиції³. Це була принада, покликана приспати пильність світової громадськості, тому що в статті 1951 р. немає й згадки про «тимчасовий» характер виконавчої ради, яка мала відігравати роль всесвітнього уряду з Сполученими Штатами в ролі «прем'єра», а проєкт структури організації, розроблений Консультативною радою під керівництвом Уеллеса, викладається тут як остаточний⁴.

Надзвичайно важливим доповненням до матеріалів Уеллеса є дані про роботу ще одного органу, який працював над розробкою плану післявоєнної зовнішньої політики США та проєктів світового устрою

¹ Журн. «Foreign Affairs», січень 1951 р., стор. 198.

² Там же, стор. 199—200.

³ S. Welles, The Time for Decision, стор. 374, 375.

⁴ Журн. «Foreign Affairs», січень 1951, стор. 198, 199.

паралельно з роботою Консультативної ради державного департаменту.

Ще на початку 1941 р. Генрі Люс — автор лозунга «XX вік — це американський вік», видавець і власник журналів «Тайм», «Лайф» і «Форчун» — повідомив про створення при редакційному штабі цього найбільшого в США журнального концерну спеціального «Комітету по вивченню післявоєнних проблем»¹.

До роботи в комітеті було залучено велику кількість провідних спеціалістів в галузі міжнародної політики та економіки, воєнних експертів та юристів. Таким чином, фінансова група Моргана, органом якої було журнальне тріо Люса, створила свій власний комітет по плануванню післявоєнної зовнішньої політики США, паралельний раді у держдепартаменті.

На протязі 1942 р. Комітет по вивченню післявоєнних проблем опублікував в вигляді додатків до найбільш солідного з трьох журналів — «Форчун» — одну за однією три доповіді. У своїй першій доповіді комітет трактував англо-американські відносини, в третій — питання післявоєнної світової економіки. Друга доповідь, опублікована в серпні 1942 р., була присвячена післявоєнним проблемам Південно-Східної Азії та Тихого океану².

Ця доповідь доповнює дані про роботу американських органів по плануванню післявоєнної політики США. Значення її полягає в тому, що коли Уеллес висвітлює питання про склад, структуру і функції проєктованої Консультативною радою державного департаменту все-світньої організації в цілому, то доповідь Комітету по вивченню післявоєнних проблем, зосереджуючи головну увагу на районі Південно-Східної Азії, трактує конкретні проблеми однієї з регіональних груп, які за задумом американських керівників повинні були стати основою всього нового світового устрою.

Конкретні заходи, які пропонувалися в доповіді, в загальних рисах зводилися до такого. Країни Південно-Східної Азії та західної частини Тихого океану об'єднуються у післявоєнний час в регіональну групу, в якій не важко впізнати одну з семи регіональних груп, запроектованих Консультативною радою держдепартаменту. Створюється «тихоокеанська рада як орган Об'єднаних націй», з функціями органу влади над об'єднаними у групу країнами. В свою чергу ця регіональна рада підпорядкована «верховній виконавчій раді організації Об'єднаних націй».

З кількох різних країн під егідою тихоокеанської ради утворюється «Індонезійська інтернаціональна республіка». Японія позбавляється своїх колоній. Корея відділяється від Японії. Індія одержує незалежність. Щодо Китаю доповідь рекомендувала ліквідувати режим екстериторіальності іноземців на китайській території, повернути Китаю Гонконг та інші концесії, які не належали Сполученим Штатам, але не повертати Тайваня³.

Автори доповіді твердили, що всі ці перетворення пропонуються ними в інтересах азіатських народів. Однак аналіз доповіді показує, що її автори мали на меті цілі, глибоко ворожі народам Азії.

Найбільша увага в доповіді відводилася детально розробленому проєкту утворення у післявоєнний час «Індонезійської інтернаціональної

¹ Журн. «Time Magazine», 17 лютого 1941 р.

² Журн. «Fortune», серпень 1942 р., Supplement. United States in a New World; II: Pacific Relations.

³ Там же.

республіки», в складі якої пропонувалося об'єднати голландські володіння в Індонезії, португальську частину о. Тімор, Таї (Сіам) та Британську Малайю.

Автори проекту пропонували встановити таку політичну структуру цієї «республіки». Главою політичної влади республіки є губернатор, який призначається тихоокеанською радою. Губернатор користується всією повнотою влади: він головнокомандуючий збройними силами республіки, пропонує, затверджує та скасовує закони. Губернатор підзвітний лише тихоокеанській раді. При губернаторі існує дорадче зібрання, яке складається з призначених ним представників місцевого населення.

Автори доповіді і тут намагалися запевняти, що проект цієї дивовижної «республіки» нібито відповідає інтересам народів. Проте дані про економічний поділ цієї частини світу імперіалістичними державами свідчать про інше.

До війни головну роль в експлуатації всього включеного в проект «республіки» району, що є світовим продуцентом натурального каучуку та олова, багатою нафтою, залізом, вольфрамом, марганцем, вугіллям, свинцем, ртуттю, золотом, кофе, хіною, копрою та іншими ресурсами, відігравали англійські й голландські монополії. З загальної суми іноземних капіталовкладень у включені до проекту «республіки» країни напередодні війни (3 751 млн. доларів у 1938 р.) Голландії належало 50%, Англії — 19%¹. На долю американських монополій приходилося лише 2,6%². Величезні багатства давно розпалювали апетити американських монополій, для яких доступ у цей район в довоєнний час практично був закритий.

Проект «інтернаціональної республіки» під владою тихоокеанської ради, в якій керівна роль належала б Сполученим Штатам, був нічим іншим, як планом заміни економічної експлуатації включених в склад «республіки» колоніальних країн окремими європейськими державами експлуатацією їх очоленим США колоніальним консорціумом імперіалістичних держав у вигляді тихоокеанської регіональної ради.

«Інтернаціональна республіка» була лише частиною загального плану, покликаного перебудувати політичні та економічні відносини в Південно-Східній Азії на користь американського імперіалізму. Автори доповіді вважали за краще не говорити про це прямо. Навпаки, вони рекламували свою «республіку», не уточнюючи, в якому становищі опиниться весь район Південно-Східної Азії, якщо їхній проект буде здійснено. Вони обмежились лише вказівкою на склад і прерогативи регіональної ради. Однак і цього досить, щоб переконатися в тому, що порядки, запропоновані в доповіді для «інтернаціональної республіки», у випадку реалізації пропозицій повинні були неминуче поширитися на всю Південно-Східну Азію.

До складу тихоокеанської ради повинні були увійти Сполучені Штати та три європейські держави, які мали солідний досвід у справі поневолення та грабування колоніальних народів — Англія, Голландія і Португалія. З числа країн, які входили в охоплюваний регіональною радою район, місця в раді одержували англійський домініон Австралія та гомінданівський Китай. У відношенні до підпорядкованих їй країн регіональна рада одержувала таку ж владу, як і губернатор над «інтернаціональною республікою». Рада повинна була розпоряджатися збройними силами цих країн, контролювати їхню внутрішню та зовнішню політику.

¹ К. Льюїс, Страны-должники..., стор. 145—147.

² Там же.

Автори доповіді були впевнені, що на кінець війни США займуть становище абсолютного воєнного панування в районі Південно-Східної Азії. За цих умов, які були вихідним пунктом американського планування післявоєнної «реконструкції» світу, старі колоніальні хижачи не могли б відмовитися від пропонованої реформи.

Перехід колоній від старих власників до рук більш молодого і сильного імперіалістичного хижача був запланований, судячи по змісту доповіді, за такою схемою. Створюється гігантський колоніальний консорціум імперіалістичних держав для експлуатації країн Південно-Східної Азії під фірмою тихоокеанської ради. Квоти розподіляються пропорціонально питомій вазі кожного члена ради. Відповідно перерозподіляються прибутки. Замість колишньої мізерної частки американський імперіалізм одержує більшу частину здобичі. Ця частина безперервно зростає та збільшується у відповідності з величезною перевагою США над іншими членами консорціуму. Старі колоніальні держави поступово втрачають будь-який вплив всередині консорціуму, тобто регіональної ради, і перетворюються у пасивних рантьє, що одержують жалюгідну частку доходу. Хазяями колоній фактично стають США.

По суті весь проект являв собою план більш або менш поступового переходу всіх колоніальних та залежних країн Південно-Східної Азії у володіння американського імперіалізму. Так само як і проект «інтернаціональної республіки», що був деталлю плану, весь проект в цілому був задумом переділу землі «по силі» в інтересах американського імперіалізму в районі всієї Південно-Східної Азії. Якби його було здійснено, він приніс би азіатським народам дальше посилення колоніального гноблення та експлуатації. Проект створення регіональної групи країн Південно-Східної Азії під егідою США на практиці означав би, що весь величезний район, в якому живе більше половини населення земної кулі, був би відданий на розграбування купці імперіалістичних держав, які увійшли до складу регіональної ради, але перш за все і головним чином Сполученим Штатам, які створили та очолили цей регіональний орган.

Американські імперіалісти прагнули того, щоб боротьба азіатських народів проти японських загарбників, яка вже почалася в окупованих Японією країнах, не привела до розхитування основ колоніального режиму в Південно-Східній Азії. «Як справа справедливості, так і для підтримки економічної єдності... власність повинна бути повернена до її стану на 7.12 1941 р.», — говорилося в доповіді¹.

Про Індію в доповіді говорилося: «Якщо індуси хочуть бути вільними (і навіть якщо більшість не хоче) — вони повинні одержати волю»². «Свободолюбство» авторів доповіді не важко зрозуміти. Всіма багатствами Індії володів британський капітал. 98,24% іноземних капіталів в Індії напередодні другої світової війни належали Англії і лише 1,76%, якщо вірити американським джерелам, — Сполученим Штатам³. Плутана фраза доповіді про свободу індусів означала ніщо інше, як категоричну вимогу американського капіталу відкрити йому доступ в Індію.

Говорячи про Китай, автори доповіді пропонували включити його до складу тихоокеанської ради. Причиною цього було не дружнє ставлення до Китаю, як намагалися запевнити автори доповіді, а ставка

¹ Журн. «Fortune», серпень 1942 р., Supplement.

² Там же.

³ К. Льюїс, Страны-должники..., стор. 142.

на гомінданівців як на зняряддя американської агресивної політики на Далекому Сході. Як і автори держдепартаментського проекту, Комітет по вивченню післявоєнних проблем вважав, що гомінданівський Китай повинен бути використаний Сполученими Штатами для боротьби проти Радянського Союзу, для придушення визвольного руху народів Азії, в тому числі і китайського народу, які піднялися на боротьбу проти японських загарбників. Ця боротьба була антиімперіалістичною за своїм характером і тому антияпонська; у той час вона неминуче повинна була перетворитися на антиамериканську в майбутньому, коли місце японського агресора в Азії зайняли б Сполучені Штати.

Цілком природно, що, роблячи ставку на реакційну гомінданівську кліку, американський імперіалізм повинен був сприяти зміцненню її становища. Звідси — пропозиція доповіді про відмову іноземних держав від прав екстериторіальності і концесій в Китаї¹. Ця пропозиція мала на меті зміцнити слабкий престиж гомінданівської кліки всередині країни та позбавити інші держави їхніх привілеїв в Китаї, щоб весь контроль над Китаєм могли здійснювати одні лише США.

У своїй доповіді Комітет по вивченню післявоєнних проблем висловлював надію, що Китай після війни не почне «прискороної індустріалізації», а стане на шлях «природної індустріалізації» як частини «загального інтернаціонального розвитку», не більше². Доповідь рекомендувала припинити надання державних позик Китаю, збільшуючи замість них прями американські капіталовкладення в китайську економіку, які до війни через протидію Японії, Англії та інших держав становили лише 9% іноземного капіталу в Китаї³. Нарешті, викладений у доповіді план пропонував не повертати Китаю захоплену японцями Формозу (Тайвань), а передати її «під опіку Об'єднаних націй»⁴.

Розгляд американського проекту всієї післявоєнної міжнародної організації в цілому, який був зроблений вище, показує, що ця організація, яка вже в початковому періоді планування фігурувала під назвою «організації Об'єднаних націй», була покликана стати космополітичною маскою та зняряддям американського панування над світом. Тому пропозиція про «опіку Об'єднаних націй» над Тайванем в діїсності означала вимогу загарбання Тайваня Сполученими Штатами.

Роль ката східноазіатських народів та зняряддя американської імперіалістичної агресії проти СРСР та інших країн на Далекому Сході, дальше колоніальне поневолення самого китайського народу та відторгнення споконвічних китайських територій Сполученими Штатами — таку долю готували Китаю американські імперіалісти.

Щождо Японії комітет пропонував здійснювати таку політику як частину загальних післявоєнних заходів США. Слідом за поразкою Японія позбавляється всіх колоній і тимчасово роззброюється. Вісім японських міст окупуються американськими військами. Реакційний феодально-фашистський режим тодішньої Японії викликав захоплення авторів доповіді. Прикриваючись лозунгами «демократії», вони виступали проти будь-яких змін в політичному ладі Японії, і цю незмінену Японію автори плану — після нападу Японії на Америку! — оголосили «здатною до миролюбного співробітництва на Далекому Сході», але одночасно, у відповідності до принципів тієї ж «демократії», залишали

¹ В січні 1943 р. уряд США оголосив про відмову від прав екстериторіальності американських громадян в Китаї («The New York Times» від 12 січня 1943 р.).

² Журн. «Fortune», серпень 1942 р., Supplement.

³ К. Льюїс, Страны-должники..., стор. 141.

⁴ Журн. «Fortune», серпень 1942 р., Supplement.

за «Об'єднаними націями», тобто за США, право втручатися у внутрішні справи Японії¹.

Васальна залежність від США, роль жандарма по охороні нових американських володінь та порядків на Далекому Сході, неминучий розвиток у напрямі нової агресії, що вже принесла нечувані страждання японському народові, роль далекосхідної бази американського імперіалізму проти країн Азії — такі були задуми планувальників післявоєнної зовнішньої політики США щодо Японії.

Автори доповіді не випадково вимагали переозброєння японського агресора. Вони розуміли, що новий порядок в Азії, який відповідав би інтересам американських монополій, можна буде встановити та підтримувати лише озброєною рукою. Саме тому їх план передбачав створення в районі Тихого океану «нової всеохоплюючої оборонної системи, яка базується на групі островів..., від Гавайїв... через Мідуей та Уейк. Гуам..., Рюкю і Бонінські острови до Формози — логічного якоря та могутнього кінцевого пункту для військово-повітряних армاد Об'єднаних націй». «З появою авіації,— говорилося в доповіді,— така морська база, як Гонконг, відходить у минуле, в ті часи, коли адмірали мислили категоріями парусних кораблів, і технічно його сила є анахронізмом. Саме тому Формоза скоріше, ніж Гонконг, може бути обрана для ролі головної далекосхідної військово-морської та військово-повітряної бази. Її більші розміри та краще забезпечення засобами транспорту і промисловості, продовольством та сировиною створюють її вищальну перевагу над Гонконгом»².

Ця «переоцінка цінностей» додатково пояснює ту надзвичайну легкість, з якою автори доповіді висловлювалися за повернення Гонконга Китаю.

«Базуючись на наше тихоокеанське узбережжя, Гавайї та Формозу,— продовжувала доповідь,— великі літаки недалекого майбутнього з 10 000-мильним радіусом дії зможуть панувати на всьому Тихому океані. З широким стартовим доріжок, з глибоких та бомбобезпечних підземних ангарів вони по першому ж слову будуть підніматися в повітря з будь-якого з наших опорних пунктів...»³.

Автори доповіді намагалися приховати агресивний характер своїх рекомендацій посиланням на те, що через Гуам, Рюкю, Бонінські острови і Тайвань (Формозу) нібито проходив «життєво важливий торговельний шлях» через Тихий океан, який ніби і були покликані захищати бомбардувальники. В дійсності ж трансокеанський торговельний шлях не проходив через ці острови. Але справа була не в цьому. Для американських імперіалістів справа була в тому, що їхні бомбардувальники «з 10 000-мильним радіусом дії» були б розташовані в «глибоких та бомбобезпечних підземних ангарах» на Тайвані, переданому символічним «Об'єднаним націям», за якими стояли б цілком реальні Сполучені Штати, та «по першому ж слову» могли б опинитися в повітрі над китайською територією або над Японією, над Індонезією, Австралією, Малайєю, Індо-Китаєм, Індією та іншими країнами для приведення їх до покори Сполученим Штатам.

Автори доповіді не бажали створювати враження, ніби військово-повітряні армії, про які вони писали, будуть належати «Об'єднаним націям» або знаходитимуться в їхньому розпорядженні. Вони добре знали, про що пишуть: «Наша перевага найбільш схиляється на ко-

¹ Журн. «Fortune», серпень 1942 р., Supplement.

² Там же.

³ Там же.

ристь сильної та ефективної інтернаціональної влади. Однак інтернаціональна влада неминуче повинна виводити свою силу від існуючої сили — від тих націй, які сильні в будь-який даний момент. Так, наприклад, ми визнаємо можливість того, що в якийсь певний час Сполучені Штати можуть мати переважну силу на Тихому океані — воєнну, промислову і фінансову. Якби силою Об'єднаних націй на Тихому океані фактично була головним чином сила Сполучених Штатів, ми не бачили б ніякої заслуги в створенні іншого враження з-за хибної порядності та ввічливості. Навпаки, якби сила Сполучених Штатів не була б в дійсності пануючою в районі Тихого океану, то як відповідальність, так і прерогативи влади перейшли б до когось іншого. За певних обставин Сполученим Штатам, можливо, доведеться стати головним опікуном, особою, якій довірено управління Об'єднаними націями, в той час, коли інші з них доростали б до сучасності або опраправлялися від відносно більш руйнівних наслідків загальних страждань цієї війни»¹. Ясніш не сказати.

На заключення автори доповіді підкреслювали, що в результаті війни США займуть панівне становище на Тихому океані та в Південно-Східній Азії в умовах, коли СРСР і Японія будуть однаково послаблені війною, а Сполучені Штати не лише посиляться, а й будуть до того ж спиратися на підтримку свого молодшого партнера — Англії. Одним з вихідних пунктів доповіді була одверто сформульована впевненість її авторів у тому, що в результаті війни Радянський Союз буде зовсім ослаблений і не зможе відігравати будь-якої помітної ролі у післявоєнному житті, і тому вони повністю виключили його з системи міжнародних відносин і зв'язків. Не взяли вони до уваги в достатній мірі і могутнього прагнення народів Азії до національного визволення. Дійсність, як відомо, жорстко поглузувала над цими розрахунками.

* *
*

Аналізом плану післявоєнної політики США в районі Південно-Східної Азії ми закінчили розгляд загальних планів американського імперіалізму в другій світовій війні, у відповідності з якими фінансові магнати Уолл-стріту збиралися «реконструювати» весь світ.

Це були агресивні, імперіалістичні плани насильницької перебудови світу, які мали на меті забезпечити Сполученим Штатам стабільне становище світового гегемона за допомогою спеціально для цього створеної міжнародної організації.

В основу проекту організації була покладена ідея створення у всьому світі кількох регіональних об'єднань, які повинні були групувати країни у формі, зручній для захоплення Сполученими Штатами керівного становища в кожному об'єднанні. Будучи обов'язковим членом всіх регіональних об'єднань, Сполучені Штати мали б у кожному з них вирішальну перевагу над усіма іншими країнами. Дозволяючи Сполученим Штатам панувати в кожному регіональному об'єднанні, реалізація проекту повинна була забезпечити американському імперіалізму міцне панування над усім світом. Це панування оформлювалося б створенням всесвітнього об'єднання всіх окремих регіональних груп в одну організацію, яка увінчувала б всю систему.

Американський проект післявоєнної міжнародної організації готу-

¹ «Журн. «Fortune», серпень 1942 р., Supplement.

вав народам світу долю колоніальних рабів американського імперіалізму. Такий неминучий висновок з аналізу всього проекту в цілому та особливо з аналізу єдиного опублікованого конкретного плану однієї з регіональних груп.

Окремих країнам, які були б включені в регіональні об'єднання, американський проект післявоєнного світового устрою, що був політичною програмою американського імперіалізму у другій світовій війні, ніс знищення національного суверенітету під лозунгом космополітичного об'єднання, позбавлення внутрішньої самостійності та зовнішньої незалежності, повне підкорення американському диктату під маскою «опіки» з боку підпорядкованого Сполученим Штатам регіонального органу, американську інтервенцію у внутрішні справи цих країн, придушення всякої можливості їх вільного внутрішнього економічного та соціального розвитку.

Аналіз проекту регіональної організації країн Південно-Східної Азії розкриває весь диявольський характер американського задуму, показуючи, що в передбаченні неможливості встановлення та міцного збереження світового панування одними лише силами США американські імперіалісти планували примусове використання країн, які були б включені в кожен регіональну групу, в ролі допоміжного знаряддя свого панування над цими ж країнами.

З розглянутих американських проектів реорганізації світового устрою випливає з усією переконливістю антирадянське спрямування агресивної зовнішньополітичної програми американського імперіалізму. Задумана американськими імперіалістами післявоєнна організація повинна була стати знаряддям антирадянської боротьби американського імперіалізму, засобом мобілізації Сполученими Штатами світової реакції проти соціалізму.

Однак не можна забувати, що, розраховуючи захопити світове панування, американський імперіалізм в ще значнішій мірі загрожував капіталістичним країнам, які становили більшість на земній кулі. Саме цим країнам політика США несла найбільшу загрозу, тому що жодна з них не була досить сильною, щоб протистояти Сполученим Штатам у післявоєнний час, на що виявився здатним один лише Радянський Союз, який цим зірвав ретельно розроблені агресивні плани і настійні зусилля досягнути їх здійснення.

Такими були початкові плани американського імперіалізму по створенню міжнародної антирадянської, антидемократичної організації у післявоєнний час, яка забезпечила б Сполученим Штатам становище світового гегемона. Вони були конкретним організаційно-політичним виразом агресивних цілей американського імперіалізму у зв'язку з другою світовою війною. Такий був початковий американський проект післявоєнної світової організації як організації панування американського імперіалізму над усім світом. Його не вдалося втілити в життя, але не можна не відзначити впертість, з якою американські імперіалісти намагаються здійснити основну його ідею у післявоєнний час. План був нереальний в самому своєму задумі, побудований на неправильній оцінці міжнародної ситуації, розміру тих демократичних сил, проти яких він був спрямований і які повинні були боротися проти нього, перетворюючи весь план в гігантську авантюру, приречену на провал.

ПОВІДОМЛЕННЯ

Ф. О. ЯСТРЕБОВ

В. І. ЛЕНІН ПРО ЕТАПИ ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ В РОСІЇ

Визвольний рух, що зародився в Росії на початку XIX ст. і був спрямований проти царизму і кріпацтва, пройшов у своєму розвитку кілька періодів. Їх зміна залежала від того, які класи брали участь в цьому русі. На Україні цей рух був невід'ємною частиною загальноросійської визвольної боротьби, бо весь соціально-економічний розвиток України йшов в одному руслі з загальноросійським розвитком, і крім того, український народ був зв'язаний віковими братніми узами з великим російським народом. Трудові маси українського народу, як і народу російського, зазнавали тяжкого гніту царизму; і російський, і український народи разом з іншими народами Росії прагнули до того, щоб повалити царизм.

Епоха приблизно від середини XVIII і до кінця XIX ст. ділиться на два періоди: перший — до реформи 1861 р., коли розкладається феодально-кріпосницький лад і зароджується капіталістичний уклад, і другий — від реформи 1861 р. до кінця XIX ст., коли розвивається капіталізм, який переростає на початку XX ст. в свою вищу стадію — імперіалізм. «...XX вік — ось поворотний пункт від старого до нового капіталізму, від панування капіталу взагалі до панування фінансового капіталу»¹, — говорив В. І. Ленін.

Проводячи історичну грань між першим і другим періодами, Ленін говорив: «У Росії в 1861 році теж стався переворот, наслідком якого була зміна однієї форми суспільства іншою — заміна кріпосництва капіталізмом, при якому поділ на класи залишився, залишилися різні сліди і пережитки кріпосного права, але в основному поділ на класи набрав іншої форми»².

Ми не ставимо собі за мету в даній статті дати оцінку революційної боротьби в нашій країні в період імперіалізму; зазначимо лише, що в Росії, яка стала вузловим пунктом важливих суперечностей світового імперіалізму, при владі залишався царизм — носій воєнно-феодалного імперіалізму.

Якщо соціально-економічний розвиток Росії в цілому ділиться за вказаний час на два періоди, то визвольний рух пройшов за цей же час три етапи.

В. І. Ленін двічі дає розгорнуте визначення цих етапів революційного руху. У статті «З минулого робітничої преси в Росії» він пише: «Визвольний рух в Росії пройшов три головні етапи, відповідно до трьох головних класів російського суспільства, що накладали свою печать на рух: 1) період дворянський, приблизно з 1825 по 1861 рік; 2) різночин-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 22, стор. 208.

² В. І. Ленін, Твори, т. 29, стор. 424.

ський або буржуазно-демократичний, приблизно з 1861 по 1895 рік; 3) пролетарський, з 1895 по цей час» (написано в 1914 р. — Ф. Я.)¹.

У статті «Пам'яті Герцена» (1912 р.) В. І. Ленін також ділить революційний рух в Росії на три етапи: «Шануючи Герцена, ми бачимо ясно три покоління, три класи, які діяли в російській революції. Спочатку — дворяни і поміщики, декабристи і Герцен. Вузьке коло цих революціонерів. Страшенно далекі вони від народу. Але їхня справа не загинула. Декабристи розбудили Герцена. Герцен розгорнув революційну агітацію.

Її підхопили, розширили, зміцнили, загартували революціонери-різничинці, починаючи з Чернишевського і кінчаючи героями «Народної волі». Ширше стало коло борців, ближчий їхній зв'язок з народом. «Молоді штурмани майбутньої бурі» — називав їх Герцен. Але це не була ще сама буря.

Буря, це — рух самих мас. Пролетаріат, єдиний до кінця революційний клас, піднявся на чолі їх і вперше підняв до відкритої революційної боротьби мільйони селян. Перший натиск бурі був у 1905 році. Дальший починає зростати на наших очах»².

Як бачимо, в статті «Пам'яті Герцена» поділ революційної боротьби на три етапи супроводжується аналізом кожного етапу і разом з тим подана цілісна картина революційного руху від декабристів до 1912 р.

Таку ж загальну характеристику визвольної боротьби Ленін дає і в статті «3 минулого робітничої преси в Росії», вміщуючи цей матеріал зразу ж після наведеного нами вище хронологічного поділу кожного з трьох етапів. Ленін пише: «Як декабристи розбудили Герцена, так Герцен і його «Колокол» допомогли пробудженню *різничинців*, освічених представників ліберальної і демократичної буржуазії, що належали не до дворянства, а до чиновництва, міщанства, купецтва, селянства. Попередником цілковитого витіснення дворян різничинцями в нашому визвольному русі був ще при кріпосному праві В. Г. Белінський. Його знаменитий «Лист до Гоголя», що підводив підсумок літературній діяльності Белінського, був одним з найкращих творів безцензурної демократичної преси, що зберегли величезне, живе значення і до цього часу.

Падіння кріпосного права викликало появу різничинця, як головного, масового діяча і визвольного руху взагалі і демократичної, безцензурної преси зокрема. Пануючим напрямом, відповідним до точки зору різничинця, стало народництво. Воно ніколи не могло, як суспільна течія, відмежуватися від лібералізму справа і від анархізму зліва. Але Чернишевський, який розвинув слідом за Герценом народницькі погляди, зробив величезний крок вперед проти Герцена. Чернишевський був значно більш послідовним і бойовим демократом. Від його творів віє духом класової боротьби. Він різко проводив ту лінію викривань зрад лібералізму, яка донині ненависна кадетам і ліквідаторам. Він був надзвичайно глибоким критиком капіталізму незважаючи на свій утопічний соціалізм.

Епоха 60-х і 70-х років знає цілий ряд безцензурних творів преси бойового демократичного і утопічно-соціалістичного змісту, які почали вже йти в «маси». А серед діячів тієї епохи найвидатніше місце займають робітники Петро Алексеев, Степан Халтурін та ін. Але в загальному потоці народництва пролетарськи-демократичний струмінь не міг виді-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 20, стор. 219.

² В. І. Ленін, Твори, т. 18, стор. 13.

литись. Виділення його стало можливе лише після того, як ідейно визначився напрям російського марксизму (група «Визволення праці», 1883 р.) і почався безперервний робітничий рух у зв'язку з соціал-демократією (петербурзькі страйки 1895—1896 років).

...З 1895—1896 року, з часу знаменитих петербурзьких страйків, починається масовий робітничий рух з участю соціал-демократії¹.

Аналізуючи наведений тут матеріал з статей Леніна «З минулого робітничої преси в Росії» і «Пам'яті Герцена», ми бачимо, насамперед, що визвольний рух або, інакше кажучи, російська революція пройшла три етапи. Чому саме три? А тому, говорить Ленін, що у визвольному русі діяло три покоління, три класи. В Росії революційне слово вперше на повний голос прозвучало з уст Радіщева, який, як відомо, походив з дворянського середовища. Він перший закликав розбити кайдани кріпацтва, вимагав насильственного повалення самодержавства шляхом народної революції. Радішев був попередником дворянських революціонерів. Після революційних дворян приходять різночинці, починається другий, різночинський, або буржуазно-демократичний, період визвольного руху і, нарешті, третій — пролетарський етап російської революції. Процес цей тривав протягом багатьох десятків років. Але, незважаючи на те, що історична обстановка змінювалась, мінялися покоління борців, завдання стояло одне — повалити царизм і здійснити в країні буржуазну революцію (про завдання переростання її в революцію пролетарську мова йтиме нижче). Ось це завдання, але на різних етапах історичного розвитку і розв'язували послідовно три покоління революціонерів. Це були революціонери різного типу (представники різних класів), але всі вони були революціонерами, борцями проти царизму. А оскільки історична дійсність поставила на порядок денний питання про необхідність повалити царизм, з'явилися громадські діячі, які відбили у своїх виступах цю необхідність. Спочатку цих революційних діячів могло висунути лише дворянське середовище, іншого освіченого середовища в Росії тоді не було, а для того, щоб виступати з революційними ідеями, з революційною програмою, треба бути обов'язково людиною освіченою. Звідси — революціонери з дворян, дворянське покоління революціонерів.

Друге покоління — різночинці. Ширшає коло людей, які приймають ідею революції, можуть зрозуміти цю ідею. Ці люди — вихідці з середовища різночинного, небагатого, а нерідко, як Шевченко, з народних мас. Різночинці витіснили дворян тому, що дворянські революціонери далекі від народу, були ідейно більш обмежені, ніж різночинці. Різночинці обстоюють інтереси селян, вони ідуть далі від дворян у революційному світогляді. Це не означає, що дворяни зовсім відходять від революції, частина з них, що прийняла ідеї революційної демократії, залишається в лавах борців.

І, нарешті, в революцію приходять єдиний до кінця революційний клас — пролетаріат. Створюються кадри професійних пролетарських революціонерів, серед яких все зростає кількість виходців з пролетарського середовища, причому революційна свідомість робітничого класу в цілому значно вища, ніж свідомість селянства — союзника пролетаріату в революції. Так, на наш погляд, треба розуміти ленінське вчення про три етапи визвольного руху.

Перш ніж перейти до дальшого розбору ленінського вчення про російську революцію в її історичному розвитку, слід спинитися на деяких важливих проблемах, зв'язаних з її періодизацією. Розглянемо два пи-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 20, стор. 219—220, 221.

гання: 1) ленінське датування трьох етапів визвольного руху і 2) оцінку місця Герцена в революційному русі у зв'язку з вченням Леніна про революціонерів-дворян і революціонерів-різочинців.

Звернемося до датування: перший етап — приблизно з 1825 по 1861 рік; другий — різночинський, або буржуазно-демократичний, — приблизно з 1861 по 1895 рік; третій — пролетарський з 1895 по цей час, тобто, за Леніним, до 1914 р. Ленін пише «приблизно з 1825 р.», очевидно, тому, що декабристські організації зародились набагато раніше 1825 р., що політична програма декабристів була створена також до 1825 р. Цей рік, по суті, з а в е р ш и в їх діяльність відкритим виступом, який був розбитий царизмом.

Якщо розглянути датування другого періоду, то Ленін писав: «приблизно з 1861 по 1895 рік». Слово «приблизно» треба, очевидно, розуміти так, що Ленін не настоює на 1861 р., а називає цей рік тому, що він був переломним роком в історії Росії. Недаремно, до речі, Ленін назвав революціонерів того часу «революціонерами 61 року», маючи, звичайно, на увазі не ту обставину, що це були революціонери, які діяли лише один рік, а що цей рік був в історії російської революції роком найвищого піднесення першої революційної ситуації в Росії.

Ще одна обставина. «Приблизно 1861 р.» може означати тільки можливість більш раннього початку другого періоду, ніж 1861 р., а не більш пізнього, тому що саме 1861 р., а не якийсь інший, почав нову історичну епоху. Припустивши, виходячи з ленінського датування, можливість більш раннього, ніж 1861 р., початку різночинського періоду, ми разом з тим не можемо відсунути цей початок скільки-небудь далеко назад від 1861 р.

Як відомо, Ленін називає Белінського «попередником повного витіснення дворян різночинцями» і тут же зазначає, що це було ще за кріпосного права. Отже, поява революціонерів-різочинців була можливою ще в 40-х роках, коли Белінський почав виступати як революціонер і був не дворянським революціонером, а революціонером-різочинцем. Революційні ідеї Белінського в 40-х роках сприйняв і Шевченко. Белінський мав великий вплив на Герцена і Огарьова — виходців з дворянського середовища (про революційність Герцена мова йтиме нижче). Слідом за Белінським з'являється Чернишевський. Його революційні погляди формуються в кінці 40-х років, а в 50-х роках він уже виступає як безпосередній продовжувач справи Белінського, як визнаний глава революційних демократів, ряди яких на той час помітно виросли. Нам здається, що буде правильно визначити початок різночинського періоду 1856—1857 роками, тобто відсунути цей початок на п'ять років назад від 1861 р.

Які є для цього підстави? Насамперед, у ці роки намітилося величезне піднесення суспільного руху, що давно назрівав у країні і посилювався після Кримської війни, кінець якої був початком цього посилення. Це був час визрівання революційної ситуації 1859—1861 рр., що закінчилася переломним до панування капіталізму 1861 роком. В обстановах крайнього напруження всього суспільства, всіх його класів і верств і з'являється група революціонерів нового покоління, «починаючи з Чернишевського», як відмічає Ленін. Поява на історичній арені великого революціонера-демократа Чернишевського і його найближчого соратника Добролюбова свідчить про те, що в російській історичній дійсності відбулися великі зміни, що революційний рух піднімається на вищій ступінь, що назріли нові революційні сили. У 1856—1858 рр., напередодні революційної ситуації, Чернишевський був керівником всіх революціонерів-різочинців. У той час, коли з сторінок «Современника» звучить

його революційна проповідь, вступає у бій з самодержавством Добролюбов. У 1859—1861 рр. Чернишевський і Добролюбов заклали основи всеросійської революційно-демократичної організації, а в 1861—1863 рр. ця організація під прапором «Землі і Волі» вела бій з силами царизму і самодержавною реакцією. З кінцем «Землі і Волі» революційна боротьба пішла зовсім іншим шляхом, ніж той, що його намітив Чернишевський.

За Леніним, Чернишевський — *з а ч и н а т е л ь* другого етапу визвольної боротьби в Росії. Ленін указує, що цей етап починається десь близько 1861 р., триває понад три десятиріччя і закінчується в 1895 р. (починаючи з Чернишевського і кінчаючи героями «Народної волі»). Отже, роки боротьби революціонерів-різничинців, очолюваних Чернишевським, — це тільки п о ч а т о к різничинського етапу. А це значить, що вивчення історії другого етапу визвольного руху повинно бути продовжене до його кінця, тобто до 1895 р., тоді як наші історики, що в останній час вивчають це питання, закінчують свої дослідження 1863—1864 рр., коли перестала існувати «Земля і Воля». Автор цих рядків і сам поки що так робить, але разом з тим вважає, що дослідникам необхідно вивчити історію другого етапу до кінця, щоб встановити перехід до третього етапу. Великі труднощі, які виникли перед істориками, не виправдовують їх мовчання, бо 70-і — 80-і роки не були білою плямою в історії визвольного руху, який тривав безперервно, бо класова, а отже, в той час і революційна боротьба перериватися не могла. Це було б несумісно з усім ходом історичного розвитку, і той, хто думав би так, скотився б до історичного ідеалізму, до буржуазної ідеології. Згадаємо ще раз, що говорить Ленін: «Падіння кріпосного права викликало появу різничинця, як головного, масового діяча і визвольного руху взагалі і демократичної, безцензурної преси зокрема». Ленінська концепція другого періоду, як бачимо, переносить, так би мовити, хронологічний центр ваги цього періоду на п е р е ф о р м е н і роки.

Ленін характеризує різничинців так: «...Герцен і його «Колокол» допомогли пробудженню різничинців, освічених представників ліберальної і демократичної буржуазії, що належали не до дворянства, а до чиновництва, міщанства, купецтва, селянства». Як бачимо, Ленін показує нам тут не тільки різничинців-революціонерів, тобто представників демократичної буржуазії (згадаємо визначення: період «різничинський або буржуазно-демократичний»), що, за Леніним, дорівнює революціонерам-демократам, а й різничинців — представників ліберальної буржуазії. Чому ж революціонери-демократи, що боролися у другій половині 50-х — на початку 60-х років (і раніше) проти лібералів, поставлені Леніним в одному ряду? Чи означає це, що Ленін ототожнює тих і других? Зовсім ні. Справа в тому, що і тим, і другим, за Леніним, допоміг пробудитися «Колокол». Зробимо застереження, що з Чернишевським і тими революціонерами, які йшли за ним, справа була зовсім іншою. «Чернишевський, — читаємо у Леніна, — був значно більш послідовним і бойовим демократом (ніж Герцен.— Ф. Я.). Від його творів віє духом класової боротьби. Він різко проводив ту лінію викривань зрад лібералізму, яка донині ненависна кадетам і ліквідаторам. Він був надзвичайно глибоким критиком капіталізму, незважаючи на свій утопічний соціалізм». Герцен допоміг пробудженню різничинців — і революціонерів і лібералів — ця чудова ленінська установка допомагає нам, указує шлях до всебічного розуміння політичної ролі «Колокола». В цілому — це революційний орган.

«Колокол» стояв за звільнення селян. Рабське мовчання було порушене. У той же час у «Колоколе» відбивались ліберальні хитання Герце-

на, які були підхоплені в Росії буржуазними різночинними лібералами, що пробуджувалися. А те, в чому проявлялись у той же час демократичні погляди Герцена, які зрештою-таки брали в ньому верх, використовували різночинці-революціонери, що виступали проти його ліберальних ілюзій.

Коли Ленін говорить про те, якими були різночинські революціонери після реформи і до 1895 р., він підкреслює, що «пануючим напрямом, відповідним до точки зору різночинця, стало народництво. Воно ніколи не могло, як суспільна течія, відмежуватися від лібералізму справа і від анархізму зліва. Але Чернишевський, який розвинув слідом за Герценом народницькі погляди, зробив величезний крок вперед проти Герцена». Таким чином, народництво, яке взяло у Герцена і напередодні саме у Герцена ідею общинного соціалізму і поклало її в основу своїх поглядів, не спиралось на революційну традицію Чернишевського. Борючись з царизмом — в цьому його основна революційна заслуга,— воно зробило крок назад від Чернишевського. Від народницької ідеології не віє духом класової боротьби. Народництво не звільнилося від лібералізму, його історична концепція наскрізь ідеалістична. Не ідея народної революції, а ідея «героя і натовпу» була керівною в соціології народників. Звідси був один крок до індивідуального терору, варто лише було зазнати невдачі анархічному «ходінню в народ».

Таким чином, народники були попередниками революційної соціал-демократії остільки, оскільки вони йшли на бій з самодержавством. Отже, також Чернишевський, Герцен та їх однодумці, що діяли напередодні появи народництва, були попередниками революційної соціал-демократії. Чернишевський ніколи не сходив з шляху народної революції, Герцен також утвердився кінець кінцем саме в цьому шляху, а в останні роки життя звернув свої погляди на робітничий клас та Інтернаціонал.

Боротьба революційних народників завершується в середині 80-х років, «кінчаючи героями «Народної волі»,— говорить Ленін. Він указує, що «епоха 60-х—70-х років знає цілий ряд безцензурних творів преси бойового демократичного і утопічно-соціалістичного змісту, які почали вже йти в «маси». А серед діячів тієї епохи найвидатніше місце займають робітники Петро Алексеев, Степан Халтурін та ін. Але в загальному потоці народництва пролетарськи-демократичний струмінь не міг виділитись». Ленін зазначає, що серед народників-різночинців з'являються діячі, які вийшли з середовища пролетаріату, революціонери-робітники. Вони ще не мають можливості виділитися у народництві течію, яка відбивала б класові інтереси пролетаріату, але їх поява симптоматична: вони предвіщають у революційному русі близькість того дня, коли в російському визвольному русі з'явиться ідеологія робітничого класу — науковий соціал-марксизм.

Так і було на початку 80-х років. Виділення пролетарсько-демократичного струменя «стало можливе лише після того, як ідейно визначився напрям російського марксизму (група «Визволення праці», 1883 р.) і почався безперервний робітничий рух у зв'язку з соціал-демократією (петербурзькі страйки 1895—1896 років).

«...З 1895—1896 року, з часу знаменитих петербурзьких страйків, починається масовий робітничий рух з участю соціал-демократії»,— говорив В. І. Ленін. Можна сказати, що подібно до того, як Белінський був попередником повного витіснення з революційного руху класу дворян і заміни їх різночинцями, так само, але в значно більшій мірі, пролетаріат почав витісняти з революційного руху різночинців як головну революційну силу. Початок цьому поклала група «Визволення праці», яка про-

голосила марксизм єдиною правильною теорією історичного процесу і класової боротьби. Вона вела боротьбу проти народництва, і в цьому її заслуга.

Група «Визволення праці» не змогла звільнитися від неправильно розуміння ролі ліберальної буржуазії, яку ставила на чолі боротьби за буржуазну революцію. Це означало нерозуміння керівної ролі пролетаріату в буржуазно-демократичній революції і нерозуміння революційності селянства — союзника робітничого класу. Група «Визволення праці» не усвідомлювала, що тактика індивідуального терору, якої дотримувалися народовольці, шкідлива для революційної боротьби. Таким чином, ця марксистська організація не звільнилася від таких народницьких хиб, як лібералізм справа і анархізм зліва. Група «Визволення праці», яка внесла у революційний рух пролетарсько-демократичний струмінь, завершувала другий етап визвольного руху в Росії.

У кінці 80-х років зароджується революційна соціал-демократія, ростуть марксистські гуртки і групи. Великий Ленін очолив цей рух. «Почався безперервний робітничий рух у зв'язку з соціал-демократією» — у Петербурзі виник ленінський «Союз боротьби за визволення робітничого класу», а пізніше були створені «Союзи боротьби» у Москві, Києві, Катеринославі, спалахнули знамениті петербурзькі страйки 1895—1896 рр. Науковий соціалізм з'єднався з робітничим рухом, в історії російської революції почався третій етап.

Друге питання — місце, а отже, і роль Герцена у визвольному русі. Суть цього питання зводиться до ролі, яку відігравали революціонери, діяльність яких була перехідним етапом між дворянською і революційно-демократичною, різночинською революційністю. У Леніна ми читаємо: «Декабристи розбудили Герцена. Герцен розгорнув революційну агітацію». Таким чином, Герцен прямий продовжувач справи декабристів, який уже в 30-х роках XIX ст. вступив на шлях дворянської революційності. Свою революційну агітацію з особливою силою він розгорнув в еміграції з кінця 40-х років, ще ширше — у першій половині 50-х років і з усією повнотою — з 1857 р.

«Її підхопили, розширили, зміцнили, загартували революціонери-різночинці, починаючи з Чернишевського...», — пише Ленін. Суть ленінських слів ясна: революціонери-різночинці, і особливо Чернишевський, не тільки підхопили агітацію Герцена, а й підняли її на вищий ступінь, зробили її більш широкою, спрямованою на революційний переворот і разом з тим більш міцною, без ліберальних хитань. Цей високий ступінь, на який піднялися революціонери-демократи, був політичною платформою, з якої вони бачили перспективу соціальної боротьби далі і глибше, ніж Герцен. Але справа і в тому, що Герцен був революціонером, і коли прийшла пора революційної демократії, йому — дворянському революціонеру — зовсім не був закритий шлях до вищого етапу революційної боротьби. І він вступив на цей шлях. Він йшов цим шляхом з хитаннями у бік лібералізму, але демократ (тобто революційний демократ) все-таки брав у нього верх навіть у хвилини, коли ці хитання доходили до крайніх меж. Пізніше під впливом критики Чернишевського і його соратників, а також завдяки тому, що Герцен побачив справжній стан справ, він цілком відкинув свої хитання і твердо став на позиції революційного демократизму. Це було, нам здається, в 1861 р., після оголошення реформи.

Розглянемо взаємовідношення трьох етапів визвольного руху, виходячи з ленінських поглядів на це питання.

Протягом всіх трьох етапів революційного руху в Росії на порядку денному стояв насильствений переворот. «І який же це був би «рево-

люційний» рух, якби з його учасників ніхто серйозно не думав про насильствений переворот?»¹

Об'єктивно цим насильственным переворотом могла бути буржуазно-демократична революція, яка повалила б царизм. І коли настав третій період революційного руху в нашій країні, період пролетарський, період «бурі», тобто безпосередньої революції, тоді на чолі руху став пролетаріат, керований більшовицькою партією, яка спиралася на вчення марксизму-ленінізму, на соціалізм науковий, а не на утопічний. Це був рух самих мас, тобто пролетаріату, який вів за собою на революцію селянство. Перший натиск революції припадає на 1905—1907 рр., другий — на лютий 1917 р., коли був повалений царизм. Пролетарський період революції, що почався в 1895 р., відрізняється від всього попереднього революційного руху в Росії і тим, що він був періодом безпосереднього натиску мас, і тим, що перед пролетаріатом, як єдиним до кінця революційним класом, стояло завдання здійснення не тільки буржуазно-демократичної, а й пролетарської, соціалістичної революції. Вперше про переростання революції буржуазно-демократичної в пролетарську Ленін говорив ще в 1894 р. в заключному слові до першої частини праці «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?», а більш широко розробив це питання під час революції 1905 р. (брошура «Дві тактики», стаття «Ставлення соціал-демократії до селянського руху» та ін.).

Тому В. І. Ленін підкреслює неоднорідність трьох етапів визвольного руху. У цьому відношенні він ділить революційний рух за часом не на три, а на дві частини — «загальнодемократичну», тобто буржуазно-демократичну, допролетарську і пролетарську, соціал-демократичну. Це ясно видно з формулювання Леніна, яке він дає в статті «З минулого робітничої преси в Росії»: «Робітнича преса в Росії має за собою майже вікову історію — спочатку підготовчу, тобто історію не робітничого, не пролетарського, а «загальнодемократичного», тобто буржуазно-демократичного визвольного руху, — а потім свою власну, двадцятирічну історію пролетарського руху, пролетарської демократії, або соціал-демократії»². Як бачимо, Ленін підкреслює тут ту ж різницю, яка була між першими двома етапами революційного руху і третім етапом. Чи означає це, що Ленін тим самим суперечить собі, залишаючи одночасно і поділ руху на три періоди? Звичайно, ні, бо перед всіма трьома етапами, по-перше, стояло загальне завдання — повалити царизм, а, по-друге, це завдання ставилось у розвитку, бо одна справа — постановка питання про повалення царизму за часів декабристів-дворян, інша — за часів революціонерів-різnochинців і зовсім інша — за часів масової боротьби пролетаріату і селянства, за часів здійснення революції.

Таким чином, одне завдання пройшло три етапи і було розв'язане тільки на останньому, чим він якісно відрізняється від перших двох. Слід зазначити, що російська буржуазія не брала участі у революційному русі. Вона не пішла далі лібералізму, далі опозиції царизму, а під час революції 1905—1907 рр. перетворилася в контрреволюційну силу.

Ліберально-буржуазна історична тенденція в суспільно-політичному русі в Росії почала накреслюватися ще перед реформою, а реформа 1861 р. визначила її остаточно. З цього часу ліберальна тенденція починає відверту боротьбу з революційною тенденцією, з революційним рухом, який вступав у свій другий — різночинський період, причому, як

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 5, стор. 50.

² В. І. Ленін, Твори, т. 20, стор. 225.

вже було сказано, ця боротьба існувала у зародку вже в кінці першого періоду. Ідеологам революційного руху доводиться боротися з силами кріпосників, з царизмом і завдавати ударів ліберальній буржуазії, яка йшла на змову з поміщиками. Боротьба з лібералізмом особливо загострюється у пролетарський період визвольного руху. І тут вона набуває нових якостей: боротьба пролетаріату за буржуазно-демократичну революцію, що переростала в революцію соціалістичну, являє собою боротьбу за повалення не тільки царизму, а й буржуазії, що й було здійснено пролетарською революцією у жовтні 1917 р.

«Ліберали,— говорив про них Ленін,— хотіли «звільнити» Росію «згори», не руйнуючи ні монархії царя, ні землеволодіння і влади поміщиків, спонукуючи їх тільки до «поступок» духові часу. Ліберали були і лишаються ідеологами буржуазії, яка не може миритися з кріпосництвом, але яка боїться революції, боїться руху мас, здатного повалити монархію і знищити владу поміщиків. Ліберали обмежуються через це «боротьбою за реформи», «боротьбою за права», тобто дільбою влади між кріпосниками і буржуазією. Ніяких інших «реформ», крім тих, що проводять кріпосники, ніяких інших «прав», крім обмежених сваволею кріпосників, не може вийти при такому співвідношенні сил»¹.

Виступаючи проти великодержавного шовінізму і націоналізму, революційні демократи протиставляли свою боротьбу проти царизму і кріпосництва діяльності як російських, так і українських лібералів. Чернишевський, Добролюбов, Герцен, Шевченко та інші діячі революційної демократії визнавали право України на національну незалежність, відстоювали спільність революційних дій всіх народів Росії і боролись за звільнення всіх пригноблених царизмом народів, в тому числі народу українського.

Ленін підкреслює, що згадані вище дві історичні тенденції в суспільно-політичному русі «розвивалися протягом півстоліття, що минуло після 19-го лютого, і розходилися все ясніше, виразніше й рішучіше. Росли сили ліберально-монархічної буржуазії, яка проповідувала задоволення «культурною» роботою і цуралася революційного підпілля. Росли сили демократії і соціалізму — які спочатку були змішані воедино в утопічній ідеології і в інтелігентській боротьбі народовольців та революційних народників, а з 90-х років минулого століття почали розходитися в міру переходу від революційної боротьби терористів і одиночок-пропагандистів до боротьби самих революційних класів»².

Така, за Леніним, загальна лінія боротьби революційної і ліберальної тенденцій на другому етапі революційного руху в Росії.

Ленін зовсім не говорить тут, як можуть подумати деякі товариші, про те, що між ліберальною і революційною тенденціями не було гострої боротьби і напередодні реформи і відразу ж після неї. Ця боротьба заходила ще в 40-х роках XIX ст., а напередодні реформи вона розгорілася між Чернишевським, Добролюбовим, прихильником яких був Шевченко, та іншими революційними демократами, з одного боку, і Чичеріним, Кавеліним, Соловйовим та іншими, з другого. У боротьбу після реформи вклучився і Герцен, що й привело його до розриву з лібералами. Ію непримиренну боротьбу революційного і ліберального таборів неодноразово підкреслює Ленін. Справа в тому, що, по-перше, у народників ця боротьба не мала гострих форм, вони не були відмежовані від лібералізму справа. Як відомо, і група «Визволення праці» виступала з резою про керівну роль буржуазії в боротьбі революційних сил з ца-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 17, стор. 91.

² Там же, стор. 92.

ризмом. Таким чином, революційна традиція Чернишевського була перервана і відновилася лише в третьому періоді визвольного руху. По-друге, боротьба з ліберальними силами у третьому періоді велась з пролетарських позицій, а пролетаріат ставив своєю кінцевою метою повалення після ліквідації царизму влади буржуазії, яка під час революції 1905—1907 рр. перетворилась з ліберальної в контрреволюційну. Тому у третьому періоді визвольного руху завдання боротьби з ліберальною буржуазією стояло інакше, ніж у другому. Тепер не тільки загострилася боротьба проти ліберальної буржуазії, а й «тенденції демократична і соціалістична відділились від ліберальної і відмежувалися одна від одної». Пролетаріат організувався і виступав окремо від селянства, згуртувавшись навколо своєї робітничої с.-д. партії¹. Разом з тим пролетаріат і його більшовицька партія ставили перед собою мету вести з а с о б о ю селянство на буржуазно-демократичну революцію, борючись проти намагання ліберальної, реформістської буржуазії взяти селянство під свій вплив. Говорячи про революцію 1905—1907 рр., Ленін заявляє: «На ділі тільки пролетаріат відстоював до кінця послідовний демократизм, викриваючи всю хиткість лібералізму, вириваючи з-під його впливу селянство, піднімаючись з героїською сміливістю на збройне повстання»².

На тому ж третьому етапі визвольного руху революційній соціал-демократії — більшовикам, які утверджували поєднання робітничого руху з соціалізмом, доводиться на чолі з Леніним вести всередині самої РСДРП боротьбу з опортунізмом — цією буржуазною агентурою в робітничому класі, яка спочатку мала обличчя легального марксизму, потім економізму і, нарешті, меншовизму.

Якщо між третім і двома першими етапами революційного руху були, як ми бачимо, якісні відміни, то свої відміни були і між першим і другим допролетарськими етапами.

Дворянські революціонери-декабристи виражали інтереси буржуазного розвитку в його загальній формі. В їх програмах не було революційного розв'язання селянського питання. Його не було ні у «З'єднаних слов'ян», ні у Пестеля, ні тим більше у Микити Муравйова. Декабристи виступали проти кріпосного права і царизму, але вони не спирались на народ. Їх демократизм був загальнобуржуазним демократизмом, який проголошував, особливо в «Русской правде», буржуазну ідею свободи і безстанової рівності. В умовах арачкеевської реакції і повного панування феодально-кріпосницьких сил, при наявності буржуазних відносин, що зароджувалися, ідеї декабристів, в яких знайшло місце прагнення до насильственного перевороту, були безумовно революційними ідеями, декабризм був революційним рухом. Декабризм — рух загальноросійський, і якщо в значній мірі він мав місце на Україні, то це зовсім не означає, що був якийсь особливий український декабризм, як це намагалися довести Грушевський та його «школа», відокремлюючи «український» «демократичний» декабризм від «аристократичного» «російського» декабризму.

У перехідні десятиріччя від першого етапу революційного руху до другого, тобто в 40—50-х роках ХІХ ст., починає складатися селянська тенденція, тенденція різночинська, революційно-демократична. В цей час в Росії виступають Белінський, Герцен, петрашевці, на Україні виникло Кирило-Мефодіївське товариство, в якому була революційна група і в яке вступив Шевченко. «Ширше стало коло борців, тісніший їх зв'язок

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 17, стор. 93.

² Там же, стор. 95.

з народом», — говорить Ленін про революційних демократів. Декабристи були дуже далекі від народу, а різночинці, які виступали в роки ліквідації панування феодалізму в Росії, в основу своєї революційної програми поклали ідею керованого революціонерами народного повстання, яке мало повалити царизм. У декабристів ми не знаходимо боротьби з лібералами, останніх тоді взагалі не було, а різночинці нещадно борються з лібералізмом, і, крім того, вони, особливо в особі Чернишевського, виступають як завзяті критики капіталізму, розвиток якого вони спостерігали в Західній Європі і Америці. В цьому основна відміна визвольної боротьби на другому етапі революційного руху від боротьби на першому його етапі.

На третьому етапі, який в основному розвивався в епоху імперіалізму, революційна боротьба робітничого класу, очолюваного Комуністичною партією, в союзі з біднішим селянством в нашій країні все посилюється, набуває величезного розмаху в період буржуазно-демократичної революції 1905—1907 рр. У лютому 1917 р. в результаті другої буржуазно-демократичної революції був повалений царизм, а в жовтні 1917 р. керований партією більшовиків пролетаріат в союзі з біднішим селянством скинув Тимчасовий уряд — владу буржуазії і обуржуазних поміщиків і встановив Радянську владу, створивши першу в світі державу робітників і селян. Так переможно завершився третій і останній етап визвольного руху в нашій країні.

С. В. БОСИЙ

* З ІСТОРІЇ БОРОТЬБИ ПРОТИ КУРКУЛЬСТВА
ПІД ЧАС ВИБОРІВ ДО СІЛЬСЬКИХ РАД УКРАЇНИ
в 1928—1929 рр.

Марксизм-ленінізм вчить, що форми і гострота класової боротьби в перехідний період від капіталізму до соціалізму набагато залежать від історичних умов і національних особливостей країни, яка здійснює цей перехід. Він вчить, що застосування або незастосування насильства щодо експлуататорських класів залежить не стільки від пролетаріату, скільки від експлуататорських класів, від ступеня їх опору справі побудови соціалізму.

Одним із засобів придушення опору експлуататорів у перехідний період від капіталізму до соціалізму в нашій країні було позбавлення їх виборчих прав.

Конституція РРФСР, затверджена V з'їздом Рад у 1918 р., і Конституція Української РСР, прийнята на III Всеукраїнському з'їзді Рад в 1919 р., проголосили, що право обирати і бути обраними до Рад мають всі трудящі, які досягли 18 років, незалежно від віросповідання, національності, осілості тощо. Обмежувальні цензи для жінок, молоді, військовослужбовців, національних меншостей, майновий, освітній і інші цензи, що існували до Великої Жовтневої соціалістичної революції і позбавляли мільйони трудящих виборчого права, були знищені. Щодо представників експлуататорських класів — підприємців, торговців, поміщиків, колишніх поліцейських, жандармів, а також куркулів і інших експлуататорських елементів, — то вони були позбавлені права голосу.

Позбавлення експлуататорських елементів виборчого права — права обирати і бути обраними до Рад — існувало в нашій країні до 1936 р., тобто до перемоги соціалізму, ліквідації експлуататорських класів і прийняття нової Конституції СРСР, затвердженої VIII Надзвичайним з'їздом Рад СРСР.

Положення Радянської Конституції про обмеження виборчих прав для експлуататорських і інших ворожих елементів повністю відображали інтереси робітників і селян нашої країни, інтереси побудови соціалізму. Але це обмеження не було обов'язковою ознакою диктатури пролетаріату. В. І. Ленін писав: «Питання про обмеження виборчого права є національно-особливе, а не загальне питання диктатури. До питання про обмеження виборчих прав треба підходити, вивчаючи особливі умови російської революції, особливий шлях її розвитку»¹. Позбавлення експлуататорів і інших антирадянських елементів виборчого права було

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 28, стор. 230.

викликано їх контрреволюційною поведінкою, боротьбою проти Рад як в дні Великої Жовтневої соціалістичної революції, так і після її перемоги, в період громадянської війни і інтервенції та в роки соціалістичного будівництва. Ця боротьба проявлялась в різних формах при здійсненні Радянським урядом і партією заходів, спрямованих на зміцнення диктатури пролетаріату, зміцнення союзу робітничого класу і трудяшого селянства — вирішальної сили побудови соціалізму. Особливо гострого характеру вона набирала під час виборів до органів державної влади, зокрема до сільських Рад.

* * *

XV з'їзд ВКП(б), що відбувся в грудні 1927 р., визнаючи необхідним і далі продовжувати неослабними темпами розвиток соціалістичної індустріалізації країни, визнав, що основним завданням партії на селі є завдання «об'єднання і перетворення дрібних індивідуальних селянських господарств у великі колективи»¹. Взявши курс на колективізацію сільського господарства, XV з'їзд партії ухвалив директиву про посилення наступу проти куркульства.

Здійснення рішень XV з'їзду партії відбувалося в умовах загострення класової боротьби на селі. Куркулі — найлютіші вороги колективізації — вели активну боротьбу проти заходів партії і Радянського уряду, спрямованих на виконання рішень XV з'їзду. Куркулі та інші антирадянські елементи, що проникли до сільських Рад, намагалися зсередини підірвати силу Рад, використати їх в своїх підступних контрреволюційних цілях.

В цих умовах виникла необхідність зміцнити сільські Ради, бо всю свою роботу по будівництву соціалізму на селі Комуністична партія проводила через них.

Одним з найважливіших заходів по зміцненню Рад партія вважала вибори. «Вибори до Рад, — говорилось в рішеннях лютневого пленуму ЦК ВКП(б) 1927 р., — це основна і загальна перевірка з боку мільйонних мас безпартійних робітників і селян усієї роботи Радянської влади і нашої партії. На основі зростання довір'я і активної підтримки безпартійних робітників, а також і всієї безпартійної маси трудящих партія повинна зміцнити свою керівну роль в Радах. Це завдання зміцнення своєї керівної ролі партія повинна здійснити шляхом залучення нових і нових верств безпартійних робітників і селян до виборів і до самої роботи Рад»².

Велике значення для зміцнення сільських Рад в УРСР мали вибори, які проводились в 1928/29 р. В основу цієї виборчої кампанії були покладені рішення XV з'їзду партії. З'їзд визнав необхідним продовжувати і далі політику пожвавлення Рад, приділяти особливу увагу створенню й розширенню безпартійного бідняцько-середняцького активу, в роботі Рад і на основі зміцненого союзу робітничого класу з основними масами селянства добитися повної ізоляції капіталістичних елементів села.

З'їзд вимагав від партійних організацій забезпечити партійне керівництво усією передвиборчою кампанією і у відповідності з Конституцією виключити з списків виборців куркульські та інші антирадянські елементи. Партія розглядала позбавлення виборчих прав як один із за-

¹ «КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК», ч. II, Держполітвидав УРСР, К., 1954, стор. 441.

² Там же, стор. 330—331.

собів придушення експлуататорських елементів, які чинили шалений опір побудові соціалізму в нашій країні.

Розроблена на основі Конституції УРСР «Інструкція про вибори до Рад 1928/29 р.» визначала порядок організації виборчих комісій, їх обов'язки по підготовці і проведенню виборів, а також по перевірці і затвердженню списків виборців. Права обирати і бути обраними до Рад позбавлялись особи, які раніше або в момент виборів користувались найманою працею з метою зиску, жили на нетрудові прибутки, займались приватною торгівлею; селяни, які застосовували найману працю в обсязі, що перетворював їх господарство в нетрудове, селяни, які мали промислові підприємства (млин, маслоробку, олійницю і ін.), експлуатуючи на них найману працю, а також колишні офіцери білої і старої армії, які боролись проти Радянської влади, колишні керівники банд, службовці поліції, особливо корпусу жандармерії, і т. п.¹

Партія вимагала від партійних і радянських органів використати вибори до сільських Рад для зміцнення союзу робітників і селянської бідноти з широкими середняцькими масами і для політичної ізоляції куркульства на селі. ЦК ВКП(б) запропонував місцевим партійним і радянським організаціям максимально використати виборчу кампанію для мобілізації пролетарських і селянських мас на виконання основних завдань політики партії і Радянської влади².

Партійна організація України розгорнула широку масово-політичну і виховну роботу серед сільськогосподарських робітників, наймитів та бідняцько-середняцьких мас, готуючи їх до виборів у сільські Ради. Вона мобілізувала трудящі маси на боротьбу проти куркулів і інших класово-ворожих елементів.

В постановах «Про хід підготовки виборів до Рад», «Про роботу старобільської парторганізації», «По доповіді Кам'янець-Подільського ОПК», «Про роботу і стан полтавської парторганізації», «По доповіді Першотравневого Окрпарткому»³ ЦК КП(б)У пропонував усім партійним організаціям урахувати недоліки роботи серед мас цих партійних комітетів, недоліки і помилки минулих виборів, внаслідок яких кількість бідняків і середняків в Радах, наприклад Старобільського округу, зменшилась. ЦК КП(б)У запропонував забезпечити в майбутніх виборах збільшення в складі Рад робітників радгоспів, наймитів, бідняків, а також середняків.

* *
*

Підготовка до виборів сільських Рад 1928/29 р. відбувалась в боротьбі проти куркульства, яке чинило шалений опір наступу соціалізму і намагалось підкорити Ради своєму впливові, оволодіти ними, мати в них своїх людей і використати Ради в своїх контрреволюційних цілях. Щоб досягти цієї мети, куркулі намагалися одержати право обирати і бути обраними до Рад.

Класова боротьба посилилась уже на початку підготовки до виборів Рад. Протидіючи партійним і радянським органам у вирішенні ряду питань, куркулі та інші класово-ворожі елементи намагалися заплутати

¹ «Бюлетень Запорізької Окружної Виборчої Комісії», № 1, стор. 8—20.

² Директиви ЦК ВКП(б) «До всіх ЦК нацкомпартій, крайкомів, губкомів, окружкомів і виконкомів» (газ. «Комуніст» від 14 листопада 1928 р.) і «Всем ЦК нацкомпартій, крайкомам, обкомам, губкомам» (газ. «Правда» від 1 січня 1929 р.).

³ Газ. «Комуніст» від 22 серпня 1928 р.; журн. «Вісті ЦК КП(б)У», 1928, № 9 (31), № 15 (37), № 16 (38), № 18 (40).

справу перевірки опісків виборців, зірвати облік осіб, які позбавлені права голосу. З цією метою вони буквально закидали виборчі комісії заявами, вимагаючи поновлення в правах виборців. Наприклад, по Глухівському округу під час виборчої кампанії 1927 р. було подано 315 таких заяв позбавленців, а у виборчу кампанію 1928/29 р. на 15 лютого 1929 р. було подано уже 1515 заяв¹. Подібні факти мали місце і в інших округах України. Коли сільська виборча комісія не задовольняла вимоги куркуля, він подавав заяву в районну, а при новому відмовленні — в окружну виборчу комісію. Так, по Запорізькому округу тільки в окружну виборчу комісію було подано 2711 заяв².

В той же час куркулі та інші ворожі елементи намагалися проникнути у виборчі комісії і використати їх в своїх цілях, і це їм іноді вдавалось. Так, в с. Чутовці, Лубенського округу, до складу виборчої комісії проникла дочка колишнього поміщика, яка добилась того, що не куркулі, а червоні партизани були позбавлені виборчого права³. В с. Бучівці, Проскурівського округу, на посаду голови сільської виборчої комісії вдалося проникнути петлюрівцю⁴. Подібні ж факти мали місце в селах Харківського, Вінницького і ряду інших округів України⁵. Куркульські й інші класово-ворожі елементи, що проникли до сільських виборчих комісій, позбавляли виборчого права не куркулів, а середняків, намагаючись викликати незадоволення останніх Радянською владою.

Під керівництвом партійної організації України комітету незаможних селян разом з організаціями профспілки сільськогосподарських та лісових робітників провели в селах України близько 6 тис. об'єднаних зборів сільськогосподарських робітників, наймитів і бідняків з порядком денним: «Вибори до Рад і завдання сільськогосподарських робітників, наймитів і бідняків»⁶. Ці об'єднані збори були важливим масовим заходом у мобілізації всіх трудящих на боротьбу проти куркульства.

Трудящі маси села активно допомагали партійним організаціям і сільським Радам викривати куркулів і інших ворогів Радянської влади: Так, в с. Медведівці, Харківського округу, наймичка викрила свого хазяїна-куркуля, який підмовляв її висунути його кандидатуру в члени виборчої комісії⁷. В с. Потриваєві, Одеського округу, наймити викрили куркулів, які експлуатували наймитів і наймичок, але приховували це від Радянської влади. Куркулі були позбавлені виборчих прав⁸.

Трудящі маси допомогли партійним і радянським органам викрити і вигнати з складу виборчих комісій ті куркульські й інші класово-ворожі елементи, які вже встигли проникнути в ці комісії. Так, тільки у восьми районах Київського округу було вигнано із складу виборчих комісій 52 викритих куркулів і колишніх поліцейських⁹. Така ж чистка сільських виборчих комісій від класово-ворожих елементів проводилась в Луганському, Харківському, Сумському, Артемівському і інших округах України¹⁰. Фактично на Україні була проведена майже суцільна перевірка виборчих комісій, внаслідок якої їх соціальний склад був набз-

¹ Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР (далі — ЦДАЖР УРСР), ф. 1, оп. 5, спр. 619, арк. 4.

² Там же, арк. 17.

³ Там же, ф. 2841, оп. 1, спр. 133, арк. 42.

⁴ Там же.

⁵ Там же, ф. 1, оп. 5, спр. 299, арк. 77; спр. 84, арк. 15.

⁶ Там же, ф. 2841, оп. 1, спр. 22, арк. 91; спр. 134, арк. 99.

⁷ Там же, арк. 90.

⁸ Там же, спр. 136, арк. 161.

⁹ Там же, ф. 1, оп. 5, спр. 299, арк. 77.

¹⁰ Там же, спр. 257, арк. 3.

гато поліпшений. Вони були поповнені за рахунок комуністів, комсомольців, членів КНС — робітників радгоспів, наймитів, бідняків і активістів-середняків. У складі членів сільських виборчих комісій 37 округів України в 1928/29 р. було: робітників — 5,4%, наймитів — 4,5%, бідняків — 59,5%, середняків — 17,4%, службовців — 13,2%. Заможні селяни становили 0,1%, інші — 1,1%¹. Комуністів у складі членів сільських виборчих комісій було 19,9%, комсомольців — 11,9% і членів КНС — 51,4%².

В період виборів до сільських Рад 1928/29 р. по Україні було позбавлено виборчого права 567 674 чоловіка, або на 11 667 чоловік більше, ніж в 1926/27 р.³ Це був наслідок пильності трудящих мас села, які активно боролись проти куркулів і інших ворогів будівництва соціалізму. Проведена попередня робота була запорукою дальших успіхів у підготовці виборів до сільських Рад.

* *
*

Наступним етапом в розвитку класової боротьби напередодні виборів сільських Рад була звітна кампанія.

Партія і Радянський уряд поставили перед партійними і радянськими органами завдання — організувати відповідно до Конституції широке обговорення на зборах виборців звітних доповідей Рад і виконкомів про свою роботу з попередньою і всесторонньою перевіркою їх діяльності. Зокрема, в директивному листі ВУЦВК «Про перевибори Рад в 1928/29 році»⁴ окружним і районним виконавчим комітетам пропонувалось основну увагу приділити питанню правильної організації виборчої кампанії і поставити роботу так, щоб перед виборцями звітували не тільки Ради і виконавчі комітети, а й окремі представники органів Радянської влади, що очолювали важливі ділянки роботи. Партія і Радянський уряд закликали сільськогосподарських робітників, наймитів, бідняків і середняків при обговоренні діяльності Рад і виконавчих комітетів дати критичну оцінку їх роботи і внести практичні пропозиції і побажання, які допомогли б новому складу Рад ліквідувати недоліки і поліпшити роботу Рад по соціалістичній перебудові села.

Десятки тисяч виборців були залучені до роботи перевірочних комісій, які готували матеріал про роботу Рад на звітні збори виборців. В комісії по перевірці роботи сільських Рад в Дніпропетровському округу було залучено 4425 чоловік, в Сумському — 4272, в Полтавському — 4000, в Київському — 3593 виборці. Тільки по 15 округах України в роботі перевірочних комісій взяло участь близько 40 тис. виборців, що становило в середньому по 10 виборців на одну сільську Раду⁵.

Комісії не обмежувались перевіркою роботи сільських Рад. Вони перевіряли роботу районних виконавчих комітетів і їх відділів, а також роботу підвідомчих їм установ, зокрема роботу шкіл, сільських клубів і т. п. Перевірочні комісії викрили ряд істотних недоліків у роботі Рад, як, наприклад, недостатню діяльність комісій сільрад, невиконання деякими сільрадами наказів виборців, недосить чітке проведення класової лінії в галузі обкладання єдиним сільськогосподарським податком,

¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 5, спр. 282, арк. 8.

² Там же.

³ Там же, спр. 288, арк. 25.

⁴ Газ. «Вісті» від 20 жовтня 1928 р.

⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 257, арк. 8.

у здійсненні закону про самообкладання, у використанні фонду кооперування бідноти і ін.

Звітні доповіді голів і членів сільських Рад, голів і членів районних і окружних виконавчих комітетів широко обговорювались на загальних зборах КНС, членів опілки сільськогосподарських і лісових робітників, на об'єднаних зборах бідноти і наймитів, на зборах жінок, а також на загальних зборах виборців. На зборах виступали голови перевірочних комісій з співдоповідями про наслідки перевірки. Це активізувало виборців при обговоренні звітних доповідей. Так, наприклад, в районах Дніпропетровського округу було проведено 2571 збори. На цих зборах було заслухано 1925 звітів сільських Рад, 711 звітів комісій сільрад, 844 звіти членів сільських Рад, 443 звіти райвиконкомів, 21 звіт окрвиконкомів — всього понад 4 тис. звітів. На звітних зборах виступило 16 537 чоловік, або 6,2% присутніх¹. За час виборчої кампанії в селах України було заслухано 45 042 звіти сільських Рад, райвиконкомів і окрвиконкомів². Найбільш активну участь в роботі звітних зборів брали комуністи і комсомольці. Із загальної кількості присутніх на зазначених зборах виступило членів і кандидатів партії — 45,1%, комсомольців — 18,8%³. Партійні організації в період виборчої кампанії посилили зв'язок з масами і підвищили свою роль в господарському і політичному житті села.

Куркулі протидіяли роботі партійних і комсомольських організацій, прагнули використати цю кампанію в своїх контрреволюційних цілях. Вони вживали різних заходів, щоб опорочити ті сільські Ради і їх членів, які добре працювали, дискредитувати виборців, які брали активну участь в перевірці роботи Рад, зірвати звітні збори, дезорієнтувати виборців у питанні про те, хто дійсно заслуговує бути обраним, добитися обрання до нового складу Рад куркулів і їх прихвоснів. Так, наприклад, куркулі, які проникли до складу ревізійної комісії Могилівської сільської Ради, Вінницького округу, знаючи про зловживання членів сільради — розтрату громадських грошей, своїми виступами на звітних зборах добились визнання роботи сільської Ради задовільною⁴. Куркулі зуміли проникнути у перевірочну комісію Омельницької сільради, Оріхівського району, Запорізького округу, і підкорити її своєму впливу. Внаслідок цього комісія стала заперечувати факти наявності куркулів серед селян цього села і записала, що сільська Рада ніби перекручувала податкову політику партії і Радянської влади, запроваджуючи директиви про обкладання куркулів до окремих мешканців села⁵. Часто куркулі застосовували терористичні акти, щоб усунути небажаних їм радянських і партійних працівників, а також активістів із бідняків і середняків. Вони вбили, наприклад, голову сільської Ради с. Цибулівки, Ободівського району, Тульчинського округу⁶. Куркулями був убитий член КНС, секретар виборчої комісії в с. Тузлах, Одеського округу, а в с. Ясках, того ж округу, вони вбили секретаря комсомольської організації⁷. Терористичні акти застосовувались куркулями і в селах інших округів України.

Але ніякі куркульські шахрайства і навіть бандитські постріли з-рагоу не могли зменшити активності селянських трудящих мас. Активну

¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 5, спр. 297, арк. 26—36.

² Там же, ф. 2841, оп. 1, спр. 134, арк. 94.

³ Там же, ф. 1, оп. 5, спр. 257, арк. 8.

⁴ Там же, спр. 83, арк. 49.

⁵ Там же, спр. 639, арк. 25.

⁶ Там же, спр. 454, арк. 25.

⁷ Там же, спр. 557, арк. 21, 43—44.

участь у звітній кампанії брали робітники радгоспів. Оцінку роботи Рад робітники радгоспів у багатьох випадках давали виходячи з того, як Ради керували справою соціалістичної реконструкції сільського господарства і наступу проти капіталістичних елементів. Так, наприклад, загальні збори робітників Ксаверівського радгоспу, Липовецького району, Вінницького округу, обговоривши звітну доповідь Липовецького райвиконкому, відмітили, що райвиконком достатньо займався питанням радгоспного і колгоспного будівництва, і визнали його роботу задовільною¹. Діяльність Рад, працівники яких допускали перекручення політики партії і Радянської влади, робітники радгоспів суворо засуджували. Загальні збори робітників Новогребельського радгоспу, заслухавши звітну доповідь про роботу Новогребельської сільської Ради, Старо-Прилуцького району, відмітили, що в роботі Ради не було класового підходу до справи подання допомоги селянству під час весняної і осінньої посівних кампаній 1928 р., і визнали роботу Ради незадовільною². Виступаючи на звітних зборах, робітники радгоспів вимагали поліпшення діяльності Рад, налагодження роботи існуючих радгоспів і колгоспів і розвитку радгоспного і колгоспного будівництва відповідно до рішень партії і Радянського уряду.

Активну участь у звітній кампанії брали бідняцькі і середняцькі маси. Так, Кременчуцький окружний комітет спілки сільськогосподарських і лісових робітників повідомляв, що наймити, виступаючи на зборах при обговоренні звітів Рад, вимагали «загострити увагу на питаннях хлібозаготівлі, боротьби з куркулем та його прихвоснями»³. В селах Стара Водолага, Знам'янка і Федорівка, Ново-Водолазького району, Харківського округу, біднота, виступаючи на звітних зборах, вимагала від куркулів виконання завдань по хлібозаготівлі⁴. Подібні пропозиції висловлювали і середняки. Свої заяви про необхідність прискорити виконання планів хлібозаготівель бідняки і середняки підкріплювали практичними справами. На звітних зборах в селах Артемівського, Чернігівського, Вінницького і інших округів України вони брали активну участь у затвердженні планів хлібозаготівель і в організації червоних обозів по вивозу хліба на державні і кооперативні зсипні пункти. В той же час вони ухвалювали рішення, що вимагали від куркулів виконання завдань по хлібозаготівлі⁵. Іноді спостерігались факти, коли середняки попадали під вплив куркулів, але це було в більшості випадків з заможними середняками. Виборчі комісії Одеського, Дніпропетровського, Запорізького і інших округів України повідомляли, що середняки в своїй масі проявляли достатню активність, йшли в більшості випадків за біднотою, борючись проти куркулів⁶. В деяких селах Херсонського, Запорізького і Волинського округів бідняки і середняки критикували сільські Ради за недостатню увагу до роботи колгоспів, прохали організувати екскурсії в передові колективні господарства для ознайомлення з їх роботою і заявляли про своє бажання вступити до колгоспу⁷. «Бідняцько-середняцьке селянство,— відмічала газета «Правда»,— одностайно висловилося за зміцнення обороноздатності СРСР, за збереження прийнятого темпу індустріалізації, за підняття урожайності і соціа-

¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2841, оп. 1, спр. 133, арк. 100.

² Там же, арк. 188.

³ Там же, ф. 1, оп. 5, спр. 702, арк. 10; ф. 2841, оп. 1, спр. 135, арк. 161.

⁴ Там же, спр. 187, арк. 25.

⁵ Там же, ф. 257, оп. 1, спр. 98, арк. 160; спр. 97, арк. 43; ф. 1, оп. 5, спр. 187, арк. 25.

⁶ Там же, ф. 1, оп. 5, спр. 567, арк. 30, 43; спр. 693, арк. 47.

⁷ Там же, спр. 544, арк. 2; спр. 639, арк. 53; спр. 401, арк. 47.

лістичну реконструкцію сільського господарства, за посилення боротьби з бюрократизмом»¹.

ЦК КП (б)У в своїй постанові «Про хід підготовки до перевиборів Рад»² відмічав, що практичним наслідком перевірки роботи Рад виборцями повинні бути: дострокове відкликання тих депутатів з Рад, які не виправдали довір'я виборців, висунення на відповідальну роботу депутатів — робітників, наймитів, бідняків і кращих середняків, які відзначилися на роботі в Радах. Всеукраїнський Виконавчий Комітет задовго до виборів запропонував окрвиконкомам провести роз'яснювальну роботу серед виборців про їх право на дострокове відкликання депутатів³. Встановлювалось, що питання про відкликання депутата з Ради може бути порушене однією третиною виборців даної виборчої дільниці або за ініціативою профорганізації, комнезаму, жіночого делегатського зібрання і селянського товариства взаємодопомоги. Питання про дострокове відкликання депутата вирішувалося загальними зборами виборців даної виборчої дільниці. На ці збори обов'язково запрошувався депутат, про відкликання якого було порушено питання, щоб він дав свої пояснення.

Виборці використовували своє право на дострокове відкликання тих депутатів з Рад, які не виправдовували їх довір'я. На зборах виборців Покровсько-Хутірської сільради, Херсонського округу, було вирішено достроково відкликати з Ради одного депутата, колишнього дякона, який, будучи уповноваженим сільської Ради в с. Покрівці, пиячив і розтратив 1500 крб. громадських грошей⁴. Виборці Веселівської сільської Ради, Липецького району, Харківського округу, достроково відкликали декілька куркулів, що проникли в Раду, і переобрали президію сільської Ради⁵. По десяти районах Тульчинського округу на 11 січня 1929 р. за перекручення класової політики Радянської влади, дискредитацію влади і недбайливе ставлення до своїх обов'язків було достроково відкликано 217 депутатів із сільських Рад і 5 депутатів із районних виконавчих комітетів⁶. Всього тільки по 27 округах України було достроково відкликано 4752 депутати⁷.

Наведені факти свідчать, що один з найважливіших принципів радянської демократії — право виборців на дострокове відкликання депутатів, які не виправдали довір'я народу, трудящі маси активно здійснювали в період підготовки до виборів Рад 1928/29 р. Недолік роботи по здійсненню цього принципу полягав у тому, що вона проводилась тільки під час виборчої кампанії і недостатньо широко.

В звітну кампанію Рад партійні організації провели велику роботу по залученню широких мас трудящих села до роботи Рад. Один із важливих наслідків активної участі трудящих села у звітній кампанії полягав у тому, що вони ще раз влєвнились в необхідності пильно слідкувати за підступами класових ворогів — куркулів і інших антирадянських елементів, а також в необхідності серйозного ставлення до справи висунення кандидатур у новий склад Рад.

¹ Газ. «Правда» від 28 лютого 1929 р.

² Журн. «Вісті ЦК КП(б)У», 1928, № 16 (38), стор. 4.

³ Газ. «Кочегарка» від 1 січня 1928 р.

⁴ Газ. «Надніпрянська правда» від 3 січня 1929 р.

⁵ Газ. «Комуніст» від 29 листопада 1928 р.

⁶ ЦДАЖР УРСР. ф. 1, оп. 5, спр. 454, арк. 22.

⁷ Там же, ф. 2841, оп. 1, спр. 134, арк. 99.

* *
*

Висунення кандидатур до нового складу Рад було важливим моментом у роботі партійних, комсомольських, профспілкових організацій і комітетів незаможних селян. Як і завжди, ініціаторами і організаторами роботи по висуненню кандидатур до Рад були партійні і комсомольські організації, а там, де цих організацій не було,— комітети незаможних селян і організації спілки сільськогосподарських та лісових робітників.

Для популяризації кандидатур, висунутих до нового складу Рад партійними, комсомольськими і іншими громадськими організаціями, були використані найрізноманітніші форми роботи.

Висунення і обговорення кандидатур до нового складу Рад супроводжувалось не менш гострою класовою боротьбою між трудящими масами села і куркульством, ніж у звітну кампанію. Куркулі й інші антирадянські елементи намагались добитися провалу кандидатур, висунутих партійними, комсомольськими організаціями і комітетами незаможних селян. Вони ставили своєю метою позбавити Ради партійного керівництва і висунули гасло «Ради без комуністів»¹. Спискам кандидатур, складених партійними і іншими організаціями села, куркулі протиставляли свої списки кандидатур, складені і обговорені на таємних зборах, і агітували бідняків і середняків голосувати за ці списки. Куркулі вели агітацію проти жінок, висунутих громадськими організаціями до нового складу Рад, використовуючи для цього навіть фізичну силу. Такі факти мали місце в селах Запорізького, Кам'янецького і інших округів України². Діючи під контрреволюційними гаслами «Ради без комуністів», «Вимагаємо приватної власності на землю», куркулі ряду сіл Харківського, Київського, Запорізького, Миколаївського, Конотопського, Лубенського, Волинського і інших округів України агітували бідняків і середняків голосувати за кандидатури, висунуті ними³. Були випадки, коли куркулі шляхом підкупу і споювання намагались вплинути на бідняків і середняків і примусити їх виступити за куркульські кандидатури до нового складу Рад.

Важливу роль у викритті контрреволюційних задумів куркулів і підвищенні політичної свідомості трудящих мас селянства відігравали промислові робітники. Шефські робітничі організації промислових міст України провели велику роботу. Найбільш розповсюдженою формою участі міського пролетаріату в підготовці і проведенні виборів сільських Рад була організація і відрядження на село робітничих бригад. Так, тільки з Дніпропетровська в села було послано 79 робітничих бригад, з Херсона — 22, з Луганська — 92. Крім того, з окружних і районних центрів України було відряджено на село чимало відповідальних працівників — представників партійних, комсомольських і профспілкових організацій, а також представників районних і окружних виконавчих комітетів⁴.

В селах були організовані вечори змички робітників і селян, проводились збори, на яких учасники робітничих бригад виступали з політичними доповідями, пояснюючи завдання, поставлені партією і урядом перед робітничим класом і селянством. Робітничі бригади, які прово-

¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 5, спр. 258, арк. 20.

² Там же, спр. 299, арк. 78; спр. 639, арк. 65.

³ Там же, ф. 1, оп. 5, спр. 639, арк. 65; спр. 299, арк. 79; спр. 541, арк. 10; спр. 258, арк. 20, 21; спр. 438, арк. 18; ф. 2841, оп. 1, спр. 137, арк. 56.

⁴ Там же, спр. 252, арк. 51; спр. 364, арк. 7; спр. 406, арк. 28; спр. 639, арк. 75; спр. 701, арк. 4; спр. 577, арк. 14.

дили велику агітаційно-роз'яснювальну роботу про значення виборів Рад, допомогли бідняцьким і середняцьким масам села організуватися в боротьбі проти куркулів і інших ворогів Радянської влади. Учасники робітничих бригад допомогли також трудящим масам села краще підготуватися і провести весняну посівну кампанію 1929 р., обробити лани і зібрати врожай. З цією метою вони займались очисткою зерна, ремонтом сільськогосподарського реманенту і т. п. Робітники подавали своїм підшефним селам грошову допомогу, організовуючи з цією метою суботники. Так, наприклад, шляхом організації суботників робітники Алчевського району, Луганського округу, зібрали для своїх підшефних сіл 7 тис. крб., робітники Лозово-Павлівського району — 2500 крб., робітники Сорокинського району, того ж округу, — 1800 крб.¹

Робота, проведена робітничими бригадами, сприяла росту політичної свідомості трудящих мас селянства.

Виступаючи єдиним фронтом проти куркулів, трудящі маси села брали активну участь в обговоренні списків кандидатур, висунутих партійними та іншими громадськими організаціями до нового складу Рад, допомагаючи партійним організаціям відібрати кращих із кращих людей, які заслугоували довір'я. В більшості випадків ці списки схвалювались. В той же час трудящі маси відхиляли кандидатури тих, хто не заслугоував довір'я. В селах, наприклад, Вінницького округу характерними мотивами для відводу були: «родич куркуля», «п'яниця», «зв'язаний з куркулем», «грубо поводиться з населенням», «колишній крамар» і т. п. А в с. Цвітжинцях, Волинського округу, було відведено кандидатуру навіть голови КНС за те, що одержані для комітету дрова він розподілив між куркулями і частину взяв собі².

Ретельне обговорення кандидатур на передвиборних зборах дало можливість підібрати до нового складу Рад дійсно кращих із кращих. Внаслідок цього в списках кандидатур знайшла своє відображення лєнінська політика союзу робітничого класу і бідноти з середняцькими масами села. Так, наприклад, в Прилуцькому районі співвідношення соціальних груп в списках обговорених кандидатур до нового складу Рад було таке: бідняків — 60%, наймитів — 15% і середняків — 25%. Таке ж співвідношення соціальних груп у списках кандидатур було в Липовецькому і Вахнівському районах, Вінницького округу³.

Трудящі маси села брали активну участь в обговоренні наказу виборців новому складу Рад. Зразковий наказ Радам був вироблений ЦК КП(б)У. Його центральними пунктами були питання соціалістичної індустріалізації країни, колективізації сільського господарства, хлібозаготівлі, єдиного сільськогосподарського податку, питання культурної революції.

Надаючи важливого значення наказу Радам, Комуністична партія організувала його обговорення задовго до виборів на зборах різних організацій, на передвиборних зборах виборців, а потім і на виборних зборах. Це давало можливість активізувати бідняцько-середняцькі маси в боротьбі за побудову соціалізму.

Всупереч куркулям і іншим ворогам Радянської влади, які виступали проти наказу, трудящі маси села одностайно схвалювали основні пункти зразкового наказу Радам і вносили пропозиції і доповнення, спрямовані на практичне вирішення завдань, що стояли перед ними. В селах, наприклад, Харківського округу найбільш характерними про-

¹ Газ. «Комуніст» від 7 вересня 1928 р.

² ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 5, спр. 89, арк. 51; спр. 701, арк. 20.

³ Там же, спр. 289, арк. 60—62

позиціями були: посилити будівництво шкіл; поліпшити роботу по підвищенню врожайності, забезпечити бідноту кредитами і посівним матеріалом, вжити заходів по виявленню таємної оренди землі і т. п.¹ Подібні пропозиції трудящі селяни вносили і в селах інших округів України². Даючи рішучу відсіч куркульським елементам під час обговорення наказу Радам, трудівники села тим самим доводили свою відданість справі робітничого класу і його партії, свою готовність захищати генеральну лінію партії і йти по шляху будівництва соціалізму.

Зазнавши поразки під час складення і перевірки списків виборців, під час звітної кампанії і висунення кандидатур, куркульство поклало останні свої надії на виборні збори, агітувало селян проти явки на виборні збори, щоб зірвати вибори. З цією метою куркулі застосовували загрози і терористичні акти.

Але і на виборних зборах трудящі маси села, керовані партійними організаціями, дали рішучу відсіч куркулям. Так, в ряді сіл Чугуївського і Олексіївського районів, Харківського округу, перед відкриттям виборних зборів відбулись масові демонстрації трудящих селян. Такі демонстрації відбулись в ряді сіл Криворізького, Могилівського, Запорізького, Вінницького, Дніпропетровського і інших округів України. Трудящі маси демонстрували свою відданість справі Комуністичної партії, справі будівництва соціалізму і йшли під закликами «Обирайте до Рад комуністів», «Не обирайте до Рад тих, хто проти колективізації»³. Активність виборців під час виборчої кампанії до Рад 1928/29 р. була значно вищою у порівнянні з минулими виборчими кампаніями. Так, коли взяти явку виборців на вибори в 1926/27 р. за 100%, то явка на вибори 1928/29 р. становила 108,9%⁴.

Важливим наслідком виборів було значне поліпшення соціального складу сільських Рад. Перш за все необхідно відмітити, що було збільшено представництво в Радах пролетарських верств села. Збільшився процент сільськогосподарських робітників і наймитів.

Коли в Радах 1926/27 р. вони становили 0,5%, то в Радах 1928/29 р. їх питома вага піднялася до 3,4%⁵. Збільшилась в складі сільських Рад кількість організованої бідноти — членів комітетів незаможних селян з 36,2% в 1927 р. до 49,6% в 1929 р.⁶ В складі голів сільських Рад збільшилось число робітників до 6,7%, а число членів комітетів незаможних селян — до 81,95%. В цілому в складі сільських Рад 1928/29 р. була забезпечена більшість за сільськогосподарськими робітниками, наймитами і бідняками. Вони становили 53,5% проти 46,7% в Радах 1926/27 р. Середняки відповідно становили 45,3% проти 50,2% і заможні — 1,2% проти 3,1%. Отже, питома вага пролетарських і напівпролетарських мас, як це видно з наведених даних, збільшилась на 6,8% при зменшенні групи середняків на 4,9% і заможних — на 1,9%.

Збільшився і партійний прошарок в Радах. Так, коли в складі сільських Рад 1927 р. членів і кандидатів КП(б)У було 9,0%, то в 1929 р. їх питома вага зросла до 10,7%. Питома вага голів сільських Рад — комуністів зросла відповідно з 22,8% до 33,5%⁷.

¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 5, спр. 701, арк. 17.

² Там же, спр. 464, арк. 39—40.

³ Там же, спр. 252, арк. 19; ф. 2841, оп. 1, спр. 133, арк. 32, 39; ф. 1, оп. 5, спр. 139, арк. 73; газ. «Наймит» від 20 січня і 1 лютого 1929 р.

⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 2841, оп. 1, спр. 134, арк. 109.

⁵ Там же, ф. 1, оп. 5, спр. 257, арк. 16.

⁶ Там же.

⁷ Там же, спр. 275, арк. 16; ф. 2841, оп. 1, спр. 134, арк. 112.

З наведених даних видно, що в новому складі Рад 1928/29 р. знайшла своє відображення ленінська політика збереження і дальшого зміцнення союзу робітничого класу і бідноти з середнім селянством при керівній ролі робітничого класу в цьому союзі. Наслідки виборів також свідчили про зростання впливу і авторитету Комуністичної партії.

Боротьба Комуністичної партії за зміцнення сільських Рад увінчалась успіхом. Партія добилась повної політичної ізоляції куркульства, паралізувала вплив куркулів на хід виборів до сільських Рад і очистила Ради від класово-ворожих елементів — від куркулів, троцькістів, правих реставраторів капіталізму і буржуазних націоналістів. Все це зміцнило сільські Ради, зробило їх більш боездатними органами диктатури пролетаріату на селі.

Зміцнення сільських Рад в період загострення класової боротьби і рішучого наступу проти куркульства мало велике значення для боротьби за виконання рішень XV з'їзду партії і підготовки умов масового колгоспного руху, який почався в 1929 р.

І. В. ГАНЕВИЧ

ПРО УЧАСТЬ БОЛГАРСЬКИХ ТРУДЯЩИХ У НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНІЙ БОРОТЬБІ ЮГОСЛАВСЬКОГО НАРОДУ

(1941 — ВЕРЕСЕНЬ 1944 р.)

Питання про братні зв'язки і спільну боротьбу югославського та болгарського народів за національне та соціальне визволення проти фашизму в період другої світової війни майже не висвітлено¹. Це питання має важливе наукове і політичне значення. У спільній боротьбі проти спільного ворога — німецько-фашистських окупантів та їх прислужників в Югославії та Болгарії — зміцніли дружба і співробітництво двох братніх народів.

Фашистська Німеччина і Італія, прагнучи захопити важливі стратегічні позиції на Балканах, 6 квітня 1941 р. розпочали війну проти Югославії.

Бездарність і зрадництво командного складу югославської армії, боязнь уряду озброєного народу, який піднявся на боротьбу з ворогом, призвели до того, що за десять днів Югославія була окупована.

Панівні класи і їх партії зрадили народ і перейшли на службу до окупантів, бо останні захищали їх класові інтереси. Усташі Павелича, а потім і четники Драже Михайловича допомагали окупантам катувати югославський народ. Але пролетаріат і трудяще селянство, керовані Комуністичною партією, не скорилися ворогові.

Боротьба трудящих Югославії проти окупантів посилилась, набрала нових форм. З самого початку Великої Вітчизняної війни народів Радянського Союзу проти фашистських загарбників — 22 червня 1941 р. ЦК Комуністичної партії Югославії прийняв рішення підняти повстання проти окупантів по всій Югославії. В Югославії вже влітку 1941 р. діяв ряд партизанських загонів (Валевський, Крагуєвацький, Ужицький, Холмський та ін.), а в Чорногорії спалахнуло повстання, в результаті якого там була встановлена народна влада. До кінця 1941 р. значна частина східної Сербії і вся західна Сербія були визволені від ворога. Партизанський рух все ширився.

На придушення народного повстання гітлерівське командування кинуло значні військові сили, а також вирішило використати для цього сили болгарської реакції.

Фашистський уряд царя Бориса не лише пропустив німецькі війська на територію Болгарії (2 березня 1941 р.) і віддав усю економіку

¹ З цього питання є тільки праця Н. П. Горненський, *Войнишкият партизански баталион «Христо Ботев»*, София, 1953. Вона присвячена боротьбі болгарського партизанського загону в Югославії.

країни Німеччині, але й взяв активну участь в окупації частини Югославії і Греції. Правлячі кола Болгарії, болгарська буржуазія мріяли про грабежі та наживу, прагнучи створити «велику Болгарію» за рахунок Югославії та Греції. «Продавши Болгарію нітлерівським розбійникам, — писав Г. Димитров, — правлячі кола завдали найтяжчого удару її національним інтересам»¹.

Виражаючи інтереси народу, Болгарська робітничка партія, очолювана Г. Димитровим, доклала всіх зусиль, щоб підняти народні маси на боротьбу проти німецьких окупантів та їх болгарських прислужників. Боротьба трудящих мас Болгарії під проводом Робітничої партії набувала все більшого розмаху. Репресії фашистів проти народних борців не могли зупинити антифашистського руху, який переростав у збройну боротьбу.

Болгарська фашистська адміністрація була встановлена в Македонії, частині Сербії (Вранська, Піротська околії), а в 1942 р. — в частині Югославії та Греції на схід від р. Вардару².

Окупаційна армія Болгарії складалася з 130—140 тис. солдатів³ (дев'ять дивізій повного складу і одна неповного складу⁴). Болгарсько-фашистські війська на окупованих територіях виконували роль жандармів, катуючи і тероризуючи мирне населення цих областей.

ЦК Робітничої партії Болгарії викрив підступні наміри німецьких та болгарських фашистів — роз'єднати народи і знести їх. Партія закликала народні маси до об'єднання. «Болгари! Не піддавайтесь агітації німецьких та болгарських фашистів, які хочуть утворити безодню між нами та іншими балканськими народами з тим, щоб держати одних і других у вічній неволі»⁵.

Робітничка партія Болгарії через радіостанцію «Христо Ботев» викривала звірства фашистів і закликала слов'янські народи до єдності. Вона вказувала, що справжній болгарин, патріот є той, хто подає братню допомогу югославському та грецькому народам, хто бореться проти фашизму⁶.

Болгарська фашистська армія в ряді місць замінила німецькі війська, які направлялися на Східний фронт для боротьби проти Радянського Союзу. Філов не приховував, що завданням болгарських фашистів є надання допомоги німецьким грабіжникам у війні проти Радянського Союзу. Він з гордістю заявляв, що Болгарія дала можливість увільнити багато німецьких військ з Греції та Югославії⁷.

Проте болгарський народ не примирився з ганебною роллю ката і піднявся на боротьбу проти німецьких загарбників та їх фашистської агентури в Болгарії. Помічник Гітлера Крапчев докоряв болгарському народу, що «у нього немає й краплини радості з нагоди болгарського об'єднання» (тобто захоплення чужих територій. — *І. Г.*)⁸.

Орган ЦК Робітничої партії — газета «Работническо дело» наприкінці травня 1941 р. писала, що не тільки не захоплюється «новим по-

¹ Г. Димитров, Соч., т. II, стор. 117.

² В. Коларов, Национална кауза на България, София, 1946, стор. 21—22.

³ Станке Димитров-Марек, Избрани произведения, София, 1954, стор. 284.

⁴ И. Марянович, Освободительная война и народная революция в Югославии, М., 1956, стор. 100.

⁵ Орлин Василев, Въоружената с протива срещу фашизма в България 1943—1944 г., «Очерки и документи» София, 1946, стор. 548.

⁶ «Говори радиостанция «Христо Ботев», т. 3, стор. 400.

⁷ В. Коларов, Против хитлеризма и неготовие български слуги, София, 1947, стор. 285.

Там же, стор. 311.

рядком», але глибоко обурена тим, як запроваджується на Балканах цей «новий порядок», що знову розірвав на шматки цілі народи, переслідуючи і розселяючи величезні маси людей, відриваючи їх від родин та мирної праці. В цей вирішальний час болгарський народ виявив ще раз свою політичну зрілість, не піддавшись впливу оскаженілого шовінізму, що його розпалювали реакційні партії.

На противагу великодержавній шовіністичній політиці правлячих кіл, які нацьковували болгар на сербів, греків, хорватів, македонців, трудящі Болгарії об'єднувались з іншими слов'янськими народами, розуміючи, що лише спільна боротьба слов'янських народів проти німецького фашизму та його агентири приведе до перемоги.

Робітнича партія і партизани Болгарії встановили зв'язки з Народно-визвольною армією Югославії, з македонськими та грецькими партизанами. «Наше місце, — вказувала Робітнича партія Болгарії, — у великій сім'ї слов'янських народів, у лавах всеслов'янського фронту проти німецько-фашистських рабовласників, людиновбивць та недолюдків»¹. Партія закликала болгарських солдатів до братання з югославськими партизанами.

Робітнича партія роз'яснювала болгарським солдатам, які перебували на території Югославії в окупаційних військах, що, борючись з югославськими партизанами, вони тим самим допомагають німецьким фашистам поневолювати своїх братів і самих себе, допомагають воювати проти народів Радянського Союзу. Так, в одному із звернень до солдатів болгарської окупаційної армії в Югославії говорилося: «Чому ми окупували Югославію? Чого ми шукаємо, кому ми служимо в країні наших югославських сусідів і кровних братів? Яка небезпека загрожує нам з їх боку? Ніяка, абсолютно ніяка. Пояснення, яке дають з цього приводу ваші великі і малі начальники, є нічим іншим, як огидною брехнею. Істина полягає в тому, що нас послали в Сербію продовжувати криваву справу гітлерівських бандитів, допомагаючи останнім йти проти наших російських, українських та інших радянських братів»².

Робітнича партія Болгарії в своїй агітаційній роботі серед окупаційних військ нагадувала про спільну вікову боротьбу болгар і югославів проти турецьких поневолювачів. Партія підкреслювала, що багато болгарських революціонерів знаходили собі пристанище в Сербії, особливо в Белграді.

Робота комуністів у болгарському окупаційному корпусі дала свої наслідки. Вже восени 1941 р. в партизанських загонах Югославії (Толичинському, Яблонічському, Куковичеському) билися болгарські солдати, які дезертирували з окупаційних частин. Крім того, багато болгарських емігрантів, які жили в Югославії, стали бійцями партизанських загонів. В 1941 р. 32 болгарина із Загреба за прикладом старого болгарського революціонера Бай Йордана вступили до партизанського загону, який діяв у цьому районі³.

Партизан болгарин Бенковський (Баян Стойменов Мілушев), який загинув 15 січня 1943 р. в боях з фашистами, став символом хоробрості в боротьбі за спільну справу. Болгарин Ботев (К. Йорданов-Веліонов) уже в 1941 р. боровся у партизанських загонах Югославії, а потім повернувся в Болгарію і організував Кюстендільський партизанський за-

¹ «Говори радиостанція «Христо Ботев», т. 1, стор. 39.

² Орлин Василев, Въоружената с протива срещу фашизма в България 1943—1944 гг., «Очерки и документи», стор. 156.

³ Н. П. Горненски, Войнишкият партизански баталіон «Христо Ботев», стор. 11.

гін, який підтримував зв'язок з югославськими партизанами в районі Враня та Куманова і спільно з ними проводив бойові операції.

Центральний Комітет Болгарської робітничої партії в серпні 1941 р. послав до Югославії для координації воєнних дій партизанських загонів своїх представників Бай Івана, генерала Бояна Билгаранова і Штерю Атанасова¹. В свою чергу восени 1942 р. Верховний штаб Національно-визвольної армії Югославії направив свого представника в Македонію для зв'язку з болгарськими та грецькими партизанами.

Робітнича партія закликала болгарських солдатів окупаційного корпусу наслідувати приклад тих частин, які переходять на бік югославських партизанів і ведуть спільну боротьбу проти німецько-італійських фашистів².

На вересень 1942 р. до югославських партизанів перейшло 1500 болгарських солдатів окупаційного корпусу, утворивши партизанські загони в Македонії і Нішській області. Ці загони на чолі з Трифоном Ангелом Балканським вели спільні операції проти німецьких окупантів та їхніх ставлеників у Югославії³.

Визначний діяч Комуністичної партії Болгарії Славчо Тринський 1 листопада 1942 р. за дорученням ЦК зв'язався з югославськими партизанами в районі Црна Трава. Протягом десяти днів він вивчав досвід боротьби югославських партизанів. Після цього він створив болгарський партизанський загін на кордоні з Югославією⁴. Болгарські патріоти усвідомлювали, що вони ведуть боротьбу не лише за свободу і незалежність Болгарії, але й за свободу і незалежність інших пригноблених слов'янських народів, і це запалювало борців на героїчні подвиги. Боець югославського партизанського загону болгарський патріот Пунчик з гордістю заявляв, що він бореться за свободу не лише своєї батьківщини, а й інших слов'янських народів⁵.

Після докорінної зміни становища на радянсько-німецькому фронті на користь Радянського Союзу, яка почалася з Сталінградської битви, а також в зв'язку з розширенням партизанської боротьби в Югославії в окупаційній армії ще більше посилювався розклад; траплялися випадки, коли солдати відмовлялися боротися проти партизанів.

В цей час національно-визвольна боротьба болгарського народу проти фашизму набрала великого розмаху. Було створено 13 оперативно-оперативних зон, в яких діяли 30 тис. партизанів — членів бойових груп і близько 200 тис. ятаків (помічників партизанів)⁶. Посилення партизанського руху в Болгарії відтягувало з Східного фронту збройні сили фашистської Німеччини, сприяло розкладу армії, в тому числі й окупаційної.

14 грудня 1943 р. в с. Консько-Гевгелійському підпоручик болгарської окупаційної армії Дичо Петров Таков, який командував 1/15 прикордонною півділянкою, перейшов разом з 75 підлеглими йому солдатами з повним озброєнням на бік македонських партизанів⁷.

Дичо Петров був раніше зв'язаний з групою Трифона Балканського та гевгелійськими партизанами, допомагав їм озброєнням, продоволь-

¹ «Зборник документа и податка о народно-ослободолочком пату югославенских народа», т. VII, кн. 1, Белград, 1952, стор. 16.

² «Говори радиостанция «Христо Ботев», т. 1, стор. 283, 365.

³ В. Коларов, Болгария во второй мировой войне, М., 1944, стор. 18.

⁴ «Отечествен фронт» від 8 вересня 1945 р.

⁵ Там же.

⁶ «Материали по история на Българската Комунистическа партия», София, 1953, стор. 367.

⁷ Н. П. Горненски, Войнишкият партизански баталюн «Христо Ботев».

ством, передавав цінні відомості¹. Комуніст Дичо Петров провів величезну роботу серед солдатів, готуючи їх до переходу на бік югославських партизанів. Він говорив солдатам: «Народ знає, яка мета у болгарських та сербських шовіністів. Всі знають, що болгарський народ у своїй величезній більшості стоїть за братське співробітництво балканських народів. Ми, як представники болгарського народу, тут завжди і всюди, словом і ділом повинні підкреслювати, що ми вороги болгарських слуг Гітлера і ніколи не будемо відігравати ролі гітлерівських жандармів, а, навпаки, будемо допомагати пригнобленим балканським народам в їх боротьбі за визволення від фашистської окупації»².

Перехід цілого військового підрозділу на бік партизанів знаменував собою торжество ідей єдності і братерства болгарського, югославського та македонського народів.

Легендарний партизанський загін Славчо Тринського, який діяв у західній Болгарії, на кордоні з Югославією, не раз проводив спільні бойові операції з югославськими партизанами, брав участь в ряді великих боїв, організовував спільні з югославськими партизанами збори і мітинги. Головне командування Народно-визвольної армії Югославії подавало значну допомогу в озброєнні болгарським партизанам, які діяли на території Югославії, навіть тоді, коли зброя була дуже потрібна самим югославським партизанам. «Ми одержали зброю,—згадує Славчо Тринський,— яка була необхідна для озброєння двох бригад»³.

В свою чергу югославські партизани знаходили підтримку у партизанів Болгарії. Коли партизани Югославії під натиском переважаючих сил ворога змушені були відступити, болгарські партизани, які були господарями становища в районі Трин — Кюстенділ — Петрич, допомагали їм перейти в Грецію, а пізніше повернутися назад.

Народи Югославії переконувались, що їх пригноблює не болгарський народ, а монархо-фашистська кліка Болгарії. Спільні дії югославських та болгарських партизанів викривали фашистську пропаганду, яка намагалася розпалити ворожнечу між народами цих країн.

На першому етапі співробітництва, пише Денчо Знепольський, був встановлений зв'язок між Тринським партизанським загonom і Південноморавським югославським партизанським загonom, які допомагали один одному боеприпасами, продовольством і брали участь у спільних бойових операціях⁴.

Під час спільної операції проти фашистського загону в районі сіл Главановці та Стеземіра навесні 1943 р. болгарські партизани одержали значну кількість зброї від югославських партизанів, а під час воєнної операції 2-го Південноморавського партизанського загону проти фашистів в районі Црна Трава болгарські партизани підтримали його і разом з ним розгромили фашистів. Фашистське командування вирішило покінчити з Тринським партизанським загonom, розраховуючи цим самим ліквідувати взаємодії між болгарськими і югославськими партизанами. Всі німецькі і болгарські війська, розташовані на схід від р. Морави, були кинуті проти Тринського загону. Їм пощастило тимчасово розірвати зв'язок між югославськими та болгарськими партизанами. Проте до літа 1943 р. партизани спільними ударами завдали фашистам ряд

¹ «Ние бяхме партизани. Сборник от материали и спомени от съпротивата», София, 1949, стор. 309.

² Н. П. Горненски, Войнишкият партизански баталион «Христо Ботев», стор. 15.

³ Газ. «Отечествен фронт» від 25 листопада 1947 р.

⁴ Газ. «Народна борба» від 12 грудня 1947 р.

тяжких поразок у районі Студена Височини, Піротсько, Црвіна Ябука, Ракевдола, Радосіна і відновили зв'язок між собою. Цими операціями керував спільний оперативний штаб.

Одним з найбільших партизанських загонів став Тринський загін, з якого пізніше було утворено ряд партизанських загонів. Восени 1943 р. група болгарських солдатів, що перейшла на бік югославських партизанів, разом з ними брала участь в бойових діях. Болгарські солдати, які набули досвіду боротьби з ворогом, були направлені в західну Болгарію¹.

7 листопада 1943 р. в Црна Трава партизани Болгарії і Югославії разом зустрічали річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Святування відбувалось під лозунгом «За братерство і єдність між сербським і болгарським народами»².

2-ий Південноморавський загін, підтриманий болгарськими партизанами, встановив народну владу в районі р. Морави, від Пірота до Куманова. Це справило величезний революціонізуючий вплив на болгарське населення прикордонних районів. 21 листопада 1943 р. Тринський загін брав участь в боях проти болгарсько-фашистських військ біля сіл Досчен-Колодязь і Тумба. Болгарсько-фашистські війська спалили ці села, розраховуючи викликати незадоволення і ненависть сербського народу до болгар. Але їх надії не справилися.

Восени 1943 р. почався шостий наступ (офензива) болгарських монархо-фашистських військ і жандармерії проти югославських партизанів. Тринський партизанський загін подавав братню допомогу югославським партизанам. Фашистська операція зазнала краху. В зв'язку з дальшим революціонізуюванням армії і невдачею цієї операції частина болгарських солдатів на чолі з Тошевим перейшла на бік партизанів.

В с. Душанах було сформовано партизанський загін «Христо Ботев». Загін складався з болгарських солдатів, які дезертирували з окупаційної армії, і входив до складу 2-ої Македонської народно-визвольної бригади. Ботевців прозвали «майстрами засади». 26 грудня 1943 р. вони розбили фашистів під с. Носко, а 28 грудня напали на гевгелійський фашистський гарнізон і розгромили його. Того ж дня вони пустили під укіс ешелон з німецьким вантажем. Фашисти направили проти них 200 есесівців, але партизани наголову розбили цю групу, взявши в полон 40 фашистів і значну кількість зброї.

На початку січня 1944 р. партизани цього загону біля с. Лангузів примусили відступити болгарський полк. Наприкінці січня того ж року болгарські загони «Христо Ботев» та «Дичо Петров» разом з трьома македонськими бригадами займали позиції в укріпленому районі с. Сборська, в горах між Каймакчаланом і Паякгорою.

Фашисти вирішили знищити ці загони, направивши проти них чотири дивізії, в тому числі три есесівські, але партизани з бою вийшли переможцями. Ворог у паніці відступив. Учасник цих боїв Трифон Балканський розповідає, що грецьке населення, незважаючи на величезний ризик, постачало болгарських партизанів продовольством та взуттям. «Зібрались болгарини, серби, македонці, чорногорці, албанці, греки,— пише він,— і співали пісень рідними мовами, бажали один одному успіхів у бою»³.

Головний штаб Народно-визвольної армії Болгарії видав наказ, за яким ботевці мали перейти в західну Болгарію для ведення спільних

¹ Б. Тошев, Партизански записки. Спомени, стор. 13—14.

² Газ. «Народна борба» від 8 липня 1948 р.

³ Там же, від 9 квітня 1948 р.

дій з Тринським партизанським загonom. Була сформована 3-я збірна Македонська бригада з болгарських і македонських партизанів з спільним командуванням. 31 січня 1944 р. бригада у важких зимових умовах почала свій героїчний похід. «Ми почали свій важкий, але славетний історичний похід до нашої батьківщини»,—пише Балканський¹. Ворог, довідавшись про пересування партизанів, навідав на них з усіх боків. Ведучи надзвичайно тяжкі бої, загін, запалений ідеями свободи, спираючись на підтримку широких народних мас, пройшов 1000 км від Каймакчалану до Мурташа².

Назустріч йому через територію Греції йшов батальйон «В. Левський», також сформований з болгар. Їх зустріч відбулася біля Црна Трава. Партизани поклялися довести боротьбу до переможного кінця.

З цих батальйонів пізніше була сформована 2-а Софійська бригада. В одному з боїв 23 травня 1944 р. біля с. Батулії загинув Дичо Петров. Головний штаб посмертно присвоїв герою звання майора, а його батальйон з того часу почав називатись ударним.

Болгарські партизани, які прибули з Югославії і Греції, приєдналися до Тринського партизанського загону. На шляху до Болгарії загинуло 200 болгарських і сербських партизанів. «Над цими кістями,—пише один з учасників походу,—ми, болгарські, грецькі, югославські та македонські партизани, дали клятву, що ніколи не будемо боротися між собою, не допустимо ворожнечі між братами, не дозволимо зрадити цю клятву»³.

В лютому 1944 р. були проведені спільні операції болгарських і югославських партизанів проти фашистів у районах Црна Трава, Сеняка, Вранська, під час яких фашистські війська зазнали значних втрат.

У квітні 1944 р. на кордоні Болгарії і Югославії ворог зосередив 150-тисячні війська армії та жандармерії, літаки, артилерію, прагнучи сточити, роз'єднати і знищити партизанів. Югославські і болгарські партизани, довідавшись про намір ворога, вжили контрзаходів і зірвали ворожі плани. Цей факт свідчить про зрослу силу партизанів, про міцність союзу між югославським і болгарським народами.

В районі Црна Трава формується 1-а Софійська бригада на чолі з Славчо Тринським, політичним комісаром Н. Стефановим, а також 2-га Софійська бригада з двох батальйонів на чолі з Д. Знепольським, Владо Тричковим, Йорданкою Чапковою та Христовим. Крім того, створюється партизанський загін «Чавлар».

На квітень 1944 р. в районі від Пірота до Куманово, від Софії до Кюстенділя діяли дві болгарські, три сербські і одна македонська бригади та кілька партизанських загонів⁴.

Болгарський народ з любов'ю ставився до югославських і грецьких партизанів, подаючи їм всіляку допомогу. «Вони допомагали нам, як своїм партизанам,—згадував один з учасників боротьби.—Вони давали нам відомості, показували шляхи і приносили продукти. В особі болгарських селян ми знайшли своїх друзів і союзників»⁵. Селяни масами вступали до партизанських загонів. Тільки в одному селі до партизанів приєдналося 100 чоловік⁶.

¹ Газ. «Народна борба» від 9 квітня 1948 р.

² Газ. «Работническо дело» від 26 травня 1948 р.

³ Там же, № 304, 1948 р.

⁴ Газ. «Народна борба» від 8 липня 1948 р.

⁵ Там же.

⁶ Журн. «Народна борба», година 2, кн. II, София, 1946, стор. 4—8.

Успіхи Червоної Армії запалювали партизанів на боротьбу, вони відчували наближення перемоги.

Російська сурма заграла,
Мое серце забилося,—

співали партизани. «Російська сурма,— пише А. Русев,— бойовий клич великого братнього нам російського народу—примушує не тільки битися серце у цих молодих партизанів, але й у всіх поневолених народів. Російську сурму тепер чули наші товариші в Болгарії, кинуті в тюрми та табори, російська сурма запалювала і наших партизанів»¹.

В 1944 р. все більше болгарських солдатів переходило до югославських партизанів. У квітні в західній Болгарії відбулася партійна конференція, яка заслухала і обговорила доповідь представника ЦК Робітничої партії Болгарії. Конференція намітила найважливіші заходи по мобілізації сил народу на збройну боротьбу з фашизмом (посилення авангардної ролі комуністів, активізація роботи серед населення і армії, поліпшення бойової підготовки, посилення зв'язку з югославськими партизанами тощо)². Крім того, були заслухані звіти партійного керівництва Боселіградської і Кюстендільської околиць, викрито недоліки і вказано шляхи до їх ліквідації. Секретарем партійної організації цього району і політично відповідальною особою був Славчо Тринський, на допомогу йому виділили Г. Аврамова у Тринську, С. Радомірського в Радомірську, Т. Рангелова у Брезнішку, К. Кристанова у частині Софійської області.

17 травня 1944 р. 1/123 дружина разом з офіцерами перейшла на бік югославських партизанів. На основі цієї дружини була сформована бригада «Г. Димитров» (250—270 чоловік), де командиром став А. Русев і комісаром К. Ігнатов. Ця бригада спільно з 11-ою Сербською бригадою і 22-ою Сербською народно-визвольною дивізією здійснила успішний напад на німецький аеродром і склади в м. Лесковаці, на електростанцію Вуча, залізничну станцію Гардевіц, а також провела ряд великих боїв на Гігентських висотах. Бригаду підтримували Радомірський, Брежнішський, Босілеградський, Царбродський та Шопський болгарські партизанські загони.

Полковник А. Русев у своїх спогадах розповідає, як здійснився перехід його дружини до партизанів. З його спогадів видно величезну роль Комуністичної партії у народно-визвольній боротьбі і її вплив на армію. «Вплив комуністів,—пише він,—з їх самовідданою і невтомною боротьбою проти фашизму і реакції на болгарський народ був непереборний. Чим більше вбивали фашисти народних бійців, тим більше зростали сили партії. Її лозунги ставали загальнонародними лозунгами, її боротьба — загальнонародною боротьбою. Чесні безпартійні патріоти, які ясно усвідомлювали керівну роль партії в народно-визвольній боротьбі, розуміли, що лозунги і директивні вказівки партії обов'язкові і для них. Так кожного дня в боротьбі народжувалися нові безпартійні комуністи»³.

Комуніст К. Ігнатов, виконуючи вказівки партії, скориставшись антифашистськими настроями солдатів, переконав їх і частину офіцерів у необхідності переходу на бік югославських партизанів. Був створений революційний штаб, який ретельно підготував перехід дружини. Командування болгарської фашистської армії, приголомшене

¹ «Ние бяхме партизани», стор. 270.

² Б. Тошев, Партизански запiski, Спомена, стор. 164—165.

³ «Ние бяхме партизани», София, 1949, стор. 257.

цим фактом, приховувало від гітлерівців перехід великого військового з'єднання до партизанів і оголосило його знищеним.

В травні 1944 р. німецько-болгарські фашистські війська почали сьому операцію проти партизанів у районах Босілеградському, Тринському, Црно-Травському з метою розчленування болгаро-югославських партизанів і знищення їх. В цій операції брали участь 180-тисячна армія, багато літаків, танків і артилерії¹. 13 травня частина партизанів була оточена в районі Црна Трава. Після запеклих боїв завдяки вдалому маневруванню партизанам удалося вийти з оточення. Біля Трина і Босілеграда партизани розгромили переважаючі сили ворога. Фашисти, розуміючи своє безсилля перед партизанами, знищували мирних жителів.

1-а Софійська бригада вирушила в похід у Болгарію до Рило-Пірінського масиву, до Перник-Родопи, а 2-а Софійська бригада—до Старої планини, Осаговської гори, піднімаючи народ на боротьбу. У виснажливих боях на шляху до батьківщини загинуло багато партизанів, у тому числі й начальник Головного штабу НВА Владо Тричков, Іорданка Чанкова, Начо Іванов, Свилен Русев.

1-а Софійська бригада йшла в напрямку Кюстендільсько—Горна-Мелна—Тринсько. Один з провідників видав ворогові маршрут, яким йшла бригада, тому ворог насідав на неї з усіх боків². Бої тривали 15 днів, особливо важкими вони були поблизу Горна-Мелна. Ворогові пощастило розчленити партизанський загін і завдати йому значних втрат. Дупнішський загін, щоб допомогти партизанам 1-ої Софійської бригади, провів ряд бойових операцій проти ворога в селах Стобі, Саперевій Бані, Базовому і захопив багаті трофеї. В цих боях прославилася партизанка Катя.

28 січня 1944 р. частина болгарських солдатів на чолі з своїм командиром перейшла на бік 14-ої Югославської бригади в районі Свірлишка Топла. До них приєдналися інші солдати, які втекли з фашистської армії. На цій основі утворився загін «Д. Благоев», який діяв разом з югославськими партизанами.

15 квітня 1944 р. група болгарських солдатів перейшла до югославських партизанів. Поступово до них приєднувались інші солдати. Разом з партизанами інших слов'янських народів вони утворили інтернаціональний батальйон. В липні болгари цього загону і політемігранти, які повернулися з СРСР, утворили окремий батальйон і рушили в Болгарію. По дорозі на батьківщину до них приєдналися ще 150 солдатів з окупаційного корпусу³.

28 і 29 серпня 1944 р. частина болгарських солдатів роззброяла охорону і визволила ув'язнених в м. Скоп'євому, утворивши разом з ними партизанський загін «В. Коларов».

Боротьба болгарських і югославських партизанів проти фашистських загарбників восени 1944 р. зливається з боротьбою Радянської Армії, яка, переслідуючи німецьких окупантів, вступила на ці землі.

Комуністичні партії Болгарії і Югославії організували й очолили боротьбу трудящих мас проти спільного ворога—фашистської буржуазії. створили партизанську армію, координуючи дії партизанів обох країн.

Завдяки спільним діям болгарських і югославських партизанів були зірвані наміри ворога ліквідувати партизанський рух у прикордонних

¹ Журн. «Военна мисъл», година 1, кн. 4, София, 1948, стор. 14.

² М. А в р а м о в, Рилски партизани. Спомен, София, 1954, стор. 160—179.

³ «Известия на института за българска история», № 1—2, София, 1956, стор. 256.

районах, роз'єднати і нацькувати слов'янські народи один на одного. В боях з партизанами армія болгарських фашистів почала розкладатися, солдати масами переходили на бік партизанів. У кривавій боротьбі проти спільного ворога—німецьких фашистів і їх агентів—навіки зміцніли дружба і співробітництво між слов'янськими народами.

Партизанський рух, говорив Г. Димитров, розчистив шлях до братерського співробітництва Болгарії і Югославії і ліквідував ворожнечу між ними, яку раніш культивували панівні класи. Видатний діяч національно-визвольного руху Югославії Арсо Іванович писав: «На кордонах Сербії, Македонії, Болгарії була здійснена допомога і в крові викувана бойова єдність сербського, македонського і болгарського народів»¹.

Ворогам не вдалося і ніколи не вдасться ослабити зв'язок між трудящими братніх слов'янських народів, зв'язок, завойований у спільній боротьбі і скріплений кров'ю їх кращих синів і дочок.

Переміг принцип пролетарського інтернаціоналізму. Цьому сприяла героїчна і безстрашна робота комуністів, які виховували трудящі маси в дусі класової солідарності.

¹ Журн. «Военна мисъл», година I, кн. 4, Софня, 1946, стор. 15.

ДОКУМЕНТИ

ДО БІОГРАФІЇ К. МАРКСА

ІЗ ЛИСТУВАННЯ ЖЕННІ МАРКС
З ЛЮДВІГОМ КУГЕЛЬМАНОМ

Нещодавно Міланською бібліотекою «Г. Г. Фелтрінеллі» (Італія) знайдені досі невідомі листи видатного діяча міжнародного робітничого руху старшої дочки Карла Маркса—Женні Маркс (Longe).

Листи Женні Маркс охоплюють період з 30 жовтня 1869 р. до 3 травня 1872 р. і присвячені історичним подіям того часу. Листи написані англійською мовою і адресовані німецькому лікареві, учаснику революції 1848—1849 рр., члену I Інтернаціоналу, широму другові Маркса та Енгельса Людвігові Кугельману (1830—1902) та його дружині.

В цих листах міститься цікавий матеріал про життя Карла Маркса та його родини, про роботу Карла Маркса над другим томом «Капіталу», про переклад першого тома на французьку і російську мови.

Значне місце в листах Женні Маркс приділено роботі Карла Маркса в I Інтернаціоналі та її Генеральній Раді, його боротьбі з бакуністами та іншими ворогами робітничого руху, які намагались перетворити Генеральну Раду з бойового органу робітничого класу на «довідкове бюро».

В листах багато йдеться також про таких видатних діячів I Інтернаціоналу і міжнародного робітничого і комуністичного руху, як Фрідріх Енгельс, Карл Лібкнехт, Поль Лафарг, Август Бебель та ін.

Значний інтерес становлять листи, в яких розповідається про ірландський національно-визвольний рух, і про те, як Маркс використовував свій вплив в I Інтернаціоналі, щоб організувати кампанію захисту ірландських борців за свободу і незалежність Ірландії.

Більшість листів присвячено Паризькій комуні, яка вперше в історії людства утворила революційний уряд робітничого класу і встановила диктатуру пролетаріату, а також її активним учасникам.

Листи Женні Маркс були надруковані в теоретичному журналі Комуністичної партії Великобританії «Лейбоу манусі» за березень, листопад 1956 р. та січень, лютий, березень, вересень 1957 р. з примітками Джузеппе Де Бо.

У Радянському Союзі ці листи друкуються вперше.

Переклад листів Женні Маркс зробили В. Д. Бакулін і Г. Ю. Тітельман.

30 жовтня 1869 р.

Мій дорогий «докторе»!!!

Велике спасибі за Ваш лист і репродукцію з портрета Вашої дорогої матері. Репродукція на рідкість чудова — краща за оригінал. Я вельми рада, що її одержала. Мені було дуже приємно узнати, що Ви почуваете себе краще — можливо з часом Ви примиритесь з тією великою втратою, якої Ви зазнали. Вдумайтесь у ці слова: «після переміжної пропасниці життя вона міцно спить і ніщо більше не може завдати їй болю». Хіба в цій думці немає втіхи?

Я написала записку пані Менке¹. Дуже Вам вдячна за своєчасне нагадування, хоч маю зауважити в своє виправдання, що ще до одержання Вашої записки я думала написати «Марієхен», але якось не вийшло — що й казати, шлях у пекло завжди вкритий добрими намірами. Мавр²

теж написав їй кілька рядків. Він почуває себе значно краще і майже збувся цього болісного кашлю, який так досаждав йому в Ганновері. Він шле Вам привіт і сподівається, що Ви вибачите йому за те, що так рідко Вам пише, бо в даний момент він дуже зайнятий читанням однієї книги³ (яка щойно з'явилась російською мовою і читання якої завдає йому чимало клопоту) про становище російського селянства, яке, судячи з книги, зовсім не таке, яким його змальовує багатий на уяву Кері⁴. Ні, воно далеко не завидне. «Щастя не росте в Росії». Книга з'явилась саме вчасно, і це дуже важливо. В своєму другому томі⁵ Мавр хоче обнародувати факти, що містяться в ній. Неухильно просувається вперед і переклад першого тома на французьку мову. Через місяць — третій розділ буде готовий для правки, принаймні так пише Поль⁶, який кілька днів тому відвідав перекладача. Останній живе «в поганому будинку і ще гіршій кімнаті, де лише два стільця, стіл, ліжка та кілька книжкових полиць»⁷. Поль пише нам, що він застав пана Келлера [перекладача] за роботою. Він молодий, розумний та енергійний. Поль ним захоплюється, і особливо йому подобається його «grand pouvoit travailleur et énergie» [«велика працездатність та енергійність»]. І дійсно, хто міг би ним не захоплюватися? Заради продовження своєї наукової освіти (він займається кількома науками, головним чином соціологією) ця молода людина вимушена жити порівняно убого. Його батько — багатий фабрикант, і протягом семи років син керував його фабрикою, але, відчуваючи огиду до своєї «métier de garde-chiourme» [«праці тюремного охоронника»], пан Келлер відмовився від цієї посади.

У пана Келлера Поль зустрів ще двох соціалістів. «В Парижі, — пише він, — утворюється : починає відігравати дедалі значнішу роль соціалістична партія; хоч газети своєї вона не має, проте вона скликає мітинги і займається індивідуальною агітацією»⁸. Не викликає сумніву, що соціалістична партія виникла внаслідок поразки сімонів⁹, пельтанів¹⁰, банселів¹¹, гамбеттів¹². Французи переконались, що порожня бочка гучить, а повна мовчить, вони побачили, як ці красномовці тільки п'ятами наживали, і цілком природно, що вони не поважатимуть їх за їхні добрі наміри, за їх надії, «що ті, хто зараз тікає, можливо житиме, щоб боротись у майбутньому»¹³.

У Лондоні головною подією тижня була демонстрація феніїв, влаштована з метою просити уряд звільнити ірландських в'язнів. Через те що Туссі¹⁴ повернулась з Ірландії як ніколи досі відданою ірландкою, вона не заспокоїлась, поки не переконала Мавра, Мому і мене піти з нею до Гайд-парку — місця, призначеного для мітингу. Цей парк — найбільший в Лондоні — був переповнений мужчинами, жінками та дітьми; люди сиділи навіть на верхів'ях. За даними газет, на мітингу було майже сімдесят тисяч чоловік, а через те, що ці газети англійські, цифра ця безперечно дуже занижена. Деякі учасники процесії несли червоні, зелені та білі прапори з найрізноманітнішими лозунгами, а саме: «Тримайте порох сухим! Непокірність тиранам — обов'язок перед Богом!» Над прапорами була піднята величезна кількість червоних яacobінських картузів, власники яких співали «Марсельезу»; все це видовище і весь цей галас напевно чимало досаждав тим, хто в цей час пив портвейн у клубах. На другий день, у понеділок, усі газети розпочали шалену атаку на тих проклятих «іноземців» і проклинали той день, коли вони прибули до Англії, щоб своїми криваво-червоними прапорами, галасливими піснями та іншими мерзотами деморалізувати тверезого Джона Буля.

Зараз — час чаю, а я обіцяла підсмажити кілька каштанів для Туссі, так що дякуйте своїй щасливій зірці або, точніше, каштанам, що

чим карлючкам прийшов край. (Я переконана, що ви вже думали, ніби я ніколи не зупинюсь.) Щирий привіт від усіх наших.

Повірте мені, дорогий докторе,^{*}
в моїй глибокій до Вас повазі,
Женні Маркс.

* Ви, здається, вражені тим, що я дала Вам такий гучний титул. Повірте, Для Вас мені нічого не шкода. В «нашому новому суспільстві» буде мало потреби в жерцях тіла, вони зійдуть зі сцени разом із зцілителями душ. А тимчасом бажаю Вам щастя і якнайкраще використати Ваші звання, поки вони ще існують!

Посилаю фотографію Верта.

¹ Дружина ганноверського статистика Т. Менке.

² Так звали Карла Маркса родичі та друзі.

³ Йдеться про книгу відомого російського економіста, народника Флеровського (1829—1918) «Становище робітничого класу в Росії» (1869), що була високо оцінена Карлом Марксом.

⁴ Кері, Генрі Чарлз (1793—1879)—американський економіст, апологет капіталізму, висував теорію гармонії класових інтересів.

⁵ Йдеться про «Капітал» Карла Маркса.

⁶ Лафарг, Поль (1842—1911)—французький соціаліст, видатний діяч I Інтернаціоналу, один із засновників французької Робітничої партії; зять Маркса, друг Маркса і Енгельса.

^{7, 8} В листі Женні Маркс слова П. Лафарга наведені французькою мовою.

⁹ Сімон, Жюль (1814—1896)—французький буржуазний республіканець: в 1871 р. — один з керівників боротьби версальського уряду з комунарами.

¹⁰ Пельтан, Євген (1813—1884)—французький буржуазний журналіст, член версальського уряду.

¹¹ Бансель — французький республіканець.

¹² Гамбетта, Леон Мішель (1838—1882)—французький політичний діяч, приймав до поміркованого крила республіканської партії, міністр внутрішніх справ в «уряді національної оборони» в 1870 р.

¹³ Слова англійського письменника Голдсмїта, запозичені в перекрученому вигляді з поеми С. Батлера «Гудібрас».

¹⁴ Маркс, Елеонора (Туссі) (1855—1898)—молодша дочка Маркса, активна учасниця англійського і міжнародного робітничого руху 80—90-х років.

27 грудня 1869 р.

Мій дорогий докторе,

Сподіваюсь, Ви не вважаєте, що я хочу помститися лише на тій підставі, що я вірна законам честі деяких своїх предків. Я так довго залишала без відповіді Ваш дуже люб'язний лист тільки тому, що не мала жодної вільної хвилини. Як Ви знаєте, кожного дня я зайнята до двох годин. До того ж, у зв'язку з тяжкою хворобою нашої бідної Олени¹, мені доводилось часто-густо й після обіду займатися господарством. Крім того, я проглянула кількасот газет, щоб зробити з них деякі витяги для Мавра про шахрайські фінансові справи і т. ін. (Між іншим. Оуверенд і Генрі² шойно виправдані. По всій країні буржуазія тріумфує з приводу визволення цих «мучеників», яких, мовляв, безпідставно скривдили. Я б зовсім не здивувалась, коли б ці шахраї в мантиях одного чудового дня повернулись до парламенту, щоб видавати закони для своїх співвітчизників. Упередженість суддів до підсудних так впала в очі, що вразила навіть тупоголових присяжних, і одного разу вони навіть запротестували.)

Як бачите, мені є чим виправдати своє мовчання. Хоч я припускаю, що Ви мали рацію в тім, що я не схиляю голови перед Богом помсти, в той же час я зовсім не маю наміру бути ein Kultus lämmerschwänzchen [овечкою]. Щоб Ви переконались у тому, що не в моїй звичці платити «добром за зло», я присудила Вас до такої кари: Ви маєте з'їсти зовсім

нестравну суміш, себто чисто англійський пудинг з ізіомом; за здійснення такого подвигу всі Ваші гріхи будуть Вам відпущені.

Усі наші шлють Вам свої найкращі новорічні поздоровлення, до яких я від широго серця приєднуюсь. Нас дуже прикро вразило, коли ми почули про Вашу хворобу, але ми сподіваємось, що зараз Ви вже цілком одужали. Мавр в даний момент чуває себе досить гарно, ясна річ, все в житті відносно. Кілька днів тому на кілька годин до нас завітав Енгельс. Він їде в Бармен, де хоче провести різдво разом зі своєю матір'ю. Він має квітучий вигляд і дуже щасливий, що йому вдалося втекти з своєї контори, де почував себе, наче риба без води. Він багато працює над книгою про Ірландію³. На Ваші запитання відносно цієї книги відповісти не можу, бо я зовсім не знаю її змісту. Гадаю, що це буде щось подібне до додатка до його «Становища робітничого класу в Англії».

Нам дуже приємно, що Ви співчуваєте нам в ірландському питанні. Усі ми запеклі фенії. В той день, коли нам стало відомо про обрання до парламенту Донована⁴, ми всі танцювали від радощів, а Туссі наче оскаженіла. Ви можете собі уявити, який жах викликала в Англії звістка про обрання фенія. Спочатку вся преса, за винятком «Рейнольдс» та «Нешнл Реформер», тільки тим і займалась, що хором репетувала: «Обрано карного злочинця — жах із жахів». Але згодом, повторивши на всі лади ці магічні слова, ця наймана банда накинулася одна на одну: газети торі паплюжили Гладстона⁵, заявивши, що обрання Донована — плід його політики; органи вігів несамовито оплакували країну, в якій чорною невдячністю відповіли на послання миру і доброї волі, в якій серед білого дня шикують зрадою і співають хвалу вбивству. Англійський уряд негайно ж послав в Ірландію тисячі солдатів.

Треба визнати, що, як кажуть торі, захід Гладстона по відокремленню церкви від держави вже дав свої плоди. Релігійний фанатизм вмирає природною смертю, зникає ворожнеча між католиками та протестантами, в наявності розкол в Оранському таборі, а оранжисти⁶, ріббонжисти⁷ та фенії об'єднуються проти свого спільного ворога — англійського уряду. Отже, вплив священників сходить нанівець. Вони вже більше не тримають у своїх руках ірландський рух, справді обрання О'Донован Росса аж ніяк не відповідало інтересам клерикальної партії. Як противники звільнення політичних в'язнів, ці пани скликали, наприклад, мітинги, щоб нашвидку підправити який-небудь земельний законопроект, але ці мітинги силою розганялись народом, який заявив, що він не піде ні на яку угоду з англійським урядом доти, доки не будуть звільнені в'язні, а через те, що уряд пустив повз вуха вимогу про амністію і таке інше, яка висувалась на зборах, то народ обрав фенія О'Донован Росса всупереч [англійському] урядові та ірландським професіональним агітаторам, світським і клерикальним, в нещирості яких він нарешті переконався. Тим часом найхоробріші ірландці знемагають в англійських в'язницях. Неможливо описати страждання цих людей. О'Донован Росса якось 35 днів тримали в темній камері з наручниками на руках за спиною, і так вдень і вночі, і навіть не знімали їх для того, щоб прийняти їжу: водянисту кашу, що ставилась на підлогу камери.

Взагалі, мій дорогий докторе, Англія зараз — це країна жахів. В Іст-Енді Лондона спалахнула голодна пропасниця: в робітних домах бідняків убивають оптом. Лікарі, не задовольняючись більше т р у п а ми бідняків, роблять спроби на ж и в и х л ю д я х; але ж у мене ще свіжий у пам'яті той час, коли англійська преса висловлювала найбільше обурення з приводу практики вівісекції тварин у Франції. Минулого тижня в

Уельсі стався випадок, від якого волосся стає дибом. Один валлійський фермер поширював чутку, що його дочка, дівчинка 12 років, прожила без їжі два роки. Хоч цей бідний валлієць і одержав гроші за показування своєї дитини, цілком можливо (в Уельсі і зараз існує віра в відьм і т. ін.), що він напівбожевільний і сам повірив своїй казці. Але те, що в неї повірили лікарі першокласних лондонських лікарень, здається неправдоподібним. Як би там не було, вони створили комісію і призначили медиків з лікарні Гая, які повинні були поїхати до Уельсу, щоб протягом двох тижнів спостерігати за так званою дівчиною, що постить. Щодня ці лікарі випускали для громадськості бюлетені про стан здоров'я дівчини. Протягом шести днів вони тримали її без їжі, а на сьомий день бідолашна дитина померла. Ввечері, напередодні її смерті, лікар Дейвіс сказав батькові дівчини, що небезпеки нема, а на допиті цей джентльмен заявив, що він, мовляв, не пропонував їжу тому, що не хотів «образити» батька. Чи ти ба, яка ввічливість і чемність! Я постараюсь дістати для Вас усю цю справу. Вона, безперечно, не створює високої думки про професію медика в Англії. Я таки вірю, що коли б знайшлася людина, яка б заявила, що вона зможе пройти непошкодженою по розжарених залізних прутах або виплигнути з вікна, то для розслідування і цієї справи знайшлися б лікарі. В один з найближчих днів ми ще поговоримо про суди божі.

З найкращими новорічними побажаннями.

Щиро Ваша Женні Маркс.

¹ Демут, Олена (Локхем, Нім) (1823—1890) — домашня робітниця і близький друг сім'ї Маркса; після смерті Маркса жила у Енгельса.

² «Оуверенд і Герні» — англійський банківський дім, що збанкрутував в 1866 р. на 11 мільйонів фунтів стерлінгів.

³ Енгельс працював над книгою з історії Ірландії, яку він, на жаль, не встиг закінчити.

⁴ О'Донован Росса, Ієремія (1831—1915) — один з вождів ірландських феніїв, пізніше емігрував до США, де був вождем лівого напрямку в організації феніїв.

⁵ Гладстон, Уільям (1809—1898) — вождь англійської ліберальної партії, кілька разів прем'єр-міністр і член ліберальних кабінетів.

⁶ Члени ірландської ультрарепубліканської партії.

⁷ Члени ірландського тримісячного католицького товариства.

30 січня 1870 р.

Мій дорогий докторе,

В цих рядках я хочу розповісти Вам, чому Мавр не відповів на Ваші листи. Справа в тому, що приблизно протягом трьох тижнів під пахвою у нього не сходили карбункули, які спричинили таку біль, що бідолашний Мавр не міг ворухнути рукою. Двічі лікар розрізав їх. Ця операція майже негайно приносила полегшення. Я щаслива повідомити Вас, що зараз наш дорогий хворий майже видужав, хоча, безумовно, відчуває себе ще дуже слабо внаслідок страшного болю, який він витерпів. Тепер, коли все скінчилось благополучно, я вважаю за щастя, що в хворобі настала криза, бо вона мучила Мавра кілька місяців; адже Ви пам'ятаєте, що в Ганновері його здоров'я було далеко не блискуче, і так тривало аж дотепер: інколи трохи краще, інколи гірше.

Ваше листування з Якобі¹ вельми забавило його. Судячи з нескладної відповіді цього визначного джентльмена, Ваші листи напевно влучили в самісіньке око.

Цим повідомляю про одержання Вашого листа; його зміст чимало здивував мене і мені дуже захотілося якнайшвидше дізнатись про остаточне рішення філістерів з «Künstler-Verein» [«Товариство діячів культури»]. Приймаючи до уваги, що це товариство складається з вершків ганноверського суспільства, слід, безумовно, дуже пишатися так званою

«культивацією» вищих класів, яка дозволяє їм вважати себе людьми, що стоять вище за трудящі класи. Прикро лише те, що цим беззям уда-лося досаждати Вам і відняти стільки дорогоцінного часу.

Хочу просити Вас і дорого Траутхен² вибачення за те, що досі не повідомила Вам про збільшення в родині Лафарга. Другого січня Лафарг сповістив нас про народження дівчинки на вулиці Шерш-Міді. Вона рівно на рік молодша за свого брата: діти народились в один і той же день. Кілька днів тому Лаура³ написала нам, що почуває себе значно краще. Разом з листом вона прислала винятково цікаву пачку французьких газет: «Марсельезу»⁴, «Клош»⁵, «Реформ»⁶, «Рапель»⁷ та «Пеї»⁸. Ці газети дають повну картину сучасного стану Франції. Галас і заворушення, що охопили столицю, не піддаються опису. Всі партії, мало того, всі люди пересварились одне з одним. Рошфор⁹ на ножах із своїми колишніми друзями і прихильниками Вермореля¹⁰, Вільмеса-на¹¹ і т. д. і т. ін., яких він одверто називає touchards [шпиками], а ті, в свою чергу, в своєму органі «Фігаро»¹² відплачують йому тим же. Щодо банселей, гамбеттів, пельтанів, фаврів¹³ та ін., то ця компанія першокласних демагогів і фразерів як у воду впала. Народ на власному досвіді переконався, чого можна чекати від хвалькуватих «gauche» [«лівих»]. Жодний з них не наважився на очі показатися під час похорону Віктора Нуара¹⁴ або підняти голос протесту в парламенті. Рошфор при підтримці мужнього старика Распайля¹⁵ знищив і прирік їх на вічні муки.

Як би не заперечував Лібкнехт¹⁶, у Парижі панує Рошфор. Тепер усім ясна мудрість його поведінки, спрямованої на запобігання сутички з воячиною в день похорону. І коли б Лібкнехт читав «Пеї», він би побачив, що Касаньяк, а з ним і уряд, не приховують свого гніву з приводу того, «що народ не вмів помирати за свої переконання», «що він не зміг високо тримати червоного прапора». Раніше ж цей лютий блазень несамовито репетував: «революціонерами були люди мужності, люди принципів, які боролися за ідеї і добре розуміли, що ні гармати, ні гвинтівки, ні багнети не допоможуть у боротьбі проти народу, що голими грудьми захищає свої права»¹⁷. Ці «голі груди» були б дійсно непоганою мішенню для гармат і chasse-rôts [гвинтівок системи Шасспо] «людей грудня»¹⁸, далеко непоганою, бо вони були в передмісті Парижа, де неможливо спорудити барикади, і через те 100 тисячам солдатів нічого було боятись (як на вузьких вуличках столиці) рукопашного бою з народом. «Фолькштат»¹⁹ також невірно висвітлює страйк у Крезо. Це неправда, що робітники вимагають підвищення заробітної плати і скорочення робочого дня. Вони просто вимагали, щоб фонд допомоги хворим був у їх руках, а не в руках пана Шнєйдера, і, далі, щоб було звільнено не їхнього товариша Ассі, а помічника майстра, який з них знущався. Отакі справжні причини страйку. Французький уряд і офіційна преса заявляють, що вони викликані «à l'excitation artificielle» [навмисним підбурюванням]. Пан Геру²⁰ з «Опіньон Насіональ»²¹ «montre les sociétés secrètes dominant, donnant des mots d'ordre et des consignes» [називає навіть ті головні таємні товариства, що забезпечували своїх людей паролями та інструкціями].

Такими товариствами, звичайно, є Інтернаціонал, від якого Ассі, керівник страйку, нібито одержав 55 тисяч франків. «Таймс» передруковує ці заяви і стверджує їх. Наче від цього вони стануть правдою! Велика шкода, що Інтернаціонал не може робити того, про що фантазують ці газетні добродії! Хіба не знаменно, що деякі солдати, яких було послано в Крезо, відразу ж почали брататися з шахтарями. Чотирьох солдатів судитимуть за спробу втягти своїх товаришів у боротьбу за справу народу.

В Йоркширі також відбувся страйк; робітники вимагали, щоб їм дали можливість самим розпоряджатися своїм фондом допомоги хворим, і протестували проти відмови підприємців дозволити робітникам об'єднуватися в спілки. Через те що ще з 1824 року право об'єднуватися в спілки узаконено в Англії, власники діють всупереч законам країни, і, незважаючи на це, уряд віддає солдатів в їх розпорядження для боротьби з робітниками.

Якщо говорити про характер цього страйку, то він точісінько такий же, як і в Крезо, бо вільна конституційна Англія нічим не відрізняється від деспотичної Франції — в обох країнах стоять напоготові солдати, щоб стріляти в людей, які наслідилися твердити, що в них досить розуму розпоряджатися своїми власними фондами, своїми грішми, заощадженими з такими великими труднощами. За підрахунком англійського кореспондента в Крезо, робітники щодня втрачають через страйк 8 тисяч фунтів стерлінгів (зарплати), в той час як втрати власників становлять приблизно 40 тисяч фунтів стерлінгів (!) щодня...

Залишаюь циро вашою,

Женні Маркс.

¹ Я. Якобі (1805—1877) — німецький ліберально-демократичний журналіст, член перших Національних зборів Франкфурта.

² Пані Кугельман.

³ Маркс, Лаура (1845—1911) — дівка французького робітничого руху; друга дочка Маркса, з 1868 р. дружина П. Лафарга.

⁴ Радикальна французька газета, що видавалася в Парижі в 1870 р. під редактуванням Рошфора.

⁵⁻⁸ Французькі буржуазно-ліберальні газети.

⁹ Рошфор, Анрі (1830—1913) — французький буржуазний журналіст. Відомий своїми гострими памфлетами проти Другої імперії. В 80-х роках після падіння Паризької комуни перейшов у табір реакції.

¹⁰ Верморель, Огюст Жан Марі (1841—1871) — французький революційний журналіст і історик, прудоніст, активний учасник Паризької комуни, загинув під час її оборони.

¹¹ Вільмесан, Август (1812—1879) — французький буржуазний журналіст, заголовник газети «Фігаро».

¹² Французька консервативна газета.

¹³ Фавр, Жюль (1809—1880) — французький буржуазний республіканець, у 1870 р. — член «уряду національної оборони», учасник придушення Паризької комуни.

¹⁴ Нуар, Віктор (1848—1870) — французький журналіст; 10 січня 1870 р. був застрелений двоюрідним братом імператора Наполеона III принцем П'єром Бонапартом. Вбивство Нуара викликало велике обурення в демократичних колах Франції й привело до значного посилення республіканського руху.

¹⁵ Распайль, Франсуа Венсан (1794—1878) — французький революційний демократ і утопічний комуніст, природознавець. Учасник революцій 1830 і 1848 рр. Був тісно зв'язаний з робітничим рухом. В останні роки життя примикав до лівого крила буржуазної партії радикалів.

¹⁶ Лібкнехт, Вільгельм (1826—1900) — видатний діяч німецького і міжнародного робітничого руху, один з засновників і вождів німецької соціал-демократії, друг і соратник Маркса і Енгельса.

¹⁷ Фрази, взяті в лапки, написані Женні Маркс французькою мовою.

¹⁸ «Людьми грудня» називалися ті, хто в грудні 1851 р. допомогли Луї-Наполеону здійснити державний переворот.

¹⁹ Центральний орган соціал-демократичної партії. Видавався у Лейпцигу під редактуванням Лібкнехта в 1869—1876 рр.

²⁰ Геру, Адольф (1810—1872) — французький ліберальний журналіст, редактор «Опіньон Насіональ», автор книги з історії Інтернаціоналу.

²¹ Поміркована французька ліберальна газета.

8 травня 1870 р.

Дуже, дуже дякую, мої любі пан і пані Кугельман, за ті чудові подарунки, що Ви мені надіслали. Я й не знаю, чим більше захоплюватись — гравюрами чи піснями: вони однаково тішать очі й вуха. Запонки дуже сподобались Мавру і, дійсно, квіти зроблені високохудожньо. Йому також подобається gobelen Лейбніца¹, і він уже знайшов йому

місце в своєму кабінеті, де ми і повісили його на стіну, над каміном...

Я також повинна подякувати Вам (краще пізно, ніж ніколи) за Ваші люб'язні листи і ширі побажання з нагоди дня мого народження. Мені було дуже боляче, коли я довідалася, що Ви, любий «доктор», знову хворі, проте я сподіваюсь, що скоро почую що-небудь більш приємне. Мавр теж відчуває себе далеко не блискуче, бо дуже застудився. Всі інші мешканці Модени Вілли², включаючи чотирьох кішок і собаку, цілком здорові, але з минулої неділі, коли з Парижа прийшли вісті про розкриття змови з метою замаху на життя Наполеона³, всі вони зняли неймовірне виття. З німецьких газет Ви, звичайно, зрозуміли, що недоумкуватий французький уряд спочатку намагався вплутати в цю справу Інтернаціонал і заарештував велику кількість членів, які входять до Паризького і Ліонського відділень Інтернаціоналу. Лакеї англійської та французької преси, певна річ, скористалися цим, щоб розпочати шалений наступ на Інтернаціонал і закликати свої уряди заборонити це ненависне товариство, яке, на їх думку, є коренем зла. Незважаючи на все це, французький уряд, проте, був змушений заявити, що Інтернаціонал не причетний до змови і що його члени переслідуються виключно за належність до «забороненого товариства». Мавр написав декларацію, одностайно прийнятую Генеральною Радою, в якій він заперечував будь-яку участь Інтернаціоналу в цій справі⁴.

На думку французького уряду, у змові сильно замішаний пан Гюстав Флуранс⁵, а тому що цей джентльмен перебуває зараз в Англії, то французький уряд таємно попрохав англійський уряд видати йому Флуранса; проте пан Гладстон, який добре розуміє, що, якщо він передасть його в руки французького уряду, це коштуватиме йому портфеля прем'єр-міністра (як це трапилось з Пальмерстоном⁶ у справі Сімона Бернара⁷), і тому він заявляє, що кабінет міністрів нічого не зможе зробити в цьому питанні без наявності додаткових доказів винності пана Флуранса. Але ж насправді цих доказів проти пана Флуранса в руках французького уряду нема; припустимо, буде доведено, що він посилав у Париж гроші на озброєння народу гранатами на випадок повстання, але з цього зовсім не випливає, що він якось-там причетний до вбивства імператора, що передбачалось. Минулої неділі (мій день народження), коли стало відомо про розкриття «ком. змови», пан Флуранс був у нас вдома, тому Ви можете собі уявити, що день мого народження пройшов далеко не спокійно і весело. В той час ми ще не знали, що пана Флуранса не могли відразу заарештувати. Він син відомого природознавця Флуранса, сам написав книгу з етнографії і читав лекції в Коллеж-де-Франс. У ньому чудово поєднується вчений і homme d'action [людина дії].

Позитивним наслідком змови є те, що вона змусила людину грудня скинути з себе ліберальну маску і показати своє справжнє обличчя. В Парижі лютує «*blanche terreur*» [білий терор]; вчора було конфісковано всі опозиційні газети, народ доведено до відчаю і невідомо, що трапиться сьогодні!

Я продовжую писати статті в «Марсельезу»⁸, кілька моїх листів цитувала національна газета Ірландії «Айришмен»⁹. В даний момент я чекаю звісток з Ірландії про ставлення до політичних в'язнів. Якщо я скоро не одержу відповіді, я почну думати, що листа, якого я послала дружинам ув'язнених, перехвачено англійським урядом. На моє нещастя, я підписалась своїм справжнім прізвиськом! Час пошти. Цілуйте за мене любу Френцхен і мою любу Траутхен. Ще раз — велике спасибі за Вашу люб'язність.

Щиро ваша Жінні.

¹ Знесення будинку німецького філософа Лейбніца (якого Маркс дуже поважав) дозволило докторові Кугельману дістати два gobелени для Маркса.

² На вулиці Мейтленд-парк-род, Модена Вілла, 1, Маркс проживав з квітня 1864 по березень 1875 р.

³ Поліція Луї-Наполеона повідомила про розкриття змови, що нібито мала на меті вчинити замах на його життя. Ця поліцейська провокація повинна була стати приводом до заборони діяльності Інтернаціоналу на території Франції.

⁴ Декларація Генеральної Ради була опублікована в «Ліберте» 8 травня 1870 р.

⁵ Флуранс, Гюстав (1838—1871) — активний член Інтернаціоналу і редактор революційної газети «Рів Гош» (1865). У квітні 1871 р. потрапив до рук версальців і був одним по-звірячому вбитий.

⁶ Пальмерстон, Генрі Джон (1784—1865) — англійський державний діяч, на початку своєї діяльності — торі, з 1830 р. — один з лідерів вигів, прем'єр-міністр (1855—1858 і 1859—1865 рр.).

⁷ Бернар, Сімон Франсуа (1817—1862) — французький лікар, учасник революції 1848—1849 рр. і замаху (1858) на Наполеона III.

⁸ Жєнні Маркс написала під псевдонімом «Ж. Вільямс» вісім статей (з лютого по травень 1870 р.) з ірландського питання в газеті Рошфора «Марсельєза». Ці статті викликали сенсацію й цитувалися багатьма англійськими газетами.

⁹ Поміркована ліберальна газета, що виходила в Дубліні.

¹⁰ Кугельман, Франціска — дочка Л. Кугельмана.

17 липня 1870 р.

Мій дорогий докторе,

Сподіваюсь, Ви не думаєте, що ліноші або халатність мають якесь відношення до мого мовчання. Справа в тому, що як тільки я одержала Вашого листа, я відразу написала листа редакторові «Айришмена» панові Піготту, в якому питала його, де я могла б дістати фотокартку О'Донован Росса. Пан Піготт відповів, що він не може допомогти мені в цьому питанні (англійський уряд не дозволяє продажу портретів фєніїв), але що він переслав мого листа пані Росса, яка, мабуть, зможе дістати мені фотографію свого чоловіка. І ось з дня на день я чекала листа від пані Росса, але марно, і через те, що, на мою думку, чекати далі не варто, я вирішила спитати Вас у цьому листі, чи не зможе пан Рїссе¹ якось використати фото, що до цього додається і яке деякий час тому з'явилося в «Айришмені»? Фото, звичайно, мало схоже на оригінал, але це краще, ніж нічого. Дуже шкода відмовитися від блискучої ідеї опублікувати портрет Росса. Його поява в пресі завдала б багато неприємних хвилин Джону Булю, бо англійський уряд найбільше боїться, якби на континенті не стало відомо про ганебне ставлення до ув'язнених фєніїв. В дійсності тюремне розслідування ставило за головну мету всіма силами зам'яти вже всім відомі факти. І ось зараз, напередодні розслідування (мета якого нібито внести у справу ясність), в'язнів охороняють як ніколи пильно, щоб вони не мали змоги розповісти своїм друзям про те, як з ними поводяться. Кілька днів тому пані Лебі², дружина одного з в'язнів, відвідала свого чоловіка, щоб передати йому неприємну звістку про смерть його матері (горе в зв'язку з стражданнями сина прискорило смерть пані Лебі), і, хоч нещасна жінка не бачила свого чоловіка три роки, їй не було дозволено побути з ним віч-на-віч без тюремника. Пані Лебі провели до величезної залізної клітки з масивними залізними ґратами; пана Лебі було виведено з камери в іншу клітку також із залізними ґратами супроти тієї, в якій була його дружина. Тюремник стояв поруч з в'язнем, готовий шохвилини втрутитись, якщо той промовить хоч слово про поводження з ним. Проте бідолашному Лебі не треба було скаржитися: його блідий, зморщений вигляд говорив сам за себе, красномовніше від усяких слів. Пані Лебі навіть не змогла впізнати свого чоловіка, так він змінився й постарів. Через те що товаришів до в'язнів не допускають, а зізнання ув'язнених приховані, не важко здогадатися, що вся комісія виявиться

звичайним шахрайством від початку і до кінця. Коменданти, тюремники і стражники під час майбутнього розслідування робитимуть все по своєму, і це закінчиться тим, що продажні писаки одержать можливість зображати в рожевих фарбах принади життя в англійській тюрмі і відкинути заяви О'Донован Росса як брехливі...

Щодо Карлсбада я, на жаль, повинна повідомити Вас, що через цього занеклого авантюриста в Парижі з нашою давно запланованою морською подорожжю нічого не виходить. За теперішніх обставин подорожувати без паспорта, певна річ, неможливо, а про те, щоб одержати паспорт, не може бути й мови. Англійський уряд відмовляє в паспортах навіть істинним англійцям. Але про це Мавр Вам напише сам. Перекажіть Траутхен, що через кілька днів я напишу їй окремо, щоб хоч трохи розважити душу. Прошу Вас, перекажіть також Вашій леді, що, на мою думку, вона стала безсовісною ледаркою. Я від неї нічого не одержувала протягом багатьох місяців.

Що Ви думаєте про війну?³ Ми ще не встигли отямитись від здивування і обурення від того, як обернулися події. Нелегко примиритись з думкою, що замість того, щоб битися за знищення імперії, французи жертвують собою заради її розширення, що замість того, щоб повісити Бонапарта, вони всі готові стати під його прапор. Хто б міг подумати про такі речі ще кілька місяців тому, коли революція в Парижі здавалася незаперечним фактом. Подібне відродження шовінізму в XIX столітті — це справді жалюгідний фарс!..

Повірте мені, любий докторе, в моїй глибокій до вас повазі.
Женні Маркс.

¹ Ріссе, Жозеф — славетний співак, видавець ірландських народних пісень, співчував боротьбі Ірландії за незалежність.

² Дружина Томаса К. Лебі (1821—1901) — ірландського фенія, співробітника «Айриш піпл».

³ Йдеться про франко-пруську війну, що почалася в липні 1870 р.

19 листопада 1870 р.

У Вашому останньому листі, моя люба Траутхен, за який я ще повинна Вам подякувати і повідомити, що він прибув у повній цілості, Ви люб'язно цікавитесь Лаурою і Лафаргом. Вони виїхали з Парижа ще до того, як битва під Седаном¹ поклала край «жахливому фарсу імперії», і з того часу вони знаходяться в Бордо. Поль дуже зайнятий, намагаючись розворушити млявих мешканців Бордо, і з цією метою він почав видавати газету «Дефанс Насіональ»². Проте його зусилля виявились марними, і газету було закрито. Мешканець Бордо, цей чудовий буржуа, всю свою енергію витрачає на те, щоб робити гроші, їсти, пити, і йому цілком байдуже, чи підтримується громадський спокій прусською або французькою гвинтівкою. Єдине, чого він побоюється, що переслідує його і вдень, і вночі, — це червоний привид. По всій Франції відчувається, що пануючий клас більше зацікавлений у знищенні «червоних», ніж «пруссаків». Судячи з листів одного члена Інтернаціоналу, Гамбетта, цей «marchand de phrases» [фразер], робить усе від нього залежне, щоб перешкодити озброєнню пролетаріату. Але більше він цього робити не зможе: його примусили видати наказ про масовий набір ополченців. З приводу цього заходу Лафарг пише нам таке:

«Поголовне ополчення організує і озброює весь робітничий клас, а тому що ніякої іншої організованої армії, яка була б спроможна протистояти йому, не буде, то робітники зможуть якщо не диктувати свої умови, то принаймні матимуть вирішальний голос у складенні наступ-

ної конституції. Я вважаю, що удар, якого завдано буржуазній системі такий сильний, що, починаючи від сьогодні, її падіння у Франції буде дуже швидким»³.

Амінь! — кажу я, та ба, тінь французького селянина заступає цк мальовничу картину!

¹ 2 вересня 1870 р. у битві під Седаном французька армія Луї Бонапарта зазнала поразки від німецької армії.

² «Дефанс Насіональ» — щоденна газета, яка виходила в Парижі з 8 вересня 1876 р. і швидко закрилася.

³ Переклад з французької.

27 січня 1871 р

Мій дорогий «докторе»,

Немає потреби доводити Вам, що дивне визнання, яке я до цього додаю, газети «Спектейтор» (одної з найбільш впливових і «респектабельних» газет в Лондоні) дало мені велику насолоду, і я певна, що, коли Ви побачите публічне приниження семи мудреців «Спектейтора», які визнають свою провину, це також розважить Вас і любу Траутхен. Отой «Спектейтор» кілька місяців тому залякував «Марсельезу», та ще й так залякував, як це тільки може робити провідна газета, за те, що «Марсельеза» насмілилася повірити, що «покарання Росса набагато тяжче від кари, яка дається звичайним в'язням». Ця кара, виголошує «Спектейтор» тепер, «була мукою не менш жорстокою, ніж колодки, мукою, що не мала прецеденту по цей бік екватора». Проте, якщо «Спектейтор» набрався нарешті хоробрості опублікувати факти, виявлені комісією, то дешевий та гнилий «Дейлі телеграф» і фарисейські «Дейлі ньюс», які раніш засудили висунуті обвинувачення, як «безсоромні вигадки» сенсаційних писак, як «недостовірні небиллиці», зараз не кажуть жодного слова, сподіваючись таким чином приховати свою власну брехню, брехню святого Гладстона та його літературного поденника Бруса, брехню комендантів, тюремників і лікарів тюрми. Проте зараз немає великого значення, що говорить або чого не говорить продажна плазуюча преса. Вона безсила перешкодити тому втішному фактові, що Росса й більшість його соратників вільні і морем подалися (бо вони вигнані) до Америки. Ура! Англійський уряд, боячись прояву захоплення, з яким співчутливі ірландці зустріли б своїх визволених співвітчизників, спровадив феніїв якомога тихше і не дозволив їм ступити ногою на ірландську землю. Але, незважаючи на ці застережні заходи, цій чудовій групі «засуджених» була влаштована така тепла зустріч, яка, за словами «Айришмена», не піддається описові. Пароплави, великі та маленькі, човни, судна найрізноманітніших типів увесь день тіснилися в порту Корк, і коли «Куба» підійшла ближче й на палубі стало видно в'язнів, повітря сповнилося палкими вигуками захоплення. Коли «Куба» зупинилась на деякій відстані від інших човнів, Росса, не дочекавшись закріплення тросів і спуску трапів, стрибнув зі свого пароплава в одне з маленьких суден і опинився в обіймах своїх друзів. Його останні слова під час прощання з ними були: «Хай живе наша справа!». Як бачите, жорстокість англійського уряду не зломилася дух цих людей, і в Америці вони візьмуться до роботи ще енергійніше, ніж раніш. Кілька днів тому до Америки вирушила друга група звільнених феніїв. Ірландці дали кожному пальто, халат і по десять фунтів стерлінгів. В Нью-Йорку тільки на одному мітингові їм пожертвували 5 тисяч фунтів стерлінгів. Якщо ірландці найбідніші, то в той же час вони, безумовно, найвеликодушніші люди в світі. Чи зробив би німецький народ для своїх політичних в'язнів хоча б одну чверть того, що

зробили ірландці. Соромно думати, що майже нічого не зроблено для сімей заарештованих авторів Брунсвікського маніфесту¹ і для дружин Бебеля² й Лібкнехта.

Мені було дуже неприємно довідатись, мій дорогий друже, що Ви так сильно хворіли, але я сподіваюсь, що скоро Ви дасте нам знати, як Ваше здоров'я. Через те, що Ви нічого не говорите про Траутхен і Францхен, я можу зробити висновок, що вони живі й здорові. Ми всі почуваємо себе так, як тільки можна себе почувати в ці мерзелні часи. Останні вісті з Франції буквально приголомшили нас. Бретон зосереджується всередині Парижа, а пруські орди — поза ним, щоб спільними силами знищити революціонерів Монмартра, Бельвіля і Ля-Віетта! З достовірного джерела ми довідались, що Трошю³, цей орлеанський єзуїт, не перейде у рішучий наступ, бо він побоюється, як би під час його відсутності Париж не здався «червоним». Він віддає перевагу Бісмаркові⁴ над Бланкі⁵. Трошю більше шахрай, ніж дурень, — це буде його вина, якщо 500 тисяч солдатів будуть змушені капітулювати перед 220 тисячами.

Привіт усім Вашим.

Залишаюсь щиро Вашою Женні Маркс.

¹ Брунсвікський комітет німецьких соціал-демократів 5 вересня 1870 р. видав маніфест, в якому вони писали: «Ми протестуємо проти анексії Ельзас-Лотарингії». Усіх, хто підписав цей маніфест, було заарештовано й ув'язнено в фортецю Люцен.

² Бебель, Август (1840—1913) — робітник-токарь, один із засновників і найвидатніших вождів німецької соціал-демократії та II Інтернаціоналу; соратник Маркса і Енгельса; під кінець життя зайняв центристську позицію.

³ Трошю, Луї Жюль (1815—1896) — військовий губернатор Парижа. По-зрадницькому саботував оборону Парижа, обложеного німецькими військами.

⁴ Бісмарк, Отто Едуард (1815—1898) — голова пруського уряду з 1862 р., перший канцлер німецької імперії; представник пруського юнкерства; здійснював об'єднання Німеччини реакційним шляхом; запровадив винятковий закон проти соціалістів.

⁵ Бланкі, Луї Огюст (1805—1881) — французький революціонер, комуніст-утопіст, учасник паризьких повстань і революцій на протязі 1830—1870 рр., організатор ряду таємних політичних товариств і змов.

3 квітня 1871 р.

Дорогий д-ре Кугельман,

Ви прочитали мені нотацію про пекучу потребу для Мавра закінчити свій великий твір і тим самим виконати свій обов'язок. Можете бути впевнені, мій любий друже, що мені не потрібне таке підхльостування, однак мізинець мого тата для мене значно дорожчий за всі книги, які будь-коли були чи будуть написані. Справді, саме ця книга й заважає його повному видужанню. Переконавшись, що всі ліки, які Мавр приймає, зовсім не допомагають, я частенько благала його поїхати з Туссі і зі мною в Піренеї — але він навіть і слухати не хоче про те, щоб припинити свою роботу! Наше вигнання, роки ізоляції і т. д. і т. д. і т. д. — усе це те, чим ми жертвували заради великої справи пролетаріату, і я про це анітрохи не жалкую. Проте мушу визнати, що й у мене є людська слабкість, і здоров'я мого тата мені цінніше, ніж закінчення другого тома *Das Kapital*, перший том якого, між іншим, «велика» німецька нація навіть ще не знайшла часу прочитати.

Щиро Ваша Женні Маркс.

18 квітня 1871 р.

Вибачте за моє мовчання. Мені давним-давно слід було відповісти на Ваші люб'язні листи, особливо на Ваш, мій дорогий докторе! Але, признаюся, у мене не вистачало духу написати хоча б одного листа —

якось не могла наважитись. Не могу спокійно сидіти, коли найхоробріші й найкращі люди знищуються за наказом цього лютого блазня Тьєра¹, якому, незважаючи на наявність банд вимуштрованих головорізів, ніколи не вдалося б перемогти нескорених парижан, якщо б не допомогла пруських союзників, які, виходить, пишаються своєю роллю поліцаїв. Навіть лондонська преса, яка, залишаючись відданою своєму почесному обов'язку, робила раніше все можливе, щоб оббрехати пролетарів Парижа, з а р а з змушена визнати, що ніколи ще люди не боролися за ідею так хоробро й сміливо.

Вчора, моя люба Траутхен, я одержала від моєї сестри листа, який сильно схвилював нас. Як Ви знаєте, Поль поїхав до Парижа, щоб одержати у Комуни «des pleins pouvoirs» [необмежені повноваження] на організацію революційної армії в Бордо, і приблизно тиждень тому він писав нам, що повертається додому. Ми вважали, що він живий і здоровий, коли раптом учора дізналися від Лаури, що вона не знає, що трапилось з її чоловіком відтоді, як він поїхав. Якщо Поль писав їй, то, очевидно, його листи перехоплювались версальським урядом, який для того, щоб приховати справи Комуни від «giguаux» [селян], або «жуйних тварин», як їх зараз кличуть, чинить перешкоди вивозу з Парижа газет і листів. До Лауриної біди додалася ще серйозна хвороба її наймолодшої дитини. Коли я одержала її листа, моїм першим бажанням було негайно відправитися в Бордо, і, «entre nous» [між нами], мені не соромно визнати, що, на випадок заперечення з боку моїх батьків, я вирішила втекти тайкома. Але після цього я дізналася, що Орлеанська залізниця перерізана, що Пікар² оголосив країну в стані облоги, що нікому не дозволяється їздити без паспорта і т. д. Зараз мені нічого не залишається, як чекати на повільну, але безпечну подорож пароплавом і мандрувати за планом Мавра і Генерала³... Генерал оселився в Лондоні ще у вересні. Мені здається, я давно вже писала Вам про це. Мавр і він разом роблять тривалі прогулянки, якщо тільки дозволяє здоров'я Мавра. Він кашляє значно менше, але дуже страждає від розлиття жовчі і взагалі ще далеко не здоровий. Наш лікар відвідує його регулярно. Теперішній стан справ завдає нашому дорогому Маврові неймовірних страждань і, немає сумніву, є однією з головних причин його хвороби. Велике число наших друзів знаходиться в Комуні. Деякі з них уже впали жертвами катів Версая. Гюстав Флуранс насправді по-звірячому вбитий. Він не загинув у бою, як повідомлялося в пресі; якийсь шпигун вказав жандармам будинок, де містився його штаб; вони оточили будинок і вбили Флуранса. Подумати тільки, що минув лише рік з того часу, як ми ходили з ним до Хемпстеда і обговорювали, що можна зробити для ірландських в'язнів. Листи О'Донована Росса, які я не переклала, були перекладені Флурансом. Мені здається, що й зараз я чую, як він сказав: «Ja vous le promets je ferai tout pour O'D. Rossa» [«Я обіцяю Вам, що зроблю все для О'Д. Росса»], і він був готовий віддати своє життя за звільнення феніїв.

¹ Тьєр, Луї Адольф (1797—1877) — французький буржуазний історик, політичний діяч, кат Паризької комуни.

² Пікар, Ернест (1821—1877) — міністр фінансів в «уряді національної оборони», міністр внутрішніх справ в уряді Тьєра.

³ Так звали Фрідріха Енгельса його друзі.

3 жовтня 1871 р.

Мій дорогий докторе...

Ваші побоювання щодо напливу з Франції touchards [шпиків] цілком виправдалися. На щастя, Рада вжила необхідних запобіжних заходів. Щоб довести Вам, наскільки вдалими були ці застережні заходи,

мені досить тільки повідомити Вас, що з 17-го по 23-є Інтер. [націонал] провадив конференцію і про неї не знала жодна газета. Засідання за-вершилися банкетом, що відбувся 24-го числа. На цьому святі Мавра, примусили головувати (як Ви можете здогадатися, проти його волі), і йому була зроблена честь мати праворуч від себе героїчного польсько-го генерала Врублевського, а ліворуч — брата Домбровського. Були присутні багато членів Комуни. З Швейцарії делегатами прибули Утін і Перре, з Бельгії — Де Пеп і п'ять інших товаришів, з Іспанії — Лоренцо (найщиріша і найвідданіша людина), Лібкнехт і Бебель приїхати не змогли через відсутність грошей. Конференція провела дуже велику роботу. Під час обговорення інших питань, як і слід було чекати, виникла споконвічна швейцарська сварка¹. Було обрано спеціальний комітет для вивчення причин сварки. Резолюції, прийняті ним за спільною згодою, треба гадати, кладуть край закулісним махінаціям кліки Бакуніна — Гільома — Робіна. Ось деякі резолюції в швейцарському питанні:

Беручи до уваги:

що «Альянс соціалістичної демократії» оголосив про свій розпуск;

і що конференція на своєму засіданні від 18-го вересня вирішила, що всі існуючі організації Міжнародного Товариства надалі мусять називатися просто і не інакше, як відділення, секції, федерації та ін. Міжнародного Товариства разом з назвою відповідної місцевості, на якій вони розташовані;

і що відділенням та існуючим товариствам забороняється в майбутньому називатися за ім'ям сект, інакше кажучи, мютюелістами, позитивістами, колективістами, комуністами і т. д.;

і що відтепер не дозволятиметься жодному відділенню або товариству, які вже прийняті в члени, продовжувати утворення сепаратистської групи під назвою «секція пропаганди», що належить до альянсу та ін., і яка виконуватиме спеціальні завдання, що не стосуються загальної мети, за яку, об'єднавшись у Міжнародне Товариство, бореться переважна більшість бойового робітничого класу;

що в майбутньому Генеральна Рада Міжнародного Товариства повинна трактувати резолюцію Базельського конгресу так: «Генеральна Рада має право приймати або відмовляти у прийомі будь-якому новому товариству або групі, проте залишаючи право звернутися до наступного конгресу» і т. д. і т. д.

Мене кличе Туссі, тому я мушу закруглятися. Я ще хотіла написати любій Траутхен, але бачу, що сьогодні зробити цього не зможу. Отже, чи не змогли б Ви попрохати її пробачити мені і сказати їй, що кожне слово у звіті (в німецькій газеті) відносно нашого арешту—це брехня. В Люзоні наші справжні прізвища ніхто не знав, всі листи надсилалися на ім'я Вільямс або Лафарг. Ми жили цілком самотньо, не бачачи нікого, крім лікаря, в якому, на жаль, ми мали потребу протягом всього нашого перебування там. Це перебування було дійсно сумним, бо весь час наймолодша дитина Лаури хворіла; після жахливих страждань вмерла в кінці липня—26 числа. Через кілька днів після смерті дитини, як тільки Лафарги трохи отямилися, пан де Кератрі² розпочав проти нас справжню *guerre á outrance* [війну до переможного кінця]. Лаура, яка приєдналася в Босості (в Іспанії) до ового чоловіка, чимало пере-страждала: її старша дитина захворіла і так сильно, що вона думала, що дитина вмере (вона хворіла на дизентерію, яка дуже поширена в цій частині Іспанії), і Лаура не могла поїхати, а іспанська і французька поліції вже на неї чекали, щоб заарештувати. Зараз дитина почуває

себе прохи краще. Тим часом Полю вдалося втекти невідомими шляхами вглиб Іспанії. Після повернення з Бососта Туссі й мене було піймано, заарештовано і протягом кількох днів протримано під суворим арештом в нашому домі і лише тоді доставлено до жандармерії. У мене знайшли лист до О'Донован Росса. Це була моя відповідь на його ганебну статтю в газеті «Айришмен», що осуджувала Комуни. Я висловила своє здивування, що тільки він один повірив ганебній брехні на комуністів, яку було вигадано такими «мерзенними» поліцейськими органами, як «Фігаро», «Парі Журналь» і т. д.

Я вимагала від нього (зараз він сила в Нью-Йорку) та його товаришів-співвітчизників співчуття до героїчних борців за краще суспільство, тому що, писала я, ірландці менше за інших зацікавлені в продовженні «теперішнього стану речей» та ін.

Повірте мені, дорогий докторе, в мій глибокій до Вас повазі, *Женні Маркс*.

¹ Йдеться про швейцарських анархістів, виключених з Інтернаціоналу на Гаагському конгресі.

² Префект поліції Парижа.

Лондон, 21 грудня 1871 р.

Мої любі друзі...

Послідовники померлих альяністів жодної секунди не дають спокою Генеральній Раді. На протязі кількох місяців їм вдавалося сіяти інтриги в кожній країні. Вони взялися за роботу з такою дикою енергією, що якийсь час, здавалось, майбутності Інтернаціоналу навіть загрожувала небезпека. Італія, Бельгія, очевидно, стали на бік бакунінських ебстеншіоністів¹ і виступили проти резолюції про необхідність участі Інтернаціоналів у політичному. Тут, в Англії, ця кліка ебстеншіоністів почала інтригувати з Бредло², оджерами³ та їх послідовниками; вони навіть не посоромилися використати touchards [шпиків] і agents provocateurs [провокаторів] Тьера і Баденге⁴. Їх органи «Кі Віб» у Лондоні та «Револьюсьон Сосіаль» у Женеві перевершували один одного в наклепі на «ces autoritaires», «ces dictateurs», «ces Bismarckiens du Conseil General» [цих володарів], «цих диктаторів», «цих бісмарків Генеральної Ради». Пан Бредло вдався до наймерзенніших перекручувань, щоб оббрехати «le grand chef de ce conseil» [вождя Ради]. Протягом кількох тижнів він таємно займався інсинуацією під час офіціальних зустрічей, а потім одверто виголосив на публічних зборах, що Карл Маркс був і залишається бонапартистом. Його твердження ґрунтуються на цитаті з «Громадянської війни», в якій говориться, що імперія «була єдиною можливою формою влади». На цьому місці Бредло зупиняється, випускаючи заключні слова: «в той час, коли буржуазія вже втратила, а робітничий клас ще не навчився керувати країною».

Проте успіхи від цих інтриг були лише уявними, насправді ж вони всюди були безуспішними. Усі їхні змови та інтриги, які так старанно підготовлювались, анітрохи їм не допомогли.

В Женеві (в цьому розсаднику інтриг) конгрес від імені тридцяти секцій Інтернаціоналу висловив довір'я Генеральній Раді й прийняв резолюцію про те, що сепаратистські фракції не можна відтепер вважати за частку Інтернаціоналу, тому що їхні дії ясно свідчать про бажання дезорганізувати Товариство; що ці секції під іншою назвою є не що інше, як лише фракція старого альянсу; що, продовжуючи сіяти чвари, вони йдуть проти інтересів федерації. Ця резолюція була одноставно прийнята 500 членами. Бакуністів, які, щоб бути присутніми,

прибули аж з Невшателю, освистали б, якби їх не врятували Утін, Перре та ін., яких вони величали «Bismarckiens» [бісмарковцями], «des autoritaires» [володарями]. Останні упросили збори дозволити їм виступити. (Утін, звичайно, добре розумів, що найкращим засобом остаточно добити їх — це надати їм можливість виступити з промовами.)

Добру новину привіз з Бельгії Де Пеп. В неділю в Брюсселі має відбутися конгрес.

Іспанська федеральна рада також прийняла всі резолюції делегатів конференції й викрила віроломність сепаратистської фракції.

В Америці остання зовсім безсила (на конференції вона була представлена 12 секцією). Все, на що вона здатна, це—перешкоджати проведеному мітингові іншими секціями.

Французьке відділення у Лондоні припинило своє існування. Вермерш (le père Duchêne) [отець Дюшен] відіграв роль його трунаря.

Боюся, що я і так уже відібрала багато Вашого часу, однак я мушу додати ще пару слів, щоб відповісти на Вашого листа, мій дорогий докторе. Тато вважає, що в разі війни Росії з Пруссією Австрія стане козлом відпущення, і вовки помиряться, почастувавши один одного шматочком овечого м'яса...

Щодо О'Донован Росса, мені боляче сказати, що в повідомленнях про нього є дуже багато правди. Він не відповів на листа, якого я йому послала, але вже не нападав на комуністів, чого мені й потрібно було.

Ірландці, які мешкають у Лондоні, вступають до лав Інтернаціоналу. Ірландські секції утворюються у різних частинах Іст-Енда...

Повірте мені, Ваш щирий друг *Женні Маркс*.

¹ Послідовники Бакуніна, які виступали за повне утримання від будь-якої політичної боротьби й одночасно вели шалену фракційну боротьбу проти Генеральної Ради І Інтернаціоналу, очолюваної Марксом. Бакуністів було виключено з лав Інтернаціоналу на Гаагському конгресі (1872).

² Бредло, Чарлз (1833—1891) — радикал, республіканець і атеїст.

³ Оджер, Джордж (1820—1877) — англійський робітник, один з лідерів англійських тред-юніонів, член Генеральної Ради І Інтернаціоналу, після Паризької комуні — ренегат.

⁴ Прізвисько Наполеона III.

⁵ 12 секція (Нью-Йорк), очолювана Вікторією Вудхал і Теннесі Клафлін, дотримувалася напів-анархістських поглядів, особливо в питанні «вільної любові». Її було виключено з членів Інтернаціоналу на Гаагському конгресі (1872).

22 січня 1872 р.

Мій дорогий докторе,

Боюсь, що Ваш план відносно біженців не можна виконати. Справа в тому, що при першій-ліпшій нагоді їх передадуть в руки версальських катів. Так-так, навіть тут, в Англії, міністерство таємно розробляє законопроект про їх видачу французькому урядові. Якщо до цього не дійде, то лише тому, що як тільки намір уряду був розкритий, це негайно стало відомо англійцям, які зараз, будучи заздалегідь попереджені, завчасно озброюються і не будуть байдужими спостерігачами деградації своєї картини внаслідок такого ганебного акту. Я не пам'ятаю, чи казала я Вам, що першим, хто дістав від одного знайомого, який зв'язаний з міністерством внутрішніх справ, інформацію про наміри уряду, був Тато, і що він негайно повідомив про це Генеральну Раду, після чого цю новину було надруковано в газеті «Істерн пост».

Однак, незважаючи на те, що Генеральна Рада має такі безперечні докази і від неї слід було чекати політичних і дипломатичних дій, жалюгідна група інтриганів, що називають себе інтернаціоналістами, як ніколи наполегливо продовжує підкоп під Раду. На бельгійському кон-

гресі, як Ви побачите, вони вже пожали перші плоди своїх інтриг. Вони прийняли резолюцію, мета якої перетворити Генеральну Раду на bureau de renseignement [довідкове бюро]...

Тато відіслав Мейсснерові більш половини своєї книги. В першому розділі він зробив великі правки, більш важливе це те, що він сам задоволений (що трапляється не часто) цими правками. Протягом останніх кількох тижнів він проробив величезну роботу, і це таки дійсно диво, що його здоров'я (воно продовжує залишатись хорошим) не підупало внаслідок цього.

Entre nous [між нами], мій дорогий друже, хочу Вам сказати, що поведінку Мейсснера щодо Тата вважаю дуже поганою: замість того, щоб примушувати його робити всю цю роботу в останню хвилину, він повинен був повідомити його про майбутнє друкування другого видання принаймні чотири місяці тому, і це дало б йому час для роботи. До того ж Тато мусить також підготувати зараз перший розділ для французького перекладача, який повинен негайно розпочати роботу, бо Лафарг знайшов першокласного французького видавця, який дуже хоче видати Das Kapital. Перекладачем буде не Келлер, він не може продовжити свій переклад через те, що зайнятий на іншій роботі. Шарль Лонге, один із колишніх членів Комуні, знайшов іншого перекладача. Наскільки я пам'ятаю, його прізвище Леруа. Він дуже сумлінно переклав кілька праць Фейербаха. Кажуть, що в більшості випадків він зумів передати на правильну нормативну французьку мову рух німецького мислення, а це нелегке завдання. Книга виходитиме з друку livraisons [випусками], всього, здається, їх буде 30.

Щоб не забути, хочу повідомити Вас, що Лафарга знов потурбувала поліція і він був вимушений залишити Сан-Себастьян. В Мадриді його зараз нема. Так що Лаура знов залишилась одна з дитиною в чужій країні. Ми не можемо собі уявити, під яким приводом вигнали Лафарга, бо Інтернаціонал, від імені якого він створював секції, зараз не переслідується в Іспанії.

Повірте мені, мій дуже дорогий докторе, в
моїй глибокій до Вас повазі, *Женні Маркс.*

Лондон, 3 травня 1872 р.

Мій дорогий друже,

Знаючи, як глибоко хвилює Вас все, що стосується Тата, поспішаю повідомити Вас, що перші гранки livraisons, які мають бути надруковані французькою мовою, він щойно одержав. На жаль, марно витрачено багато часу через те, що видавець пан Ляшатр наполягав на вміщенні в першій livraison портрета автора Das Kapital. Можливо, нам слід вибачити Ляшатру за ту занадто велику вагу, якої він надавав публікації цього портрета, якщо прийняти до уваги той факт, що російський уряд, дозволивши видання Das Kapital, наклав вето на вміщення фото автора! Але як би там не було, саме через це фото, яке спочатку треба було зробити, потім виготовити, трапилась велика затримка.

Переклад першої частини книги не такий вже гарний, яким ми безпідставно сподівалися побачити його, знаючи добру славу перекладача пана Леруа, який раніш з великим успіхом переклав Фейербаха. Татові доводиться робити численні правки, він вимушений переписувати не тільки цілі речення, але й цілі сторінки. Це плюс корегування гранок з Німеччини, плюс численні справи по Інтернаціоналу дуже важко навіть для Тата, хоч, як Ви добре знаєте, у нього надзвичайно

Arbeitskraft [працездатність]. Ось чому, я сподіваюсь, Ви вибачите йому за те, що він не пише вам частіше. Зараз для нього це абсолютно неможливо. Я дуже побоююсь, що він скоро знову захворіє, бо такої важкої праці він не витримає, коли встановиться спека. Тепер стан його здоров'я непоганий.

Гадаю, ви читали в німецьких газетах про шалені нападки на Інтернаціонал, які пролунали в Палаті громад? Надсилаю Вам відповідь Генеральної Ради, вмістити яку у жодної лондонської газети (за винятком «Істерн пост») не вистачало простої доброзвичайності.

Хоч англійський уряд і вимушений оголосити про свою неспроможність виконати бажання пана Тьера про відверте втручання в справи Інтернаціоналу, потайки він робить всю брудну роботу, яку від нього вимагають. Пан Гладстон дає панові Тьеру листування Генеральної Ради з континентом. Минулого тижня, наприклад, Утін повідомив нас з Женеві, що лист, в якому Тато писав йому про справи Інтернаціоналу, був явно розпечатаний і, як не дивно, на пошті в Лондоні слова *Via Ostende* [через Остенде] були замінені на *Via Calais* [через Кале]. Звичайно, дало версальцям змогу ознайомитись із змістом листа. І цей лист був посланий рекомендованим!..

Повірте мені, дорогий друже, в моїй
глибокій щирості, *Женні Маркс*.

ОГЛЯДИ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Ф. П. ШЕВЧЕНКО

ДОКУМЕНТИ З ІСТОРІЇ ПІВНІЧНОЇ БУКОВИНИ XIV—XV ст. В СУЧАСНОМУ РУМУНСЬКОМУ АРХЕОГРАФІЧНОМУ ВИДАННІ

Численні наукові установи в країнах народної демократії розгорнули широку археографічну діяльність. За останнє десятиріччя видано значну кількість документальних збірників, публікувалися документи і в періодичних виданнях. Почали виходити нові серії документальних збірників, що їх присвячено різним епохам та проблемам, які раніше навіть не ставилися в буржуазній історіографії. В науковий обіг вводяться дуже важливі документи, нові факти. Безумовно, що все це буде сприяти поглибленому марксистсько-ленінському вивченню історії цих країн. Широка археографічна діяльність свідчить про те піднесення, що його зараз переживає історична наука в країнах народної демократії.

В багатьох з цих публікацій вміщено важливий фактичний матеріал, що свідчить про тісні історичні зв'язки народів Чехословаччини, Польщі, Болгарії, Румунії¹ та інших країн з народами Радянського Союзу. Значна кількість опублікованих документів безпосередньо стосується історії радянських народів і серед них — історії українського народу.

Відомо, що частина українських земель в різний час входила до складу Польщі, Угорщини, Чехословаччини, Молдавії і Румунії. Вивчення історії цих земель не можна вести ізольовано, без зв'язку з історією сусідніх народів.

Вивчення історії Польщі, Угорщини, Румунії і Чехословаччини допоможе краще зрозуміти і той процес, який відбу-

вався на українських землях, що входили до складу цих країн. Особливо це стосується історії Галичини, Закарпаття та Північної Буковини, які порівняно недавно воз'єдналися з Радянською Україною.

Багато нових історичних досліджень та археографічних видань, які вийшли в сусідніх з Україною країнах, одночасно є також певним вкладом в справу вивчення історії українських земель. Про це свідчить багатотомне археографічне видання, яке зараз здійснюється Академією Румунської Народної Республіки, під загальною назвою «Documente privind istoria României» («Документи по історії Румунії»). Це фундаментальне видання документів, дуже цінних для вивчення історії румунського народу, є одночасно важливим для історії його сусідів.

В першій серії цього видання опубліковано документи періоду зародження та становлення феодалізму¹. Документи цієї серії діляться на кілька груп: «А» — Moldova (Молдавія), «В» — Țara Românească, (Румунська держава), «С» — Transilvania (Трансільванія). Кожна група складається з кількох томів. В перших двох групах опубліковано всі наявні документи до 1625 р., а в третій до 1350 р. В наступні роки кількість документів зростає, і їх публікування може бути вибіркове.

З першої групи «А» — Moldova вже опубліковано дев'ять великих томів документів по історії Молдавії, починаючи з кінця XIV ст. до 1625 р. В опубліковані томи включено документи, що стосуються внутрішньої історії не лише тих земель Молдавського князівства, які зараз входять до складу Румунської Народної Республіки, а також земель Молдавської

¹ Про публікацію документів у Румунії говориться в статті Е. Й. Спіняковського, Работа историко-архивных учреждений и публикация исторических источников в Румынской Народной Республике, журн. «Исторический архив», 1956, № 1, стор. 212—220.

¹ Крім цієї серії, видається також серія: «Războiul pentru independență» («Визвольна війна») та ін.

РСР і Північної Буковини — Чернівецької області Української РСР.

Слід відзначити, що і раніше видавалися фундаментальні публікації документів по історії Молдавії. Згадаємо хоч би багатомне видання Є. Гурмузакі¹ або здійснену на початку 30-х років XX ст. М. Костехеску публікацію «Молдавських документів» за 1374—1503 рр.,² ряд публікацій, здійснених І. Богданом³, та ін. І все ж нове видання документів Академії Румунської Народної Республіки відрізняється від попередніх своєю повнотою і систематичністю.

Якщо навіть в такій ґрунтовній праці, як публікація М. Костехеску, за період з 1384 до 1475 р. опубліковано 352 документи, то в новому — академічному — виданні за цей же період опубліковано 499 документів, що стосуються тільки внутрішньої історії Молдавії. Такого повного видання документів по історії Молдавії раніше не було.

Щождо Буковини, то раніше також була опублікована значна кількість документів по історії феодального періоду. Напередодні другої світової війни доцент Чернівецького університету Теодор Балан приступив до багатомного видання документів під загальною назвою «Буковинські документи». В перші два томи цього видання включено документи по історії Буковини з 1507 до 1662 р.⁴ Упорядник цього видання Т. Балан використав головним чином документи буковинських архівів. Можливо, це і було однією з причин того, що дуже важливі документи за XIV—XV ст. не були ним включені в публікацію.

В новій публікації молдавських документів вміщено документи, що стосуються історії Буковини з кінця XIV ст.

Північна Буковина — споконвічна слов'янська земля. Археологічні пам'ятки, відкриті на Буковині, свідчать, що її територія вже на початку нашої ери становила одне ціле з усім східним Прикарпаттям.

Правда, в історичній літературі ще немає єдиної думки про те, яке саме східнослов'янське плем'я в давнину населяло цю територію. Нам здається, що ближче інших дослідників підійшов до вирішення цієї проблеми львівський дослідник М. Смішко, який на основі археологічних даних висловив думку про заселення і території Північної Буковини східно-

слов'янським племенем — білими хорватами¹.

З літопису відомо про певні відносини білих хорватів з Древньоруською державою². Після розпаду Київської держави землі у верхів'ях Прута та Дністра з кінці XI і на початку XII ст. входили до складу Галицької землі, а пізніше до складу Галицько-Волинського князівства.

Навіть після татаро-монгольського нашествия становище цих земель не змінилося. Немає підстав для твердження, якого дотримувалися деякі історики, що начебто території сучасної Буковини і навіть Покуття були зайняті татарами³. Ніякими фактами не підтверджується висновок, що начебто після монголо-татарського нашествия «землі між Карпатами і Дністром з середини XIII ст. економічно і політично відокремилися від Галицько-Волинської Русі і були перетворені монголо-татарами в свої безпосередні володіння»⁴. Очевидно, що з цього часу почалось лише послаблення зв'язків між центром князівства та південними землями.

Земля, пізніше названа Буковиною, не була далекою окраїною Галицько-Волинського князівства і до того ж знаходилася на шляху жвавої торгівлі між північною частиною князівства та містами на березі Чорного моря та Дунаю. Ці економічні зв'язки були досить широкими, бо навіть після розпаду Галицько-Волинського князівства і виникнення Молдавської держави вони не припинилися. Про це свідчать неодноразові угоди міжцарства Львова, що укладалися з молдавськими господарями, починаючи з 1408 р.⁵

Події 40—50-х років XIX ст., коли Польща з участю Угорщини захопила Галичину і частину Волині, відомі з літератури. Приблизно в цей же час виникла Молдавська держава. До складу Молдавії було включено південні землі Галицько-Волинського князівства. Хоч проблема виникнення Молдавської держави дуже важлива і стосується також історії Буковини, але це тема спеціального дослідження. Відзначимо тільки, що єдиним джерелом для вирішення цього питання є дуже суперечливі літописні відомості. Актовий матеріал зберігся лише з кінця XIV ст., коли Молдавська держава вже сформувалася.

¹ М. Смішко, Ранньослов'янська культура карпатського підгір'я, «Наукові записки Інституту суспільних наук АН УРСР», К., 1953, стор. 149.

² «Полное собрание русских летописей», т. I, Лаврентьевская летопись, Л., 1926, стор. 29, 122.

³ М. Кордуба, Молдавсько-польська границя на Покутті до смерті Стефана Великого (окремий відбиток), стор. 4.

⁴ «Історія Молдавії», т. I, Кишинев, 1951, стор. 75.

⁵ Documentele moldovenesti, vol. II, стор. 630—633, 667—670, 788—791, 430—433.

¹ Documente privitoare la istoria Românilor cuțese de Eudoxiu Hurmuzaki.

² Documentele moldovenesti înainte de Stefan cel Mare publicate de Michai Costăchescu, Jasi, vol. I, 1931, vol. II, 1932.

³ Ioan Bogdan, Documentele lui Stefan cel Mare, vol. I și II, București, 1913.

⁴ Documente Bucovinene de Teodor Balan, Cernăuți, vol. I, 1933, vol. II, 1934.

В цій статті подається короткий огляд не всіх документів першого тома групи «Moldova», а лише тих, що стосуються історії Північної Буковини¹. Опубліковані в першому томі документи за XIV—XV ст. стосуються періоду історії Буковини, який ще дуже мало вивчений. Одночасно ці документи проливають світло і на відносини, що перед цим існували в Галицько-Волинському князівстві.

Перший том підготував до видання колектив сектора середньої історії Інституту історії і філософії Академії Румунської Народної Республіки в м. Яссах. Редагували томи документів «Moldova» відомі румунські історики: Іон Іонашку, Л. Лезереску-Іонеску, Барбу Кимпіна, Єуген Стенеску, Д. Продан і Михайл Роллер — відповідальний редактор. В першому томі опубліковано 481 документ за 1384—1475 рр., а в додатку ще 18 документів за цей же період, які, на думку упорядників, є «сумнівними».

Документи першого тома дають можливість вивчити економічні і соціально-політичні особливості феодальних відносин в Молдавії кінця XIV і трьох чвертей XV ст. Більша частина опублікованих документів—жалуванні і підтверджуючі грамоти молдавських господарів (воявод) світським і духовним феодалам на володіння селами, «пустинями», різними угіддями, а також на різні привілеї. Лише в окремих документах йдеться про становище селян. Формула, прийнята в грамотах, що села пожалуванні «з усіма доходами», дає підставу твердити, що в той час панівною була ще натуральна рента, бо лише в деяких документах другої половини XV ст., головним чином в грамотах монастирям, згадується про роботу селян. Зате в багатьох документах є відомості про циган, які були рабами в маєтках феодалів. Серед документів є й такі, що свідчать про боротьбу селян проти феодального гніту, яка знайшла свій прояв головним чином в їх переходах.

У першому томі є також документи, які характеризують стан феодального міста, ремесла і торгівлі. В ньому, як і в наступних томах, публікуються документи про внутрішнє становище Молдавії, документи ж, які характеризують її відносини з іншими державами, є виключенням.

В цьому огляді коротко викладається зміст деяких документів першого тома з метою показати важливість всього видан-

ня для вивчення історії Північної Буковини.

Дослідники, які вивчають історію Буковини феодального періоду, не зможуть обминути документів, опублікованих в серії «Moldova».

Перша відома молдавська жалувана грамота була видана «воеводою і господарем землі Молдавської» Юргом Коріатовичем наміснику білгородському Якше Літавору на с. Зубрівці за доблесть, проявлену в боротьбі з татарами під с. Владич на Дністрі. В історіографії до цього часу ще існують різні думки щодо автентичності цієї грамоти, а тому упорядники не без підстави віднесли цю грамоту до числа «сумнівних» і опублікували її в додатку. Перший том серії «Moldova» відкривається грамотою воеводи Петра Мущата, якою він пожалував 1 травня 1384 р. церкві Іоанна Хрестителя прибутки з ваги серетського замка. Документ зберігся до нашого часу в копії латинською мовою.

Оригіналом є грамота воеводи Романа, якою він 30 березня 1392 р. віддав за службу Іонашу Вітязу три села на річці Серет: Чорсачевці, Владимировці і Букурівці «со всем доходом у веки». Це документ, в якому при визначенні межі—«хотаря» сіл згадується назва «Буковина». «А хотарь им нижни: от Марышевци вал што го перек поля до Серета, та на ту сторону Серета у нижним конци поляны могила, а от поля просте через луг у крнци поляны могила, а от толя просте у Буковину могила, а отоля по краи Буковини горе до Шербовского хотаря у липи могила, а отоля к теплици тут могила, а отоля к Серету середнаа могила, а отоля (чрез) Серет горе до Великои Буковини кде вышел путь от Добреновц на конец поля, а от толя по краи Буковини делом долов по ему хотар...»¹.

Зараз немає на Буковині сіл з такою назвою. Щождо вживаного в документі терміну «Буковина», то важко сказати, до якої території він відноситься. Можливо, що тут «Буковина» ще не є назвою краю, а виступає як місцева назва букових масивів.

Значна частина жалуваних грамот молдавських господарів за XV ст. стосуються населених пунктів, що зараз існують на території Північної Буковини. Збереглося дев'ять жалуваних грамот, які в різний час видав на володіння селями господар Олександр Добрий в 1400—1432 рр.

В грамоті за 5 квітня 1412 р. господар пожалував «за верну службв» Жучке Драготескулу два села—Володківці і Вишня Черновка «протиа Топоровци». Села надані Драготескулу «с усем дохо-

¹ Необхідно відзначити, що і в інших томах групи «Moldova» є велика кількість документів, що стосуються історії Північної Буковини за XVI—XVII ст., але розміри цього огляду не дозволяють передати їх зміст.

¹ «Documente privind istoria Romaniei», т. I, док. 2. (Далі посилання тільки на номер документа цього тома.)

дом навеки вечныя и детем его, и унучатом его, и братьям его, и праунучатам его, и пращюратом его», межа (хотар) та ж сама, що була «из вска»¹. Тепер Топорівці і Чорнівка—села Садгірського району, Чернівецької області. Що стосується с. Володківці, то, очевидно, назва його мінялася кілька разів і встановити, де воно знаходиться, поки що не вдалося.

6 липня наступного року господар дав грамоту своїй тещі Анастасії на володіння с. Великий Кіцмань разом з селами, які до нього «прислухають»—Суховерх, Хижвиця, Давидівці і Валево. Після смерті Анастасії ці села мали перейти у володіння Радауцького єпископства². Кіцмань зараз районний центр Чернівецької області, Валява, Давидівці і Суховерхів—села цього району, шовждо Хижвиці, то, можливо, це сучасне с. Хлівнище, Кіцманського району, яке зустрічається вже в ті часи під такою назвою в інших документах.

Воеводи не тільки видавали жалувані грамоти, а й підтверджували право на володіння селами, що переходили від одного феодала до другого. 17 березня 1418 р. господар підтвердив пожертвовані боярином Бирлlichem Молдовницькому монастирю два села—Проворотте та Опришинці³. Можливо, мова йде про с. Привороки, Чернівецького району. Щодо с. Опришинці, то воно звалось також Опришенамі⁴, а тепер перейменоване в с. Дубівку, Глибоцького району.

25 жовтня 1422 р. господар за службу дав «на веки вечные» пану Богушу с. Кучурів, де був «ватаманом» Герман, з усіма доходами. «Хотар» села той, що «из века уживали»⁵. Це село існує і тепер під назвою Великий Кучурів, Чернівецького району.

Роздавалися не тільки села, а й «пустині». Так, 12 травня 1425 р. пану Строїчу господар надав за службу с. Левашовці «со всеми своими куты», тобто з присілками, кінцями, а також с. Неполоківці. Було дано Строїчу і дві «пустині» під назвою Дереновець і «на Черленой проти Високої Могили». Цікаво відзначити, що і «пустині» мали свої старі межі. Все це було дано Строїчу взамін інших сіл, взятих у нього⁶. Із згаданих пунктів лише с. Неполоківці на р. Прут знаходиться на території Північної Буковини.

Синам Стана Лукавського—Юрію, Кузьмі і дочці Матроні, а також синам Щербкова—Сімеону, Костеві, Дієнишу і Шандру за те, що їх батьки служили і сини теж служать, господарем було підтвер-

джено два села—Лукавець і Паньківці «с усими полянами и с лесы и с потоки и Серетом горе и Миходрею, що к ним тягло их хотар издавна»¹. Згадані села і зараз існують в Чернівецькій області у Вижицькому районі на р. В. Серет села Верхні і Нижні Луковці. Що стосується с. Панківці теж пар. В. Серет, то його назва мінялася на Панчешти, Панка², а тепер село перейменоване в Клипівку, Сторожинського району³.

За службу 17 серпня 1428 р. Станчул одержав у спадкове володіння в старих межах села Банилов, а Кирста з жінкою Марією—с. Южинці «з усім доходом»⁴. Село Юженець тепер Кіцманського району. На Буковині було і є два села під назвою Банилів—Руський Банилів на р. Черемош (тепер Вашківського району) і Молдавський Банилів на р. М. Серет (Сторожинського району). Скоріш за все, мова йде про перший, як більш близький до с. Юженець.

Безумовно, що люди, які стояли близько до господаря, одержували жалувані і підтвержуючі грамоти на великі володіння. Всєвода Олександр Добрий 27 травня 1429 р. дав боярину і пану, своєму дворецькому Івану Купчичу грамоту на три села—Купка, «где є дом его і за Прутом Няговци и от Няговцов горе, Раковцем до Грозина хотаря, што узможе себе осадити»⁵. Таким чином, Іван Купчич одержав грамоту не лише на своє вотчинне с. Купка, яке і зараз існує під цією назвою в Глибоцькому районі, але і на нові села по р. Раковець в розмірах дуже широких—«што узможе себе осадити». Згадуване с. Няговці пізніше називалося Гординешти⁶, а тепер с. Гордівці в Хотинському районі⁷. Село Грозинці тепер теж Хотинського району.

Через два роки той же господар надав Івану Купчичу «за верную службу» села і підтвердив його придбання в інших бояр. В різних частинах Молдавії Купчич володів селами, а серед них і тими, які і зараз існують в Чернівецькій області, а саме: Григорівці (тепер Григори), Кам'яне, Степанів Кут, Красне, які він купив у якогось Шандра, Вашківці, куплене у Немирка (напевно—Немирка Чорторійського), «и за Буковиною Діаковцы», а також села, осажені їм на «пустині»,—Козаревці, Вединці, Мичкова, Михайловці (Михайлівка) на р. Чухрі⁸. Іван Купчич був одним із найбагатіших феодалів Молдавії в XV ст. Його сло-

¹ Док. 71.

² Documente Bucovinene, т. I, стор. 279.

³ «Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ», К., 1947, стор. 913.

⁴ Док. 80.

⁵ Док. 91.

⁶ «Documentele moldovenești...», т. I, стор. 264.

⁷ «Українська РСР...», стор. 645.

⁸ Док. 105.

¹ Док. 36.

² Док. 37.

³ Док. 46.

⁴ «Documentele moldovenești...», т. I, стор. 130—131.

⁵ Док. 52.

⁶ Док. 61.

в'янське прізвище може бути свідченням його походження з галицьких бояр, які й до того мали свої володіння на Буковині. Після смерті Івана Купчича всі його села, а також майно перейшли в 1474 р. до його спадкоємців, що було підтверджено відповідною грамотою господаря¹.

На території сучасного Сокирянського району є с. Гвоздівці, яке в 1432 р. одержали разом з с. Ходорочинці за службу Івашко Владичка і його брати Петро, Юрашка, Данко, а також племінник Міля².

Після смерті господаря Олександра Доброго в Молдавії точилася довголітня боротьба за престол. Воеводи часто мінялися, але кожний з них продовжував роздавати і підтверджувати маєтності феодалам, щоб збільшити серед них число своїх прибічників.

4 січня 1432 р. воевода Ілля дав грамоту боярину Вану і його жінці Анні на два села — Кошиловці і Стануловці³. Ці села під назвою Кошуляни і Стальновці існують і зараз в Новоселецькому районі. Воевода Стефан, брат Іллі, дав грамоту боярину Грозі на володіння с. Кличковці в попередніх межах⁴. Пізніше це село називалося Остриця⁵ воно є і тепер в Чернівецькому районі.

Певний інтерес являє жалувана грамота воеводи Іллі від 18 жовтня 1435 р., яку він дав у Хотині боярину Стану Бабичу. Цей боярин одержав у вічне володіння с. Собранець «у Цецинской держави и Васковци, Мишино село, аже Миша загубил свое именьице у хитленстві и Будинцы Михайла Кошчичевича, аже он загубил у хитлиивстві»⁶. Виходить, що Миша і Михайло Кошчичевич після зради воеводі були позбавлені права користуватися своїми селами. В ті часи, коли часто мінялися воеводи, бояри розділилися на партії, підтримуючи різних кандидатів на престол. Можливо, що згадані Миша і Михайло Кошчичевич були противниками воеводи Іллі і прибічниками його брата Стефана. На Буковині немає зараз села під назвою Собранець, але згадка, що воно було «Цецинської держави», свідчить про його існування в Північній Буковині⁷ Цецин (Цецун) — місто-замок, яке знаходилось біля сучасного м. Чер-

нівців. Село Васковці (Вашківці) — тепер районний центр Чернівецької області. Село Будинці (Буденець) тепер Сторожинецького району.

Був час, коли обидва суперники-воеводи Ілля і Стефан правили державою разом. Разом вони видавали грамоти на володіння. Воеводи Ілля і Стефан 27 серпня 1436 р. за службу їх батькові дали лану Івашкові Баласиновичу, його братам Мику і Бадею с. Круглик біля Хотина у вічне володіння з усім доходом¹.

Згадані воеводи 19 серпня 1437 р. дали підтверджуючу грамоту за службу пану Немирці Чорторійському і його братові Івашкові на с. Немирчани на р. Прут в старих межах, «куда из века оживали»². Немирка Чорторійський, як вже згадувалось, до 1431 р. володів і с. Вашковці, яке він продав Івану Купчичу. Що стосується с. Немирчани на р. Прут, то такого зараз нема. Можливо, що мова йде про сучасне с. Чорторія на р. Черемош, недалеко від того місця, де він впадає в р. Прут.

Великою кількістю сіл володів боярин Михайло Дорогунський, або інакше Михайло з Дорогоя. В грамоті воевод Іллі та Стефана 20 грудня 1437 р. говорилось, що за службу їх батькові, а також ім, воеводам, Михайлу Дорогунському «дали есми ему и поновили есми и потвердили села его и привиліе». В грамоті згадуються 52 села³. Значна кількість цих сіл знаходилася на території сучасної Чернівецької області, а саме: Герца (тепер райцентр), Устав (Ставчани), Рокитна, Котелев (Котелево), Шишковці (Симка), Станковці, Криштинці, Радовці, Терешевці (Тарасовці), Розпопінці, Кулішівка, Малинівці та ін⁴.

За службу боярину Колояну згадані воеводи 29 вересня 1441 р. дали грамоту на володіння с. Ржавинці «в Хотинському цинуте» (окрузі)⁵. З такою ж назвою і зараз існує село в Заставнівському районі.

5 квітня 1445 р. до воеводи Стефана прийшов пан Костя Андронікович і заявив, що продав за 50 золотих «со всем приходом» логофету (канцлеру, хранителю великої державної печатки) Михайлу своє с. Станижечи біля м. Баня. Воевода підтвердив купчу. В той же грамоті воеводи логофет Михайло і його брат постельник Дума одержали ряд сіл і «едино место от пустыне, близко границы ледцкой, на име селище Гавриловцы, да осадит себе село» в старих межах⁶. Із цього можна зробити висновок, що «пустині» — це інаселений пункт, «селеще». Не пройшло і року, як 25 січня 1446 р. воевода Стефан

¹ Док. 475.

² Док. 108.

³ Док. 111.

⁴ Док. 130.

⁵ «Documentele moldovenesti...», т. I, стор. 381.

⁶ Док. 146.

⁷ Король польський Владислав своєю грамотою від 13 грудня 1433 р. передав міста Цецин і Хмелів з усіма волостями і селами, «которые к ним прислушают», у вічне володіння воеводі Стефану «Documentele moldovenesti...», т. II, стор. 660—661.

¹ Док. 164.

² Док. 175.

³ Док. 177.

⁴ «Documentele moldovenesti...», т. I, стор. 544—554.

⁵ Док. 213.

⁶ Док. 247.

підтвердив логофету Михайлу «его село на границі, близь Снятина, на име Гавриловцы, що его сам от лустыни осадил»¹. Село Гаврилівці існує тепер під тією ж назвою в Кіцманському районі.

В північній частині Молдавії, на р. Дністер, від воеводи Стефана 14 січня 1447 р. одержав у володіння кілька сіл боярин спатар (мечник) Шандро, він же Шендрик. В грамоті відзначалося, що перед цим пан Шендрик «тягался» (судився) з панами і боярами Негрилом, Баша, Сребулом за села Колешівці, Рошинці, Дубова, Непоротово, Вишневіці, Ожогово і село, що лежить на р. Коболчин, «где ест млин». Всі ці села було передано боярину Шендрику у вічне володіння з усім доходом². Тепер села Кулішівка, Непоротово, Ожогово (Ожеве), Коболчин входять до Сокирянського району, а с. Рошинці, можливо, одне із сучасних сіл — Рашків або Рускин, Хотинського району.

Перша згадка про сучасне м. Сторожинець є в грамоті воеводи Романа від 16 лютого 1448 р. Тоді пан Петро син Томи одержав за службу с. Сторожинець на р. Серет «повиш Рубча» в старих межах. Згадка про старі межі дає підставу вважати, що Сторожинець існував вже перед цим. Належала до цього села «и к тому хотарю и Сербулова Поляна», — говорилося в грамоті³. «Рубча», очевидно, сучасне село Ропча на р. Серет, Сторожинецького району.

Воеводи давали грамоти на володіння селами не тільки молдавським феодалам, а й за особливі заслуги польським панам. До їх числа належав пан Дітрих Бучацький — староста Подільської землі і Кам'янець. Вже згадувалось про те, що в Молдавії точилася боротьба між різними претендентами на воеводство. Ця боротьба відбувалася не без втручання з боку Польщі. Із грамоти воеводи Романа 21 лютого 1448 р. видно, що староста сусідньої Молдавії Подільської землі Дітрих Бучацький підтримував в свій час його батька воеводу Іллу, а після — нового воеводу і обіцяв це робити в майбутньому. Роман підтвердив ті села, які дав ще його батько Бучацькому, а саме: Василів на Дністрі, Борисово, Кучурів, Ленцовичово, Юр'івці, Вербовці в старих межах і з усіма доходами⁴.

Село Василів — колишнє м. Василів на Дністрі — згадується в літопису ще в 1229 р.⁵ Села Василів, Вербовці, Юр'івці, Кучурів (тепер Малий Кучурів) знаходяться на території сучасного Заставнівського району. Щодо с. Ленцовичово,

то, можливо, це сучасне с. Ленківці, Саягирського району. Про с. Борисово на території Чернівецької області відомостей немає.

Бояри могли продавати і дарувати свої маєтки з наступним затвердженням цих актів воеводами. Так, якийсь пан Мань Глобникевич з своїми синами Лукою, Юрієм і Лазарем продали за 120 турецьких золотих логофету Михайлу «селища своа пустаа, що суть на границі», а саме: Іванківці, Погорилівці, Хатчинці з «своими хотари и прикуты», крім с. Давидівці. Частину грошей Глобникевич одержав зразу, а решту Михайло мав дати, «коли они выидут и удадут ему весь хотар стары тех селищ». Передача мала відбуватися в присутності «межишей», тобто межувальників. Після затвердження цього акту воеводаю Михайло вступав у володіння «и имеет те селища держати и оживати и осадити и млины и ставы себе чинити, как у своем правом очизны», говорилось в грамоті. Встановлювався заклад в 50 гривен сріблом на той випадок, коли б «кто от них почнет иначе, або схочет увернути». Про все це йшлося в грамоті воеводи Олександра від 27 жовтня 1452 р.¹

Через три роки воевода Петро в своїй грамоті від 25 травня 1455 р. боярину і логофету Михайлу дав за службу і підтвердив декілька сіл, серед них на кордоні під Снятином Гаврилівці, а нижче від нього Іванківці, Погорилівці (тепер Погоріловка), які він купив у Маня Глобника і його синів, а також с. Рашківці на Дністрі, куплене у Миндри Жумататича². Із цього можна зрозуміти висновок, що Хатчинці і Гаврилівці одне і те ж село. На Буковині немає села під назвою Хатчинці. Село Рашківці, можливо, — сучасний Рашків, Хотинського району.

В іншій купчій, яка 7 вересня 1453 р. затверджена грамотою воеводи Олександра, говорилось про те, що пан Костя Вронич продав своє село «свою правую отчизну на име Лужане, що суть поияже Рипужинци на Пруте», боярину пану Витолту за 400 турецьких золотих. Продав він село з «всыма хотарами и с всим правом, ничого себе не оставляючи а ни ближним своим»³. Села з такими назвами і зараз існують в Чернівецькій області.

В 1456 р. боярин Сін Хотинський одержав за службу від воеводи Петра грамоту, в якій підтверджувалися за ним його «отчизна», а саме: Шизковці на Пруті, Малинці, Замковці під Хотинном, Бересте і Городище, Урмеzewo. Крайніковці і Вишневець, а на кордоні Боис-

¹ Док. 254.

² Док. 264.

³ Док. 268.

⁴ Док. 269.

⁵ «Летопись по Ипатскому списку», изд. Археографической комиссии, Спб, 1871, стр. 508.

¹ Док. 304.

² Док. 334.

³ Док. 320.

ковці¹. Села Шишківці, Малинці, Замковці (Санківці) і зараз існують в Чернівецькій області.

Воеводи давали села і частинами. Так, в 1454 р. Стефан Великий підтвердив сину логофета Петру Луке половину с. Топоровці, якою він володів раніше, а також дав і другу половину того ж села².

В тому ж році боярину Андрію Чорторійському воевода підтвердив право володіти селами Чорторія, Ошихліби, Дубовець (Дубівці)³. Всі ці села і зараз існують на півночі Буковини.

В 1470 р. воевода підтвердив комісу Барсу і його брату Шушману села Коболчин і Белосевці (тепер Білоусівка) на Дністрі⁴. Обидва села в Сокирянському районі. В тому ж році воевода підтвердив Путнеському монастирю уже згадуване с. Остриця і місце для млинів на р. Прут. Це село монастир купив у пана Табури та інших осіб за 200 татарських золотих⁵. В 1473 р. воевода Стефан дав за службу боярину Драгошу с. Іванківці⁶, тепер Кіцманського району. В тому ж році воевода підтвердив грамотою чашнику Чанко і його братам Гавриїлу та Івашку с. Вашківці на Дністрі і с. Васильківці (Василівка)⁷. Ці села є і зараз в Сокирянському районі.

Такі документи вміщено в першому томі збірника «Moldova», що стосується історії Північної Буковини. Безумовно, це тільки частина документів, які дійшли до нас з того часу. Факти свідчать, що Північна Буковина була в той час досить заселеним краєм і, здається, більше, ніж інші частини Молдавської держави. Адже в документах згадується близько ста населених пунктів, які існують і тепер на території Чернівецької області.

Опубліковані документи стосуються першого століття після того, як Північна Буковина разом з іншими землями була включена до складу Молдавії. Ці документи можуть служити для ретроспективного вивчення соціальних явищ, які відбувалися до середини XIV ст. в Галицько-Волинському князівстві, у складі якого до того часу перебувала Північна Буковина.

Документи тома свідчать, що значна більшість феодалів у Північній Буковині наприкінці XIV і в XV ст. були слов'янського, українського походження. Це підтверджують їх імена і прізвища. Безумовно, що це потомки феодалів Галицько-Волинського князівства. Правда, в цьому століт-

ті на півночі Буковини появляються і феодали з румунськими іменами та прізвищами, головним чином із числа осіб близьких до воеводи, але їх ще дуже мало.

Документи першого тома дають багатий фактичний матеріал для вивчення історичної географії і топоніміки Північної Буковини. До цього часу ще дуже мало вивчена українська дипломатика. Оригінали опублікованих документів не тільки написані тодішньою українською діловодною мовою, але їх складило за формою, яка існувала в південноукраїнських князівствах, хоч в нових умовах молдавської державності в цій формі з'являються і свої особливості.

На завершення можна сказати, що вивчення фактів, про які йдеться в опублікованих матеріалах і які стосуються Північної Буковини, на фоні і в тісному зв'язку з подіями, що відбувалися тоді в Молдавії, дає можливість глибше розкрити далеке минуле цього краю, історія якого ще дуже мало висвітлена в радянській літературі.

* *
*

Необхідно, хоч коротко, зупинитися на археографічному оформленні цього великого видання.

В 1956 р. вийшов з друку перший том — «Introducere» (Вступ) до першої серії «Documente privind istoria României»¹.

В першому томі «Вступу» дається короткий огляд стану публікації документів в Румунії до 1948 р., а також історія видання «Документів по історії Румунії», яке здійснюється з 1949 р. Тут же викладаються принципи і правила публікації документів, що застосовуються у першій серії цього видання. Крім того, у вступному томі вміщено ряд досліджень з окремих проблем допоміжних історичних дисциплін, головним чином палеографії і хронології².

Кожний том серії «Moldova» відкривається короткою передмовою, в якій дається характеристика основних груп документів, що публікуються.

Документи першого тома цієї серії зберігаються в спеціальному фонді Ака-

¹ «Documente privind istoria României Introducere», t. I, 1956.

² Цей том складається з окремих праць, а саме: Д. П. Богдан, Слов'яно-румунська палеографія; О. Жако, Латинська палеографія Трансільванії; Е. Виртосу, Румунська кирилична палеографія; І. Іонашку, Хронологія документів Молдавії та Румунської держави, а також ряду інших матеріалів. Другий том «Вступу», що вийшов у 1956 р., присвячено питанням дипломатичних документів.

¹ Док. 345.

² Док. 399.

³ Док. 404.

⁴ Док. 445.

⁵ Док. 460.

⁶ Док. 467.

⁷ Док. 468.

демі Румунської Народної Республіки і в Державному архіві.

Після передмови дається зміст — заголовки всіх документів тома. Заголовок складається з таких елементів: порядковий номер, дата (рік за новим і старим літочисленням, місяць і число), місце написання документа, хто і кому давав його, а після цього йде короткий зміст. Наприклад: 52—1422 (6930) р., грудня 25.—Господар Олександр Добрий надає пану Богушу за вірну службу с.Кучурів, «де жив ватаман Герман». Тут нема відмін від тих правил, які існують в Радянському Союзі. Зміст в кожному томі подається румунською і російською мовами, що дає можливість більш широким колам читачів познайомитися із збірником.

Документи в кожному томі публікуються в хронологічній послідовності і без заголовків. Замість заголовка дається тільки порядковий номер, дата документа і місце написання. Таким чином, повністю заголовок документа дається лише один раз в змісті книги. При цьому незручністю під час користування документами немає, зате лише в одному першому томі це дало економії приблизно 4 друкованих аркуші.

Тексти документів публікуються лише румунською мовою, навіть в тих випадках, коли мова оригіналу інша. В попередніх виданнях древніх документів у Румунії існувала практика друкувати документи мовою оригіналу, а слідом давати переклад тексту румунською мовою.

Історики Румунії на своїй нараді в 1950 р. вирішили, що у серії «*Documente privind istoria României*» документи латинські, угорські, німецькі і слов'янські публікувати в перекладі — румунською мовою. Упорядники і редактори вважають, що це робиться не стільки з метою популяризації документів, скільки продиктовано науковою необхідністю. Документи іноземною, до того ж застарілою на наш час, мовою є мало доступними для використання навіть спеціалістами. Читання таких документів вимагає спеціальної філологічної підготовки і досвіду.

Науковий переклад документів припустимий і оправданий навіть в такій фундаментальній публікації, якою є «*Documente privind istoria României*». Все видання розраховано, як про це відзначається у вступному томі, не тільки на вузьке коло спеціалістів, а й на широку громадськість.

Існуючий в археографічній практиці порядок видання документів мовою оригіналу, з наступною подачою перекладу, не може бути застосований в усіх випадках. Коли б його прийняли в згаданій багатотомній публікації, то обсяг її збільшився б майже в два рази. До того ж виникло б багато труднощів і технічного порядку.

В публікації, яку зараз здійснюють румунські історики, все залежить від якості перекладу. Саме проблемі пере-

кладу було приділено багато уваги. Правилами передбачено ряд норм, яких необхідно дотримуватися при перекладах тексту. Слід відзначити, що правилами передбачено не тільки загальні положення, але навіть конкретні виладки. Все зроблено, щоб переклади текстів були науковими.

В правилах підкреслюється, що немає ніякої необхідності зловживати архаїзмами і спеціальними термінами при перекладі тексту на сучасну румунську мову. Але при цьому, на наш погляд, в правилах перекладу є певний крок до модернізації тексту. Правилами передбачено, що «переклад — це передача тексту сучасною мовою і ніщо інше». Нам здається, що завдання перекладу тексту все ж мають бути ширші.

З метою уніфікації і поліпшення якості перекладу всіх опублікованих документів їх було зовано перекладено на румунську мову. В тих випадках, коли оригінали або копії документів не збереглися, але збереглися переклади на румунську мову XVIII—XIX ст., ці документи не перекладаються на сучасну мову.

В передмові до першого тома відзначається, що із 481 документа, вміщеного в ньому, із слов'янських оригіналів зовано перекладено на румунську мову для цього видання 206 актів, із слов'янських копій — 96, а 176 документів дано в старих перекладах, бо оригінали і копії документів не збереглися.

В правилах публікації вирішено ряд інших важливих питань. Було б дуже добре, коли б радянські археографи детально ознайомилися з цими правилами.

Примітки даються лише підрядкові (підстрочні), але немає так званих реальних приміток (коментарів), хоч вони в багатьох випадках, як нам здається, потрібні. Так, наприклад, в першому томі дано в додатку 18 «сумнівних» документів. У даному випадку бажано було б знати думку упорядників з приводу цих актів. Ряд документів вміщено під двома приблизними датами — і це необхідно було б пояснити в кожному конкретному випадку.

Легенди дуже короткі і включають лише такі відомості: місце збереження документу, вказівка на те, чи зберігся документ в оригіналі, копії чи перекладі, мова оригіналу чи копії. Відзначаються випадки, коли документи через відсутність оригіналів або копій взяті із попередніх публікацій. Даються також інші відомості про документи. Наприклад: «Слав. оригінал, перг., печатка всячя», «печатка відсутня» і т. ін. Значна частина документів першого тома була раніше вже опублікована, а деякі з них по кілька разів в різних виданнях, але про це немає відомостей в легендах.

В опублікованих томах серії «*Moldova*» немає ніяких показників, а без них

важко користуватися книгами, які мають по кілька сот сторінок кожна. Як видно із першого тома «Вступу», питанням різних показників приділяли багато уваги упорядники і редакційна колегія. Над складанням показників — іменного, географічного, предметного та ін. зараз працюють спеціальні колективи співробітників.

В кінці першого тома серії «Moldova» подано фото 100 оригіналів документів. Але в багатьох випадках через зменшення розмірів та з інших технічних

причин ці фото важко прочитати навіть тим, хто знає особливості палеографії молдавських грамот.

Фундаментальна і глибоко наукова робота істориків Академії Румунської Народної Республіки не лише великий вклад у справу вивчення історії румунського народу, вона має важливе значення для висвітлення історії сусідніх з Румунією країн. Про надбання румунських істориків необхідно не тільки знати, але широко їх використовувати і радянським дослідникам.

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

ВПЛИВ ВЕЛИКОГО ЖОВТНЯ НА РОЗВИТОК РЕВОЛЮЦІЙНОГО РУХУ В ЗАКАРПАТТІ

Шляхом Жовтня. Боротьба трудящих Закарпаття за соціальне і національне визволення та воз'єднання з Радянською Україною. Збірник документів, т. I (1917—1923), Ужгород, 1957, 552 с.

Полум'яне слово. Статті та промови комуністичних діячів Закарпаття, Ужгород, 1957, 203 с.

Про славні революційні бої трудящих Закарпаття під впливом Великого Жовтня розповідається у двох збірниках документів, виданих Закарпатським областним видавництвом у 1957 р.

Особливо велике значення має збірник документів «Шляхом Жовтня». До нього увійшла переважна більшість документів із фондів Закарпатського обласного архіву, краєзнавчого музею, а також матеріали з преси як буржуазної та соціал-демократичної, так і особливо комуністичної.

Деяка частина документів уже відома читачам з праць радянських істориків, присвячених вивченню історії революційно-визвольної боротьби трудящих Закарпаття в 1917—1923 рр.¹ Проте багато матеріалів публікується вперше. І це особливо цінні документи, які дають змогу по-новому трактувати ряд питань з історії Закарпаття того часу.

До збірника включено також ряд опублікованих раніше важливих документів, що стосуються революційних подій в Угорщині та в Чехословаччині в цілому. Це стосується і матеріалів, запозичених з документальних публікацій по історії III Комуністичного Інтернаціоналу. Дані матеріали дають можливість краще зрозуміти загальну ситуацію часу, зміст документів місцевого характеру.

Збірник складається з чотирьох роз-

ділів. Документи кожного розділу відповідають певному етапу в історії революційно-визвольної боротьби і публікуються за деякими винятками у хронологічній послідовності.

У збірнику вміщено невелику вступну статтю, а в кінці дано ґрунтовні примітки, географічний покажчик, хронологію подій, список використаних фондів та перелік документів.

Документи першого розділу охоплюють період з листопада 1917 р. до березня 1919 р. В них відображено безпосередній вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на піднесення революційного руху на Закарпатті. В ряді документів розповідається про тяжкі умови життя трудящих Закарпаття в 1917—1918 рр. В роки першої світової імперіалістичної війни посилювся політичний та національний гніт.

В цих умовах мало велике революціонізує значення поширення звісток про перемогу пролетарської революції в Росії, про припинення війни і укладення миру, про розподіл поміщицьких та церковних земель, про розкріпачення колись пригноблених царизмом народів, про націоналізацію промисловості і транспорту і т. д. Вже в листопаді—грудні 1917 р. трудящі Закарпаття разом з трудящими інших національностей Австро-Угорщини гаряче вітали перемогу соціалістичної революції в Росії і під її впливом піднімалися на боротьбу. Разом з робітниками і селянами виступали на боротьбу і солдати. Наякани зростанням визвольної боротьби, австро-угорські власті вже в червні 1918 р. запроваджують воєнний стан, видають наказ про застосування зброї проти робітників і селян (стор. 53—54). Але ніщо не могло врятувати гнилу імперію Габсбургів від краху.

¹ В. Усенко, Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на піднесення революційного руху на Закарпатті (1917—1919), К., 1955; И. Мельникова, Установление диктатуры чешской буржуазии на Закарпатской Украине (1919—1920), «Ученые записки Института славяноведения Академии наук СССР», т. IV, стор. 85—114, та ін.

Особливо велику роль у поширенні ідей Великого Жовтня на Закарпатті відіграли військовополонені, які були не лише очевидцями боїв за владу Рад в Росії і на Україні, але й їх активними учасниками.

У кінці жовтня 1918 р. монархія Габсбургів розпалась. В Угорщині перемогла буржуазна революція. До влади прийшла угорська буржуазія, поміщики на чолі з графом Карольї. Новий уряд не задовольнив вимог ні робітників, ні селян, ні пригноблених національностей. Тому в кінці 1918 р. і на початку 1919 р. революційна боротьба в Угорщині в цілому, в тому числі і на Закарпатті, значно зростає. У збірнику вміщено повідомлення про масові виступи робітників, про захоплення селянами поміщицьких і церковних земель, про ліквідацію старого чиновницького апарату.

Дуже цінними і важливими у даному розділі є документи, що характеризують зростання національно-визвольного руху в кінці 1918 і на початку 1919 р. трудящих Закарпаття, їх боротьбу за возз'єднання з Радянською Україною. В ході розгортання боротьби в селах і робітничих центрах створюються Ради робітників, селян і солдатів. В багатьох рішеннях Рад відбито справжнє прагнення народних мас. «Просимо Вас, любі наші брати, ми ся приключаємо ко вам ід Україні...»,—говориться в заяві народної Ради с. Зубівки. Далі селяни, знаючи, що в Радянській Україні землю передали селянам, заводи і фабрики—робітникам, просили негайно розподілити між ними графську землю, ліси, пасовиська, передати в розпорядження сільської управи графські жили і господарські будівлі і т. д. (стор. 77—79). Подібних заяв у збірнику є кілька.

Про наростання боротьби за возз'єднання з Радянською Україною свідчить і ряд інших документів збірника, зокрема повідомлення урядовців і преси про політичне становище на місцях. В кінці листопада 1918 р. з с. Середнього доносили в Ужгород, що «народ вважає себе тотожним з українською нацією і бажає об'єднатися з нею» (стор. 70).

У кінці 1918 і на початку 1919 р. все більш активну роль у розгортанні революційного руху відіграють Ради робітників, селян і солдатів, у яких посилюється вплив Комуністичної партії Угорщини, організаційно оформленої 20 листопада 1918 р. Ради завоюють великий авторитет серед трудящих, стають значною політичною силою. Саме через них Комуністична партія підтримувала зв'язок з широкими верствами народу, здійснювала керівництво революційним рухом.

Другий розділ збірника—«Встановлення і діяльність Радянської влади на Закарпатті» (березень—квітень 1919 р.) присвячений хоч невеликому, але най-

яскравішому періоду в історії революційно-визвольної боротьби трудящих Закарпаття.

На початку розділу опубліковане звернення Угорської соціалістичної партії до трудящих країни, в якому повідомлялося про встановлення Радянської влади в Угорщині, а значить, і на Закарпатті. Далі надруковано привітання В. І. Леніна Угорській Радянській республіці, в якому перемозі соціалістичної революції в Угорщині надається велике міжнародне значення.

У збірнику вміщено багато документів про практичну діяльність органів Радянської влади на Закарпатті. Насамперед привертають увагу укази, постанови центральних і місцевих органів влади про націоналізацію промислових підприємств, банків, транспорту. Великі і середні землеволодіння конфісковувались і переходили у власність держави, на базі чого утворювались сільськогосподарські кооперативи.

З документів другого розділу ми бачимо складний процес поступової ломки старих і становлення нових органів державної влади. Переборюючи великі труднощі, змітаючи з свого шляху сили внутрішньої реакції, робітники і селяни створювали в селах і містах Ради та їх виконавчі органи—директоріуми. Їм належала не лише адміністративна, а й військова влада.

За короткий період діяльності органи Радянської влади, безумовно, не змогли провести в життя всіх прийнятих у той час рішень (значна частина яких надрукована в збірнику). Дуже багато було зроблено для організації виробництва на підприємствах, для поліпшення умов праці робітників і службовців, було вжито деяких заходів щодо реформи зарплати в інтересах робітників, забезпечення їх житлом, подавалась велика матеріальна допомога трудящому селянству, активно проводились у життя заходи по охороні здоров'я трудящих тощо.

Вперше в історії Угорщини влада трудящих правильно розв'язала національне питання. Йдучи за прикладом Радянської Росії, уряд Радянської Угорщини ліквідував багатокітковий гніт національних меншостей, проголосив всі нації і народи рівноправними. У збірнику надруковано документи, які характеризують перші кроки Угорського Радянського уряду в галузі національної політики взагалі і щодо українського населення зокрема. Видавалась газета українською мовою «Руська правда», в установах і школах вводилась рідна українська мова, уряд визнавав право на самовизначення Закарпаття і т. д. Правильне розв'язання національного питання мало велике значення. Воно зміцнювало дружбу між різними народами Угорщини, сприяло їх тісному згуртуванню в боротьбі проти ворогів.

Вся історія Радянської влади в 1919 р. в Угорщині і на Закарпатті — це історія найжорстокішої кривавої боротьби трудящих проти внутрішньої реакції та іноземних інтервентів.

Разом з внутрішніми контрреволюціонерами виступали буржуазні націоналісти. Газета «Руська правда», статтю з якої надруковано в збірнику, викривала антинародні дії націоналістичних діячів.

Американо-англо-французькі імперіалісти виступили ініціаторами інтервенції проти Радянської Угорщини, в тому числі і Закарпаття. Із сходу наступали війська боярської Румунії, а з заходу — буржуазної Чехословаччини, озброєні франко-американською зброєю і під командуванням їхніх військових спеціалістів.

У збірнику надруковано звернення до трудящих із закликом до боротьби проти іноземних поневолювачів.

Трудящі Закарпаття під керівництвом комуністів мужньо боролися проти внутрішньої реакції та іноземних поневолювачів. Швидко формувалися загоны Червоної Армії та Червоної Гвардії. В кінці квітня 1919 р. Закарпаття було окуповане іноземними загарбниками. Але й після цього багато українці Закарпаття продовжували боротися проти поневолювачів разом з усім угорським народом. Невмирущою славою відкрили себе бійці Русинської Червоної дивізії, що брала участь у боротьбі з інтервентами.

На початку серпня 1919 р. інтервентам вдалося придушити Радянську владу в Угорщині, ліквідувати завоювання трудящих. В Угорщині було встановлено криваву диктатуру хортівців, а Закарпаття за вказівкою американо-французьких правлячих кіл було насильно включено до складу буржуазної Чехословаччини.

Трудящі Закарпаття не мирилися з гнітом нових поневолювачів. Боротьба за соціальне і національне визволення зростала з кожним днем. Вона розгорталась у тісному єднанні з революційною боротьбою героїчних чеського і словацького народів проти імперіалістичного гніту.

Ці події висвітлюються у третьому розділі збірника.

У значній частині документів розповідається про політичний терор окупантів, про пограбування трудового населення. Запровадивши військову диктатуру, окупанти жорстоко розправлялися з робітниками і селянами, які боролися за Радянську владу.

Пограбування краю окупантами призвело до голоду. На початку 1920 р. голодувала більшість населення сіл на Берегівщині. У невеликому селі Чопівці голодуючих було 520 чоловік, Квасовому — 695, в с. Гаті — 1352, Варах — 1507 чоловік і т. д. Ще більш тяжким було становище на Верховині. Селяни Волівської округи писали в заяві президенту республіки, що живуть в невимовно тяж-

ких умовах і що їм загрожує голодна смерть. Населення вимирало від недоїдання та епідемій.

Відповіддю на кривавий режим окупації була масова боротьба трудящих Закарпаття за визволення. Велику роль в організації її відіграла створена 21 березня 1920 р. Міжнародна соціалістична партія Підкарпатської Русі (МСППР). У збірнику вміщено багато матеріалів про діяльність партії: звернення до трудящих, кореспонденції центрального органу партії газети «Правда» про роботу серед пролетарів, бідного селянства, про організацію і хід страйків, демонстрацій і т. д.

У збірнику яскраво відображено великий рух солідарності трудящих Закарпаття з народами Радянської Росії, які в 1920 р. захищали свою землю від нападу білополяків та врангелівців. Трудящі Закарпаття, як і всієї Чехословаччини, боролися під лозунгами: «Геть руки від Радянської Росії!», «Укладення мирного договору з Радянською Росією!» і т. д.

У червні — липні 1920 р. на Закарпатті розгорнувся рух протесту проти призначення губернатором одного з ставлеників американського імперіалізму Г. Жатковича. У грудні прокотилась могутня хвиля протесту трудящих проти білого терору, проти масових розстрілів робітників у Празі.

У ході цих кривавих класових боїв все гостріше постає питання про створення нової, дійсно революційної партії. Важливим етапом на шляху створення єдиної Комуністичної партії Чехословаччини (КПЧ) був з'їзд лівого крила соціал-демократичної партії Словаччини і МСППР в січні 1921 р. У травні 1921 р. відбувся установчий з'їзд Комуністичної партії Чехословаччини, складовою частиною якої була Комуністична організація Закарпаття. Створення КПЧ було поворотним моментом в історії революційно-визвольної боротьби трудящих всієї Чехословаччини.

У четвертому розділі збірника вміщено документи, в яких відображено розгортання революційного руху на Закарпатті під керівництвом КПЧ у роки першої післявоєнної економічної кризи 1921—1923 рр. Насамперед слід виділити групу документів, що характеризує економічне і політичне становище Закарпаття, колоніальну політику чеської імперіалістичної буржуазії. Тут яскраво відображено занепад промисловості, сільського господарства, злиденне становище робітників і селян, політику чехізації українського населення Закарпаття, суворий режим військової диктатури, що діяв до 1923 р.

Позитивним є те, що в цьому розділі вміщено багато документів з історії Комуністичної організації Закарпаття. Комуністи були організаторами боротьби єс-

ляна за землю, йшли в авангарді страйкового руху робітників, вони з трибуни чехословацького парламенту захищали інтереси народних мас. Комуністи завжди були серед народних мас, добре знали їх потреби, прагнення, до кінця послідовно вели боротьбу за визволення трудящих.

Найбільш видатними революційними подіями цього часу були: збройний виступ селян с. Арданова на Іршавщині в 1921 р., виступ селян с. Грушева на Тячівщині в 1922 р., страйки робітників підприємств Берегового, Мукачева, Ужгорода. Робітники і селяни, очолені комуністами, боролися не лише за задоволення щоденних потреб, а й активно висували політичні вимоги. Однією з актуальних вимог, як свідчать документи, була вимога надання права трудящим Закарпаття на самовизначення, що в тих умовах означало право на возз'єднання з УРСР. Разом з тим трудящі Закарпаття завжди активно захищали СРСР, виступали рішуче проти антирадянської політики буржуазного уряду Чехословаччини. Цим вони здійснювали свій міжнародний обов'язок по відношенню до першої в світі Країни Рад.

Такий коротко зміст дуже цінного збірника документів «Шляхом Жовтня». Цей збірник зможе широко використовувати історики для висвітлення революційного минулого Закарпаття, на бойових традиціях якого виховуватиметься молоде покоління радянських патріотів.

* *
*

Великий інтерес становить також і збірник «Полум'яне слово», виданий Закарпатським обласним видавництвом у 1957 р., в якому вміщені промови комуністичних діячів.

Давно вже відчувалась гостра потреба у такій книзі. У промовах комуністичних діячів міститься важливий матеріал, який потрібний не лише для дослідників історії Закарпаття, а й для великої армії пропагандистів і агітаторів. В них відбито славний героїчний шлях боротьби трудящих Закарпаття за своє соціальне і національне визволення, показана величезна робота Комуністичної партії як керівника і організатора боротьби народних мас.

До збірника включено статті і промови І. Локоти, М. Сидоряка, О. Борканюка, П. Тереха, Й. Гатія, А. Дьезева, Г. Туряниць та І. Туряниць. Ці прославлені діячі Комуністичної партії, які стояли у кермі визвольного руху, глибоко знали життя, були полум'яними борцями за щастя народу. У своїх статтях і промовах вони доносили до народних мас слово правди, роз'яснювали суть політики Комуністичної партії, згуртовували в єдиний бойовий колектив трудящих для боротьби проти ворогів.

У збірнику статей і промов представлено два важливі етапи в історії революційно-визвольної боротьби — це період світової економічної кризи 1929—1933 рр. та боротьба за створення єдиного фронту (1934—1938 рр.).

Матеріали збірника «Полум'яне слово» показують нам насамперед картину злиденного становища народних мас Закарпаття в умовах режиму буржуазної Чехословаччини, занепаду економіки, політичної реакції, політики чехізації українського населення. Керівники комуністичної організації на фактах доводили, що в Європі немає такого куточка, де б населення жило в таких злиднях, як на Закарпатті.

Важливе місце у виступах керівників КПЧ приділялось боротьбі за зміцнення союзу робітничого класу і селянства, зміцненню дружби між різними народами Чехословаччини. О. Борканюк, І. Локота та ін. викривали махінації буржуазних партій, які намагалися протиставити робітничий клас селянству, українців словакам і т. д.

Одним із центральних питань у рецензованій книзі є питання про поширення правди про Радянський Союз, показ історичного значення досвіду боротьби за владу Рад в Росії і соціалістичного будівництва в СРСР. Комуністи виховували в масах любов до Радянського Союзу і до його складової частини — Радянської України, закликали йти тим шляхом, яким йшли у жовтні 1917 р. народи Росії, бо лише так можна позбутися соціального та національного гніту.

Значна частина статей збірника хронологічно належить до періоду боротьби за створення єдиного фронту. Перечитуючи ці матеріали, ми бачимо, як комуністи роз'яснювали масам історичні рішення VII Конгресу Комінтерну, як вони гаряче стали на захист героїчного іспанського народу, що боровся проти фашистських заголотників, як вони викривали махінації лідерів так званих соціалістичних партій, що намагалися поглибити розкол пролетаріату, як проходила боротьба за збереження політичних прав і свобод, боротьба за єдиний антифашистський фронт.

Тісно з цим пов'язане питання боротьби проти буржуазних націоналістів. Керівництво комуністичної організації, як і всі комуністи, викривало українських буржуазних націоналістів як найлютіших ворогів народу. В матеріалах збірника багато фактів, які переконливо свідчать про те, що українські буржуазні націоналісти завжди були вірними наймитами іноземних загарбників. Комуністи закликали трудящих вести рішучу боротьбу проти націоналістичних партій всіх мас-тей.

Перечитуючи матеріали збірника, можна бачити, як комуністи творчо застосовували марксизм-ленінізм до конкретних

умов Закарпаття. Особливо велике значення для розвитку революційного руху мала брошура О. Борканюка «Всі до бою за краще життя на Закарпатті». В ній розроблено ряд питань теоретичного характеру, в простій, доступній для всіх формі викладено програму боротьби Комуністичної партії, всіх трудящих за повалення влади буржуазії і встановлення влади Рад.

Ряд статей І. Туряниць відноситься до періоду 1944—1945 рр., коли Закарпаття було визволене героїчною Радянською Армією і трудящі, що приступили до будівництва нового життя, рішуче вимагали возз'єднання з Радянською Україною. І з'їзд Народних Комітетів Закарпатської України 26 листопада 1944 р. одностайно схвалив рішення про возз'єднання з Радянською Україною. Остаточо це питання було вирішене договором між СРСР і Чехословаччиною 29 червня 1945 р.

Так здійснилася одвічна мрія трудящих Закарпаття. Це закономірний результат тривалої боротьби трудящих Закарпаття, певні етапи якої так яскраво відображені в рецензованих збірниках.

* * *

Упорядники і редакційні колеги збірників і обласне видавництво провели дуже велику роботу і зробили цінний подарунок до 40-х роковин Великого Жовтня.

На жаль, в обох збірниках має місце ряд значних недоліків.

У збірнику «Шляхом Жовтня» ряд важливих питань залишився невсвітленим. У першому розділі зовсім не вміщені документи про відуку на Закарпатті на загальний страйк солідарності з Радянською Росією в січні 1918 р., який охопив всю Австро-Угорщину, немає документів про боротьбу за мир, про захоплення поміщицьких і церковних земель весною і літом 1918 р. Це може створити неправильне уявлення про те, що нібито трудящі Закарпаття не брали участі у революційній боротьбі, яка привела до розпаду монархії Габсбургів у кінці жовтня 1918 р.

Великим недоліком є відсутність документів про утворення Комуністичної партії Угорщини і комуністичних організацій на Закарпатті. Складачі і редактори збірника зверталися до опублікованих документів в Угорщині. Дуже доцільно було б з угорського збірника, частково використаного, взяти ще такі документи: Програму і статут Комуністичної партії, звернення ЦК КП Угорщини до робітників і селян з закликом створити первинні організації. Адже все це мало пряме відношення до Закарпаття.

На стор. 498 говориться, що Ради робітників, селян і солдатів виникали на Закарпатті на початку 1918 р; проте документів про це в збірнику немає. На що

спиралась редакція, роблячи такий висновок, невідомо.

Аналогічна справа з контрреволюційними заколотами на Закарпатті в квітні 1919 р. У вступі говориться про них, а документів немає. За рахунок зменшення кількості вміщених у збірнику односторонніх документів (наприклад, про військово-вополонених, про політичний терор в 1920—1923 рр. і т. д.), можна було дещо доповнити його зміст документами, в яких говориться про інші важливі події.

Вступ не відображає як слід ні змісту, ні структури збірника. Тут ряд міркувань про аграрні відносини, про національний гніт на Закарпатті побудовано на даних початку ХХ ст., уже не раз опублікованих в літературі. Чи не краще було б авторам вступу знайти матеріали про аграрні відносини, про посилення національного гніту в роки імперіалістичної війни. Адже це мало б безпосереднє відношення до теми.

Ряд зауважень викликають і додатки до збірника. Насамперед хронологічний покажчик далеко не повний. В ньому немає важливих дат: про створення Рад робітників, селян і солдатів, про з'їзд представників Закарпаття в Хусті в січні 1919 р., що є важливою віхою у боротьбі за возз'єднання з Радянською Україною, про масові страйки і демонстрації солідарності трудящих Закарпаття з Радянською Росією в квітні—червні 1920 р. і т. д.

Іноді зустрічаємо недостатньо аргументовані твердження в примітках збірника. Так, у примітці 21 дано неправильну оцінку Угорської національної ради. Тут не сказано, що вона була створена з контрреволюційних елементів на противагу Раді робітників і солдатів і була наряддям антинародної політики експлуататорських класів. В тексті вона показана як безневинна організація, члени якої немов закономірно, без турбот прийшли до влади на початку листопада 1918 р.

У примітці 8 дещо невірно дано оцінку позиції газети «Népszava» («Слово народу»), яка не завжди стояла на позиціях правоопортуністичних. В окремі моменти міцні позиції в редакції займали прихильники лівого крила соціал-демократів

Слід також вказати на те, що у перекладах документів з угорської і чеської мов на українську зустрічаються стилістичні огріхи, іноді навіть деяка зміна суті документа (стор. 54, 293—294) і т. д. Слово «осекурований» (стор. 153) перекладено як «забезпечений», в той час як воно означає «застрахований».

На стор. 293 друкується звернення Ради дії до трудящих. В оригіналі говориться: «Справа йде про важливу річ, а саме: про поразку або перемогу соціалізму». Переклад звучить так: «Справа йде не про поразку, а перемогу соціалізму». Це дещо змінює зміст документа.

Ряд серйозних зауважень необхідно зробити і на адресу упорядників збірника «Полум'яне слово». В археографічному оформленні збірник відстає майже на століття від сучасних вимог. В одних місцях при посиланні на газету, де вперше була опублікована стаття чи промова, вказується лише рік і номер (стор. 29), в інших — число і місяць, а на стор. 54 взагалі говориться, що «стаття надрукована в газеті «Карпатська правда» в березні 1936 р.

При підготовці до друку збірника статей і промов упорядники не мали єдиної системи. В одних місцях вони зберегли текст у такому вигляді, який він мав в оригіналі, в інших — дещо змінили. Часто замінюються слова того часу, місцеві діалекти літературними словами, а це іноді надає документу іншого колориту.

Головним недоліком збірника «Полум'яне слово» є те, що для опублікування підібрані далеко не кращі матеріали. Якщо з підбором статей і промов О. Борканюка можна погодитися, то праці І. Локоти, П. Терека та ін. подані тут не найхарактерніші — головним чином це Інтерпелляції.

Багато неправильних тверджень і роз'яснень можна прочитати в довідковому апараті до збірника. В примітці 17 говориться, що «мовні спори» розпалювалися лише з метою посилення чехізації. Нам вдається, що це не єдина і не головна мета. Головним завданням цієї ганебної дії було розпалювання національної во-

рожнечі, намагання не допустити створення єдиного фронту, за який боролися комуністи.

В примітці 29 говориться, що закон про надзвичайні уповноваження уряду був схвалений парламентом у 1931 р. Насправді ж такий закон був схвалений лише в 1933 р.

З примітки 43 виходить, що фірма «Латориця» почала нещадно експлуатувати трудящих Закарпаття лише за часів кризи і то лише тому, що втратила ринки збуту. Неправильність і примітивність такого пояснення очевидна.

Подібних прикладів можна було б навести багато. Це свідчить про те, що видавництво, упорядники і редактори дещо не уважно поставилися до цієї відповідальної справи, а тому допустили у збірнику «Полум'яне слово» ряд серйозних недоліків. При уважнішому ставленні до роботи більшість цих недоліків порівняно легко можна було б усунути.

На закінчення слід зазначити, що виданням перших двох збірників Закарпатське обласне видавництво поклало початок хорошій і дуже важливій справі. Треба сподіватися, що колектив Державного архіву Закарпатської області, краєзнавчого музею та обласного видавництва підготують і незабаром видадуть наступні томи збірників документів з історії революційно-визвольної боротьби на Закарпатті.

І. М. ГРАНЧАК

ПРАЦЯ УГОРСЬКОГО ВЧЕНОГО З ІСТОРІЇ ЗАКАРПАТТЯ XIX—XX ст.

И. Перені, Из истории закарпатских украинцев (1849—1914), «*Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*», Вр., 1957, 160 с. (російською мовою).

Історія Закарпаття другої половини XIX і початку XX ст. ще докладно не висвітлена.

Історики буржуазної Угорщини основну увагу приділяли політичним подіям і зовсім не висвітлювали становища народних мас самої Угорщини, не кажучи вже про Закарпаття, яке до 1918 р. було далекою країною.

В працях істориків народно-демократичної Угорщини, присвячених соціально-економічному і політичному становищу трудящих мас, досі майже не було докладних відомостей про Закарпаття другої половини XIX — початку XX ст. Тому треба вітати видання Угорською Академією наук праці И. Перені, присвяченої історії Закарпаття тих часів.

Опублікована праця И. Перені є частиною його дослідження «Розвиток українського суспільства Закарпаття в добу 1790—1918 рр.». В даній праці автор у

вступі стисло викладає події періоду 1790—1848 рр., подаючи разом з тим і короткий історіографію питання і правильно критикуючи багатьох буржуазних істориків, а основну увагу приділяє історії другої половини XIX і початку XX ст.

У передмові і тексті автор попереджує, що його праця є «далеко не повним зображенням закарпато-української історії за вказаний час». У книзі И. Перені використано багато документів з архівів Угорщини і друкованих праць, проте розміри праці і те, що автору не вдалося використати документи, які зберігаються в архівах Закарпатської області, призвели до того, що не всі питання висвітлені досить широко. Та й важко вимагати, щоб у праці, в якій вперше піднімається ряд важливих проблем, все було висвітлено.

Слід відзначити, що И. Перені, розглядаючи ряд питань на основі марксистсько-

ленінської методології і вводячи в науковий обіг нові матеріали, своєю працею вніс певний вклад у розв'язання ряду складних проблем.

Більшість питань, порушених автором при огляді історії Закарпаття, висвітлено правильно. Але деякі твердження потребують певного уточнення. Автор, починаючи свій виклад з XV ст., говорить про велику кількість шолтиських грамот, в яких мова йде про вербування угорськими поміщиками селян з Поділля і Галицької землі і переселення їх на територію сучасного Закарпаття (стор. 9). На підставі цього і інших неточних заяв Й. Перені про те, що «найдавніша історія Закарпатської України губиться в темряві» (стор. 3), і положення, що закарпатські українці є корінними жителями Закарпаття є «лише думкою концепції...» Базилевича-Лучкая (стор. 62—63), у читача може створитися враження, що українці появилися у Закарпатті лише з XV ст. Тому автору необхідно було б підкреслити автохтонність східнослов'янського населення на цій території. Адже про це з усією переконливістю свідчать не лише археологічні пам'ятки, а й документи, це доведено рядом праць істориків.

У вступній частині Й. Перені приділяє надмірну увагу географічному фактору (стор. 6), тоді як він є другорядною причиною відсталості Закарпаття — основними є соціально-економічні умови.

Перший розділ книги Й. Перені присвячений селянським рухам після скасування кріпосного права. На основі нових документів Державного архіву Угорщини автор розглядає виступи селян проти пережитків кріпосництва, важкого становища та частих голодних в 1849—1851 рр., підкреслюючи, що селянство Закарпаття сприятливо поставилось до революції 1848—1849 рр. в Угорщині.

Висвітлюючи положення Закарпаття після 1848—1849 рр., автор звертає увагу і на те, що тут не розвивалася промисловість, погано було з шляхами сполучення тощо.

У своїй праці Й. Перені головним чином спиняється на питаннях національної боротьби у так звану добу абсолютизму (1849—1867 рр.) і в дальші роки. Зокрема, у другому розділі автор розглядає «національні програми і напрямки» цього часу і досить вірно характеризує діяльність А. Добрянського як буржуазного інтелігента, типового представника «австро-славізму», «не демократа», «погляди і діяльність якого відображають типового габсбурзького бюрократа, який бажає панувати без народу» (стор. 64, 69 та ін). Крім того, у цьому розділі автор торкається питання мови, шкіл та ін. Більш докладно висвітлені ці питання у третьому розділі, де мова йде про становище після угоди 1867 р. про утворення двоєдиної монархії—Австро-Угорщини і

де розглядається спочатку практичне застосування закону 1868 р. про національність.

Й. Перені насамперед вказує, що угода 1867 р. «означає вирішальний поворот у галузі національного питання» (стор. 76). Він наводить факти, які свідчать про те, що після 1867 р. становище закарпато-українців значно погіршилося; вірно характеризує негативні наслідки закону 1868 р. про національність: мадяризація, переслідування найменших проявів національно-визвольного руху тощо. Автор відзначає і такі факти, як посилення диференціації і зубожіння основної маси селянства; як насадження угорських чиновників і використання в інтересах угорського уряду виборів до парламенту; як переслідування навіть поміркованих буржуазно-клерикальних газет («Свет», «Новый свет», «Листок») видавничого «Товариства св. Василія» та ін.

Багато зауважень автора щодо цих подій є вірними і базуються на документах з архівів Угорщини.

На нашу думку, у праці слабо показаний процес розвитку капіталістичних відносин у другій половині XIX ст. Автор не показав капіталістичної еволюції сільськогосподарства та зв'язаних з нею процесів. З книги Й. Перені читачеві неясно, як розвивалися в ті роки продуктивні сили в землеробстві, як у кінці XIX ст. зростала продукція поміщицького сільськогосподарства шляхом збільшення виробничої площі, поліпшення системи обробітку землі, застосування машин і удосконалених землеробських знарядь, як вплинула сільськогосподарська криза 1870 р. на становище землеробства в Угорщині в цілому, зокрема в Закарпатті. Для висвітлення цього питання треба було навести порівняльні дані за 1869 і 1895 рр. А дані, особливо з кінця XIX ст., свідчать про те, що в сільському господарстві відбулося значні зміни як у землекористуванні, так і при переході на капіталістичний спосіб господарювання.

У цей період поміщицька земля не тільки стала предметом вільної купівлі-продажу, на ній, незважаючи на значні феодальні пережитки, застосовуються вже капіталістичні форми господарювання (використання машин і вільнонаймана праця). На шлях капіталістичного господарювання стали і у величезному маєтку графа Шенборна, який навряд чи можна в 1910 р. назвати «мисливським угіддям», як це твердить автор (стор. 78).

Оскільки в пореформний період у Закарпатті, особливо в маєтку графа Шенборна, були ще значні пережитки кріпосництва (обробітку за наділ, за користування лісом, пасовиськом, житловим будинком з городом тощо), то автору слід було підкреслити реакційну суть і хижакський характер цих пережитків у названий період, вказати на поширену систему суборендування в кінці XIX ст., яка при-

зводила до посилення експлуатації тисяч знедолених селян.

Раніше автор докладно говорить про рух селян після скасування кріпосного права (стор. 22—43). Але у третьому розділі селянські виступи 60—90 років XIX ст. залишаються поза увагою автора. Є багато документів, які свідчать про важке становище селян та їх боротьбу і в цей період (Меморандум населення 16 верховинських сіл Ужанської жупи з 1866 р., виступи селян проти проведення комасациї в 1872 р. в селах Лалово, Керещки тощо). У кінці XIX ст. селянство боролось за розподіл поміщицької землі, ліквідацію лихварства, непомірних податків тощо. Саме цей рух і незадоволення серед населення у зв'язку з далішим погіршенням соціально-економічного становища трудящих примусили угорські урядові кола здійснити «русинську акцію» (акцію Егана), яка майже зовсім не виправдала надії її організаторів.

Важко погодитись з категоричним твердженням Й. Перені про те, що Закарпаття не було колонією угорського панівного класу (стор. 78). Автор книги заперечує це, твердячи, що угорський уряд не проводив щодо Закарпаття окремої економічної політики, що на Закарпатті була така ж адміністрація, такі ж закони, як і в усій Угорщині. Звичайно, Закарпаття не було в повній мірі колонією Австро-Угорщини в цілому, але по суті Закарпаття знаходилося на становищі внутрішньої колонії Угорщини.

Автор, очевидно, розуміє під поняттям «колонія» такі колонії, які мали західноєвропейські імперіалістичні держави в Азії, Африці тощо. Звичайно, Закарпаття не можна віднести до таких колоній. Але з внутрішніми колоніями, якими були національні окраїни в царській Росії, Закарпаття можна порівнювати.

В примітці до статті «Про карикатуру на марксизм» В. І. Ленін відзначав відмінність між колоніями західноєвропейських країн і царської Росії, підкреслюючи, що «її особливість якраз та, що між *«нашими»* «колоніями» і *«нашими»* пригнобленими націями різниця неясна, неконкретна, нежиттєва»¹. В роботі «Соціалізм і війна» В. І. Ленін писав, говорячи про всі, які є, колонії, «що в колоніях по-звірячому поводяться з населенням, що його експлуатують тисячами способів (за допомогою вивозу капіталу, концесій і т. п., обману при продажу товарів, підкорення властям «пануючої» нації і так далі і тому подібне)»².

Хоч на Закарпатті і діяли ті ж закони і та ж адміністрація, що й в Угорщині в цілому, проте ці закони не бралися до уваги, а навіть дуже часто адміністрація по-звірячому поводитися з

населенням¹. Вся адміністрація на Закарпатті була угорською (підтверджує це і сам Й. Перені, говорячи про вибори до парламенту і до місцевої адміністрації, про «королівських лісничих і гірничих службовців»—стор. 99—100 та ін.). Отже, відбувалося повне підкорення населення експлуаторським класом панівної нації.

Хоч законодавчих актів про окрему економічну політику по відношенню до Закарпаття і не було, проте така політика фактично існувала. Про це свідчать насамперед те, що в Закарпатті розвивалася лише добувна промисловість і по використанню сільськогосподарської продукції. Ця промисловість у технічному відношенні була слабо оснащена і в основному належала іноземним і угорським капіталістам. Відомі також факти, коли окремі підприємства, створені представниками місцевих панівних класів, забиралися у них і передавалися підприємцям з Будапешта (фабрика в с. Нижній Ремети, Березького комітату, 1906 р.) або іноземним капіталістам. На Закарпатті довгий час не будувалися залізниці і т. п. А так звана «русинська акція», яку сам Й. Петрені називає «грандіозною спробою кинути порох в очі» (стор. 109), була нічим іншим, як специфічною економічною політикою для Закарпаття, спрямованою на створення тут бази для угорських панівних класів, тобто політикою колоніального характеру. Панівні класи буржуазної Угорщини одержували з Закарпаття більше капіталів (велика кількість податків, вивезення сировини і дешевої робочої сили), ніж вкладали в його розвиток. Характерно, що більшість із «вкладених» коштів йшла на потреби уряду: на збільшення поліції і жандармерії (особливо з 1906 р.), на побудову державних угорських шкіл, на уніатську церкву та ін. Коли ж до цього додати ще все наростаючий національний гніт і підтримку урядом, з одного боку, зростання єврейського лихварського капіталу, а з другого — антисемітизму², то риси колоніального становища Закарпаття стають очевидними.

Четвертий, найбільший розділ присвячений подіям кінця XIX і початку XX ст. (до 1914 р.). Тут Й. Перені використав багато архівних і статистичних матеріалів і наводить ряд таблиць, складених ним і запозичених з документів.

Автор наводить ряд цікавих фактів і даних, які розкривають соціально-економічну і політичну історію трудящих

¹ Особливо це помітно на початку XX ст. в період так званих Мармарош-Сигетських процесів, про що свідчать матеріали «підготовок» цих процесів.

² Особливо це проявилось в писанні Е. Егана, М. Барти та ін. і в наведеному Й. Перені «меморандумі» уряду, поданому в 1897 р. Фірцаком.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 23, стор. 55.

² В. І. Ленін, Твори, т. 21, стор. 264—265.

Закарпаття. У розділі розглядається заняття населення, визначається економічна відсталість Закарпаття, звертається увага на розклад і диференціацію селянства, на появу «русинської сільської буржуазії», особливо підкреслюється зростання кількості лихварів тощо. Крім того, автор правильно висвітлює так зване єврейське питання на Закарпатті, яке абсолютно невірно трактувалося угорськими буржуазними і закарпатоукраїнськими буржуазно-націоналістичними істориками. Автор дає короткий вірний огляд «русинської акції» і боротьби з так званою схизмою — з переходом закарпатоукраїнців від уніатської церкви до православія. В книзі вірно трактується той факт, що в основі схизми лежали соціальні питання: боротьба селянства за землю і проти експлуатації з боку уніатського духовенства. Й. Перені також правильно, хоч і дуже стисло висвітлює Мармарош-Сигетський процес 1913—1914 рр. як політичний, як «достойний вступ до періоду світової війни» (стор. 152) і обвинувачує в цьому процесі угорські правлячі класи тих часів. Може викликати дещо заперечення твердження автора, що «ніяк не можна твердити, в повному розумінні слова, про закарпато-українську буржуазію» (стор. 106). Така буржуазія, хоч і нечисленна, але була.

Тому, на нашу думку, необхідно було більше спинитися на причинах, чому саме серед промисловців і купців був незначний процент українців (купців лише 0,2% від усього числа.) Безумовно, це було ще одним свідченням колоніального становища Закарпаття в складі Угорщини.

Слід було б підкреслити, що представники місцевої буржуазії (як поміщики, куркулі) швидко мадяризувалися, міняли свої прізвища на мадярські (Федоренко на Фельдешій, Кутка на Куткоальзі та ін.), проте вони жили і діяли на Закарпатті, і тому не має підстав виключати їх з складу закарпатоукраїнської буржуазії.

Вимагає уточнення твердження, що «справжніх закарпатоукраїнських робітників слід шукати на цегельних заводах, які знаходяться на угорській території», або в еміграції, що на самому Закарпатті українських робітників дуже мало і що їх суспільне становище коливається між сільськогосподарськими пролетарями і справжніми робітниками (стор. 114).

Безумовно, робітників на Закарпатті було небагато (менше 1% усього населення), а українці в загальному складі робітничого класу Закарпаття становили близько 35%. Але ці факти можна пояснити лише колоніальним становищем Закарпаття, де місцеві українські робітники не допускалися на кваліфіковані роботи, а іноземні капіталісти ставили «своїх»; їм не давали можливості одержувати технічну освіту, підвищувати свою кваліфікацію, вони були дуже дешевою робочою

силою, яку вивозили і на підприємства Угорщини та за кордон і яку можна було беззастережно експлуатувати.

Слід зважити і на те, що робітники-українці мало чим різнилися від робітників інших національностей: угорців, німців, словаків, євреїв та ін., з якими вони разом працювали на підприємствах лісової промисловості, на цегельних, чавуноливарних заводах, на будівництві залізниць тощо. Незважаючи на спроби з боку капіталістів та їх агентури — буржуазних націоналістів — роз'єднати робітників по національностях, серед них зростало почуття класової солідарності, тим більше що всі робітники однаково експлуатувалися капіталістами. Крім того, робітники інших націй допомагали українцям здобути кваліфікацію, вони об'єднувалися разом з ними в профспілки та інші організації, спільно виступали на боротьбу.

Вимагає уточнення також висновок автора про те, що на Закарпатті робітничий клас «лише зрідка брався за головну зброю робітничого класу, за страйк» (стор. 115). Й. Перені не наводить жодного прикладу боротьби робітників Закарпаття. А між тим починаючи з 1903 р. на Закарпатті шороку відбувалися страйки робітників (страйк 1903 р. на мебльовій фабриці в Ужгороді, ряд значних страйків 1904—1907 рр., які в цей період супроводжувалися масовими демонстраціями в Мукачеві, Береговому, страйк бондарів у 1911 р. у Мукачеві, страйк у Великому Бичкові та ін.), в яких поряд з робітниками інших національностей брали участь і робітники-українці. На все це необхідно було б звернути увагу при розгляді питань, зв'язаних з історією робітничого класу на Закарпатті.

Потрібно було б автору й уніфікувати назви, бо він поряд з терміном «закарпато-українсь» вживає назву «русин» і навіть таку штучну назву як «рутен».

Всі ці наші зауваження мають своїм завданням допомогти автору покращити свою працю при наступних виданнях.

Вихід у світ цінної праці Й. Перені є свідченням того, що історична наука в народно-демократичній Угорщині починає займатися все ширшим колом проблем. Одночасно це свідчить і про те, що історики нашої Батьківщини, які працюють над ще не розробленою в радянській історіографії історією Закарпаття, повинні координувати свою роботу з істориками народно-демократичної Угорщини і Чехословаччини, спільно розробити ряд питань, які мають важливе значення для історії наших сусідніх народів, і що шляхом посилення творчої співдружності між радянськими і угорськими істориками можна буде розв'язати не одну складну проблему, яка стосується історії України та Угорщини.

В. І. НЕТОЧАЄВ, В. І. ІЛЬКО

КНИГА ПРО ЧОРНОМОРСЬКЕ КОЗАЦТВО

В. А. Голобуцький, Черноморское казачество,
Вид-во Академії наук Української РСР, К., 1956, 415 с.

Історія козацтва—одна з тих тем, які не перестають цікавити дослідників історії України. Запорозька Січ, що виникла десь всередині XVI ст. як центр козацтва, відіграла в історії українського народу велику прогресивну роль. Протягом тривалого часу вона була опорним пунктом боротьби народних мас України проти феодального визиску й іноземної агресії. В процесі цієї боротьби запорожці створили прекрасну на той час воєнну організацію. Разом з тим Запорозька Січ була великим господарським організмом, в якому відбувався процес класового розшарування з притаманними йому гострими соціальними суперечностями. Після скасування в 1775 р. Запорозької Січі Чорноморське козацьке військо, сформоване з колишніх запорожців, було переселене на правий берег Кубані і на Таманський півострів. Про цей останній період в історії українського козацького війська і розповідає книга В. О. Голобуцького — перша велика монографія на цю тему, написана за радянських часів.

Ряд буржуазних дослідників, зокрема Д. І. Яворницький, Ф. О. Щербина, І. Д. Попка, висвітлювали історію козацтва з неправильних, ідеалістичних позицій. Вони, наприклад, твердили, що на Запорожжі і Кубані серед козаків існували якісь ідеальні взаємовідносини, широкий демократизм і рівність. Радянські історики, справедливо заперечуючи таку точку зору, вже давно прийшли до висновку, що характер козацької організації був класовий і що вона нічого спільного не мала з общиною, в якій всі члени були рівні. Однак ще й досі лишалось невисвітленим питання про особливості соціально-економічного життя на Запорожжі і Кубані. Рецензована праця в основному і присвячується цій проблемі.

Насамперед слід відзначити, що, критикуючи реакційні буржуазно-націоналістичні концепції і характеризуючи соціально-економічні умови життя козацтва, В. О. Голобуцький спирається на великий фактичний матеріал, зібраний ним в архівах Києва, Москви, Краснодару. Це робить висновки автора надзвичайно переконливими і дозволяє справді науково і широко дослідити соціально-економічне життя козацтва після переселення його в Кубанські степи. Мабуть чи не найкращі сторінки книги присвячені аналізу становища найбільш бідної частини козацького населення — сіроми.

В першій частині монографії, яка є вступом до історії чорноморського козацтва, розглядається ряд важливих питань з історії Запорозької Січі в другій половині XVIII ст.

Як і в іншій своїй книжці про запорозьке козацтво¹, так і в книжці про чорноморське козацтво проф. Голобуцький порушує питання про те, ким була заснована Запорозька Січ. Д. Вишневецьким на о-ві Хортиця чи селянами-втікачами на о-ві Томаківка? Остання точка зору належить проф. Голобуцькому і не позбавлена серйозних підстав. Логічно вважати засновниками Січі саме ту масу людей, яка шукала на Запорожжі притулку і захисту від феодального визиску і повинна була в місцевих суворих умовах забезпечити собі елементарні умови життя. Навіть якби перша фортеця, навколо якої скупчились перші втікачі на Запорожжі, і була побудована з ініціати-ви Д. Вишневецького на о-ві Хортиця, що, на нашу думку, не виключено, то вся Запорозька Січ з її економічною, адміністративною і воєнною організацією була справою рук селян-втікачів з початку і до кінця.

Коротко нагадавши історію виникнення Запорозької Січі та її ролі в боротьбі українського народу проти феодально-кріпосницького і національного гніту, автор подає картину життя українського козацтва в період Нової Січі. Основне місце в цьому описі він надає запорозькому зимовнику як специфічній господарчій організації, а також промислам, ремеслу, торгівлі. Автор говорить про різні соціальні категорії населення запорозьких зимовників і слобід, про класові суперечності серед козацтва в цей період і участь запорозьких низів в антифеодальній боротьбі українського і російського селянства у XVIII ст.

Проф. Голобуцький правильно вказує, що одним з головних резервів, на основі яких комплектувались запорозькі курені, були втікачі, які шукали на Запорожжі не стільки воєнних подвигів, скільки хліба насущного. Однак автор наводить численні приклади втеч кріпосних селян на Запорожжя лише з Лівобережної України і майже не говорить про втечі кріпаків з Правобережжя. Тимчасом на Правобережжі хазяйнувала до краю розбещена польська шляхта, і населення, яке несло на собі тягар не лише феодального, а й національного гніту, логічно не могло байдуже ставитись до можливості втечі на Запорожжя. Коли навіть приплив населення на Запорожжя у XVIII ст. з Правобережжя був меншим, ніж з Лівобережжя, то цей факт слід було б пояснити.

¹ В. А. Голобуцький, Запорозькое казачество, Госполитиздат УССР, К., 1957.

Ми вже відзначали, що Запорозька Січ була великим господарським організмом, і саме висвітлення соціально-економічного життя українського козацтва з усіма його особливостями має велике значення для дослідження ще так мало вивченої історії усього Півдня України. Відомо, що тут в пореформений період капіталістичний розвиток йшов надзвичайно швидко. Це пояснювалось тим, що кріпосницькі пережитки на Півдні України були набагато слабші, ніж в інших частинах Російської імперії. Автор монографії розкриває причини цього і показує, за яких умов уже в XVIII ст. тут став можливим виразно помітний процес розвитку буржуазних елементів. Широко використані автором документи, що стосуються цього питання, дають право говорити про «слабкість, нерозвиненість феодално-кріпосницьких відносин на Запорожжі навіть у період їх найбільшого розвитку в центрі країни» (стор. 75).

Цілком обгрунтованою є думка автора про те, що серед чорноморських козаків соціально-економічні явища, які мали місце на Запорожжі, мусили ще більше поглибитись. Логічно це повинно було статися хоча б тому, що на час переселення сюди козаків процес розкладу феодално-кріпосницького ладу був уже очевидним майже по всій Російській державі.

Висновок, який сам собою напрашується в результаті ознайомлення з першою главою книжки, але, на жаль, не сформульований достатньо чітко самим автором, полягає ось в чому: оскільки саме козацтво виникло в результаті антифеодалної боротьби народних мас і в своїй переважній більшості прагнуло до знищення феодалізму, то порядки, які воно встановлювало у себе, повинні були відзначатись, особливо у XVIII ст., досить помітними елементами буржуазного ладу.

Одним з центральних питань монографії є питання про найману працю серед козацтва. Нема потреби доводити, наскільки важливим є вивчення цього питання при вирішенні проблеми зародження та ступеня розвитку капіталістичного способу господарства в надрах феодалного суспільства. В книзі розповідається про широке застосування найманої праці як на Запорожжі, так і на Кубані. Автор вказує, що серед чорноморських козаків, які склались в основній масі з колишніх запорожців, в 90-х роках XVIII ст. приблизно 28% власників господарств використовували найману працю. Це були, як говорить автор, «багаті і заможні козаки» (стр. 210).

Такий підрахунок не можна вважати цілком правильним, бо автор не взяв до уваги, що, крім багатих козаків, найманою працю користувалися тимчасово, особливо під час косовиці та інших термінових робіт, і економічно слабкі хазяї. Про таких господарів ще на початку XVIII ст. мандрівний поет Климентій

Зінов'єв писав, що часом їм, щоб запастися на зиму кормами для худоби, доводиться останню одежину спускати, аби заплатити наймитам¹. Та й автор монографії далі, на стор. 275, говорить про це ж саме: «Козаки, навіть «незаможні», застосовували працю вільнонайманих робітників. Козак змушений був наймати робітників, хоч це було дуже обтяжливо для нього». Очевидно, що при врахуванні цієї обставини процент використання найманої праці буде вищий.

Для того щоб показати джерела найманої праці, проф. Голобуцький використав великий фактичний матеріал, який, як правило, служить авторові прекрасною аргументацією, але іноді бажання автора навести більше прикладів призводить до того, що він перестає бути достатньо критичним. Говорячи про використання праці дітей, автор гостро критикує думку Д. І. Яворницького про те, що дітей завозили на Запорожжя самотні козаки виключно, щоб задовольнити свої батьківські почуття, в той час як, на думку автора, це робилось виключно з метою експлуатації дитячої робочої сили. Нам здається, що в обох випадках є перебільшення. Цілком припустимо, що було немало випадків, коли дітей брали на Запорожжя для виховання їх родичі і навіть просто знайомі. Звичайно, що певна кількість дітей була завезена на Запорожжя як робоча сила, але не можна зовсім відмовляти нежонатим козакам, хоч би і заможним, в батьківських почуттях, в бажанні просто допомогти ближньому, адже, віддавши дитину на виховання козакам, батьки в ті часи часто рятували її від страшної кріпацької долі. На Україні XVII—XVIII ст. можна знайти багато прикладів, коли громадська піклувалася про долю дітей, особливо сиріт. Численні народні школи, які ще на початку XVIII ст. були майже в кожному селі, не кажучи вже про міста, утримувалися разом з школярами та їх вихователями за рахунок простих громадян, причому цілком добровільно. Проти точки зору проф. Голобуцького свідчать навіть ті факти, які він сам наводить. Так, на стор. 33 розповідається про те, як полковий старшина (!) І. Носенко в дитинстві бус завезений на Запорожжя чумаком-малоросіянином Василем Харченком. Нам здається, що кар'єра, яку зробив на Запорожжі І. Носенко, не підтверджує думку автора про тяжку долю завезених виключно для експлуатації дітей. Далі наводиться приклад завезення на Запорожжя п'ятирічної дитини. Навряд чи була велика вигода утримувати такого «робітника». До того ж, як вияв-

¹ «Пам'ятки українсько-руської мови і літератури», т. VII, Львів, 1912; В. Петець, Вірші еромонаха Климентія Зінов'єва сина, стор. 180, № 305.

ляється, батько цього хлопчика, коли віддавав сна на Запорожжя, був цехмістром (!) кушнірського цеху. Ясно, що цехмістр не мав економічної потреби віддавати на знущання крихітну дитину. Для підтвердження нашої думки можна навести і такий приклад: Семена Гаркушу, одного з керівників селянського руху на Україні кінця XVIII ст., завіз в дитинстві на Запорожжя козак Яків Легкоступ, зробивши його спадкоємцем всього свого досить значного майна. Гаркуші дісталися в спадок великий табун коней, стадо рогатої худоби, отара овець тощо¹.

В ряді розділів автор, повертаючись до питання про найману працю, говорить про різні її форми, умови праці наймитів в різних галузях козацького господарства, а також про боротьбу козацької бідноти, що була резервом найманої робочої сили, проти експлуатації і тих порядків, які були встановлені царським урядом, зоможною верхівкою козацтва і старшиною.

В силу цілого ряду умов на Запорожжі і Кубані завжди відчувалась гостра потреба в робочих руках. Автор правильно відзначає, що з освоєнням південних земель, розширенням зернового господарства і розвитком промислових підприємств нестача робочих рук дедалі більше зростала.

Однак в книзі є деяка непослідовність. На думку автора, знищення Запорозької Січі в 1775 р. «набагато звузило застосування найманої праці» в Новоросії, хоч вона і «продовжувала існувати» (стор. 130). Говорити про якісь значні зміни в застосуванні найманої праці на півдні не має підстав. Запорозька Січ була тут не єдиним місцем розвитку сільського господарства і промислів. Більшість козацьких господарств як економічних одиниць продовжувала існувати і після знесення Січі. Крім того, майже одночасно із скасуванням Січі розгорнулася широка колонізація степової України новим населенням, що прибувало сюди з центральних областей Росії і України. Царський уряд роздавав тут величезні земельні володіння поміщикам і придворній знаті. Завезених сюди кріпаків невистачало для ведення господарства, і тому відразу ж виникла потреба в додатковій робочій силі. Якщо деяке звуження застосування найманої праці і мало місце, то лише на протязі кількох років після скасування Січі. Надалі процент найманих робітників по відношенню до кріпаків зростає швидко і безперервно.

З питанням про робочу силу зв'язане також і твердження В. О. Голобуцького про те, що експлуатація втікачів на Запорожжі «не знала межі» (стор. 32). Це твердження неправильне. Автор не зважає на ним же викладені в книзі особливості

соціально-економічного життя на Запорожжі, внаслідок яких експлуатація наймитів була тут до певної міри обмежена.

Відомо, що капіталістична система експлуатації спирається на економічний примус, тобто «на дисципліну голоду»¹. Саме такий примус в основному і мав місце на Запорожжі у відношенні до наймитів. Але можливість поставити наймита в повну економічну залежність від хазяїна була тут значно обмежена. Адже сам автор говорить про такі особливості життя на Запорожжі, як високий попит на робочі руки в господарствах заможних козаків й зв'язану з цим можливість вибору робітником хазяїна, а також відсутність у сіроми землі і будь-якого майна, що могло б утруднити її перехід на нове місце. Не можна забувати про те, що в разі нестачі робітників власник господарства зазнавав великих збитків, особливо в жнива або косовицю.

Змістовні й цікаві сторінки книги присвячено характеристиці козацького господарства, торгівлі та адміністративній структурі чорноморського козацтва. Автор доводить, що козацькі зимовники, або, як вони називались на Чорномор'ї, хутори, не стояли осторонь від загального процесу розвитку товарно-грошових відносин в країні. Навпаки, внаслідок сприятливих умов цей процес був тут ще сильнішим. Серед козаків швидкими темпами відбувалась класова диференціація. Верхівка козацтва грабувала військовий земельний фонд. Це особливо перекопливо показано в розділі, присвяченому характеристиці чорноморського хутора (стор. 237—269).

Розділи про скотарство, землеробство, рибальство та промисли дають читачеві можливість скласти уяву про технічний і культурний рівень розвитку різних галузей господарства чорноморських козаків, про методи ведення цього господарства, форми оплати робітників тощо.

В останньому розділі книги «Класова боротьба в середовищі Чорноморського козацтва» знаходять підтвердження основні положення про роль і становище сіроми на Кубані. Цей розділ теж в цілому заслуговує на позитивну оцінку. Заперечення викликає лише твердження, ніби виступи козацької бідноти на Україні й Кубані, так само як і селянські повстання, могли мати успіх «лише в поєднанні з робітничими повстаннями і під керівництвом робітників» (стор. 372).

Напрошується запитання, про який успіх в даному разі йде мова. Очевидно, йдеться про успіх селянства в антифеодальній боротьбі за перемогу нових, буржуазних відносин. Тоді при чому тут нарікання на відсутність пролетаріату, якого не було і не могло бути в ті часи. Історичні факти свідчать про те, що селянство було рушійною силою всіх антифеодальних пов-

¹ К. Кошовик, Семен Гаркуша, журн. «Киевская Старина», 1883, № 3.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 29, стор. 373.

стань. Під його могутніми ударами, яке доводить і сам автор, поступово розхитувалася феодальна система, аж поки вона не була знищена і замінена буржуазною. Класики марксизму-ленінізму вірили в революційну силу селянства. «Селяни повставали то тут, то там,— писав В. І. Ленін про скасування кріпосництва в Росії,— і уряд нарешті поступився, боячись загального повстання всіх селян»¹.

Розглядаючи загальні можливості, завдання і результати повстань українського селянства і козаків у феодальну епоху, слід підкреслити, що саме існування Запорозької Січі свідчить про значну перемогу антифеодального руху на Україні XVI—XVIII ст. В. О. Голобуцький в рецензованій книзі особливо підкреслює антифеодальний характер Запорозької Січі, її роль в розвитку нових соціально-економічних відносин і розкладі старих, феодальних. Науково висвітливши історію Запорожжя, він в заключному розділі однією фразою начебто заперече все сказане ним раніше.

До недоліків книги слід віднести занадто скупий історіографічний огляд, зокрема відсутність критичного розгляду поглядів на українське козацтво польських істориків О. Яблоновського і Равіти-Гавронського.

В книзі немає оцінки історичних праць з історії козацтва, написаних радянськими вченими. Сам автор пише: «Тільки радянська історіографія, озброєна марксистсько-ленінською теорією, зуміла правильно поставити і розв'язати багато складних питань, що належать до історії Запорозького козацтва» (стор. 10). Однак, крім роботи М. Слабченка², яку автор критикує, він не згадує більше жодної праці, написаної на цю тему за радянських часів. Випала з історіографічного огляду навіть робота М. Кириченка³, в якій поставлено ряд проблем, аналогічних з тими питаннями, що розглядаються в рецензованій книзі.

Цікаво було б почути думку автора про висвітлення історії козацтва авторами першого тому «Історії Української РСР», про дослідження О. М. Апанович⁴,

К. Г. Гуслистою¹ та ін. Широкий історіографічний огляд збагатив би цікаву і потрібну працю.

* *
*

На книгу проф. Голобуцького уже було опубліковано дві рецензії — А. Вовка і В. Чунтулова². Погоджуючись з загальною оцінкою, даною в цих рецензіях книзі В. О. Голобуцького, відмітимо, однак, деяку неточність, допущену авторами рецензій.

Так, в рецензії, вміщеній у «Віснику АН УРСР», говориться, що «масове покочання селянства і городян» відбувалось з XVI ст. «в умовах початку розкладу феодально-кріпосницької системи». В. О. Голобуцький ніде не говорить про початок розкладу феодально-кріпосницької системи в XVI ст.

В радянській історичній науці більшість вчених відносить цей процес до XVII—XVIII ст. Їх точка зору знайшла своє відображення в ряді підручників, монографій, дискусійних статей журналу «Вопросы истории» тощо. Автори рецензії мають повне право на свою власну точку зору, але в такому разі, по-перше, слід було підкреслити, що це їх власна точка зору, а не автора книги, яку вони рецензують, і, по-друге, необхідно було цю думку належним чином обґрунтувати.

Неправильним є також твердження авторів рецензії про те, ніби «одним з істотних привілеїв багатих козаків» на Запорожжі «було право відправляти на службу замість себе найомників». Справа в тому, що офіційно такого права не було, закон переслідував таку практику, але заможні козаки порушували його. Саме тому В. О. Голобуцький вживає в даному випадку слово «право» в лапках і підкреслює, що юридично козак не звільнявся від воєнної служби (стор. 92, 139). Неточними є формулювання «козацтво як вільня від феодальної залежності верства» (стор. 71). Залежність козака-бідняка від козака-багатія не була виключно економічною. Певну роль відігравав і позаекономічний примус, тобто феодальна залежність.

На закінчення лишається побажати, щоб цінна книга В. О. Голобуцького викликала появу нових праць, які б далі висвітлювали цей надзвичайно багатий період життя і боротьби нашого народу.

О. С. КОМΠΑ

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 6, стор. 373.

² М. Слабченко, Соціально-правова організація Січі Запорозької, «Праці комісії для вивчення західно-руського та українського права», вип III, К., 1927; «Паланкова організація запорозьких вольностей», там же, вип. VI, К., 1929.

³ М. Кириченко, Соціально-політичний устрій Запорожжя, ДВОУ, Харків, 1931.

⁴ О. М. Апанович, Запорозьке військо як складова частина російської армії в другій половині XVIII ст., «Наукові записки Інституту історії АН УРСР», № 5, К., 1953.

¹ К. Гуслистою і О. Апанович, Запорозька Січ та її прогресивна роль в історії українського народу, К., 1954.

² В. Чунтулов, Ценний труд по истории казачества, журн. «Советская Украина», № 11, 1956; А. А. Вовк, В. Т. Чунтулов, Историчне дослідження про чорноморське козацтво, журн. «Вісник АН УРСР», № 11, 1956.

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА УКРАЇНІ ЗА РОКИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ

І. Г. Шовкопляс, Археологічні дослідження на Україні (1917—1957 рр.). Огляд вивчення археологічних пам'яток, Вид-во АН УРСР, К., 1957, 424 с. і 7 вклейок.

На території України знаходиться дуже багато археологічних пам'яток, які являють собою важливі джерела для вивчення найдавнішої історії нашої Батьківщини. Починаючи від доби нижнього палеоліту і кінчаючи середньовіччям всі епохи, що переживало населення Східної Європи, представлені на території нашої республіки великою кількістю пам'яток, які становлять справжнє багатство для історика. Треба лише уміти примусити цих німих свідків далекої старовини заговорити і розкрити досліднику таємниці минулого.

Щороку археологи України разом з археологами Москви і Ленінграда проводять великі польові дослідження на території нашої республіки з метою здобуття нових археологічних джерел для висвітлення історичного процесу в різні епохи.

Загальновідоме значення, яке мають археологічні факти для розв'язання найважливіших питань древньої історії і, в першу чергу, тих її періодів, для яких писемні джерела або зовсім відсутні, або не дають достатніх підстав для реконструкції історичного процесу.

Археологічний матеріал є бойовою зброєю в руках радянської історичної науки у її боротьбі проти різних фальсифікаторських і антинаукових концепцій і схем типу горезвісних нормандської та готської теорій, які намагалися довести споконвічну залежність історичного розвитку наших предків від германських племен, або концепції українського буржуазного націоналізму, яка виходила з неправильної тези щодо споконвічної відірваності українського народу від братніх російського і білоруського.

Однак треба визнати, що справа публікації нового археологічного матеріалу, що є результатом великих археологічних робіт, проведених на Україні, поки що відстає від розмаху польових досліджень науковців.

У той же час інтерес до археології з боку широких верств громадськості дуже великий. Про це свідчать і численні екскурсії в музеї і на розкопки, і увага широкої громадськості до експедиційних робіт, які проводять археологічні установи, і незмінний успіх, яким завжди користується науково-популярна література з питань археології. На жаль, такої науково-популярної літератури у нас видається ще дуже мало, і вона поки що не здатна повністю задовольнити усе зростаючий попит населення

Отже, давно вже назріла потреба створення узагальнюючих праць популярного характеру, завданням яких було б підведення підсумків археологічної роботи на Україні і які змогли б дати широкому читачеві основні відомості про обсяг і характер найважчих археологічних джерел до древньої історії нашої Батьківщини. Слід сказати, що останнім часом Інститут археології АН УРСР багато робить для заповнення цієї прогалини. Зокрема, маємо на увазі вихід у світ до 40-річчя Великої Жовтня колективної праці «Нариси стародавньої історії УРСР», в якій у науково-популярній формі викладено основні наслідки вивчення далекого минуло нашої країни на підставі археологічних джерел. Основним змістом цієї книги є реконструкція історичного процесу, який відбувався на території сучасної України починаючи від першої появи тут людини і до татаро-монгольської навали.

До 40-річчя Радянської влади на Україні вийшла в світ велика праця І. Г. Шовкопляса «Археологічні дослідження на Україні (1917—1957 рр.)», яка дає широкому читачеві уявлення про конкретні археологічні пам'ятки та їх значення для дослідника. Обидві ці книги, доповнюючи одна одну, дають можливість широкому читачеві ознайомитися з археологією як наукою і тією основою сумою джерел, якими вона володіє.

Книга І. Г. Шовкопляса присвячена археологічним дослідженням на території УРСР протягом 40 років Радянської влади. Основним змістом книги є показ конкретного археологічного матеріалу за відповідними історичними епохами. В цьому відношенні праця І. Г. Шовкопляса відзначається повнотою викладу; вона не має будь-яких помітних прогалин і дає хороше і вичерпне уявлення про обсяг археологічних робіт, проведених на Україні за роки Радянської влади. У книзі перед оглядом окремих груп пам'яток даються стислі, але необхідні для правильного розуміння описуваного матеріалу загальні характеристики тих періодів, про які йдеться в тому чи іншому розділі.

Слід підкреслити, що у вітчизняній археології ще не було спроби створення загальної праці, присвяченої історії археологічної науки. Книга І. Г. Шовкопляса є першою такою спробою, і в цьому полягає її спеціальний інтерес. Вона розповідає про той бурхливий, часом складний шлях, який пройшла українська археологія від простого любителства і колекціонування до справжньої історичної науки, яка во-

лодіє тепер своїм специфічним методом дослідження, власною джерелознавчою базою і здатна розв'язувати найскладніші проблеми давньої історії нашої Батьківщини.

Виклад матеріалу автор починає коротким вступом, в якому дає дуже стислий огляд історії археологічних досліджень на Україні до Великої Жовтневої соціалістичної революції. Цей вступ доцільний в тому відношенні, що показує відправний пункт, від якого розпочався шлях радянської археології, те, що вона одержала у спадщину від досягнення дореволюційних часів.

Автор відзначає, що інтерес до вітчизняних древностей в нашій країні пробудився ще в XVII ст., а від кінця XVIII—початку XIX ст. на Україні починаються археологічні дослідження, які при всій їх методологічній і методичній недосконалості мали вже безперечне наукове значення. Далі автор коротко спиняється на роботах, проведених українськими і російськими дореволюційними археологами в галузі вивчення древнього і нового кам'яного віку, трипільської культури, доби міді—бронзи, пам'яток скіфського часу, античних міст Північного Причорномор'я, так званої культури полів поховань, археологічних пам'яток літописних слов'янських племен і Київської Русі.

Відзначаючи значний вклад дореволюційних археологів у вивчення далекого минулого України, автор разом з тим пише і про ті великі недоліки, що були в дореволюційній археологічній науці. Він підкреслює, що дожовтнева археологія була насамперед буржуазно-дворянською наукою і переслідувала цілком виразні класові цілі. Звідси—відсутність інтересу до історії виробництва і безпосередніх виробників, тобто до тих питань, вивчення яких є найважливішим і вирішальним.

Недоліком цього розділу слід вважати те, що в ньому нічого не говориться про роботи, які проводилися у той час у західноукраїнських землях, що входили тоді до складу Австро-Угорської імперії, такими відомими археологами, як В. Деметрикевич, А. Кіркор, К. Гадачек, Г. Осовський, Б. Януш та ін.

У першому розділі автор дає досить докладний огляд історії археологічних установ на Україні за роки Радянської влади. Автор правильно підкреслює, що лише після Жовтневої революції в Академії наук УРСР вперше були організовані широкі і планомірні археологічні роботи, спрямовані на максимальне повне і всебічне вивчення археологічних багатств нашої республіки. Автор відзначає, що українська радянська археологія не зразу вийшла на вірний шлях; для перших етапів її розвитку були характерні істотні недоліки, які негативно позначилися на роботі перших установ. Так, для Всеукраїнського археологічного комітету (ВУАК) були ха-

рактерні вузько джерелознавчий підхід до матеріалу, відсутність інтересу до загальноісторичних проблем і національна обмеженість, а для Інституту історії матеріальної культури, що прийшов на зміну ВУАК'у,—навпаки, голе теоретизування і соціологізм і явно недостатня увага до вивчення конкретних історичних проблем давньої історії України на підставі безпосереднього дослідження фактичного матеріалу.

Основну увагу І. Г. Шовкопляс, звичайно, приділяє Інституту археології та його попередникам в АН УРСР, як центральній археологічній установі і головному центру археологічних досліджень у межах нашої республіки. Крім того, він говорить і про інші установи як в системі Академії наук (Кабинет антропології ім.Ф. К. Вовка, Одеська комісія краєзнавства, Інститут суспільних наук у Львові та ін.), так і поза її організаційною структурою (музеї, вузи, товариства та ін.), а також про археологічні установи Москви і Ленінграда, які брали участь в археологічних дослідженнях на Україні.

Ця частина рецензованої праці дуже слушна і своєчасна; вона показує той великий шлях, який пройшла археологічна наука на Україні за роки Радянської влади.

Основну як за обсягом, так і за матеріалом частину книги І. Г. Шовкопляс становлять розділи, присвячені археологічним періодам стародавньої історії України, в яких дається огляд конкретних археологічних пам'яток.

Другий розділ книги присвячений палеоліту. В ньому автор дає короткий, але виразний опис всіх основних пам'яток як раннього, так і пізнього етапів цієї доби на Україні, досліджених за роки Радянської влади.

Дослідження палеоліту на Україні, особливо за післявоєнні роки, досягли значних успіхів: відкрито ряд стоянок, що належать до періоду нижнього палеоліту, які перед війною були відомі лише в Криму, а тепер знайдені у Надпоріжжі, на Дністрі, на Лівобережжі Дніпра, у Донбасі. Спираючись на ці відкриття, автор показує, що вже за доби нижнього палеоліту була залюднена значна частина території нашої республіки, і тим самим спростовує невірну гіпотезу, висунуту деякими буржуазними дослідниками, про відносно пізню появу людини на території Східної Європи.

З числа відкриттів у галузі верхнього палеоліту великий інтерес становлять матеріали розкопок на стоянках, де вперше були досліджені палеолітичні житла, зокрема розкопок самого автора в Добранічівці, Радомишлі і особливо в Мізині.

До розділу, присвяченого древньокам'яному віку, включені і відомості про пам'ятки епіпалеоліту, тобто доби перехідної від палеоліту до неоліту. На жаль,

у книзі доба середнього палеоліту (муст'єрська епоха) не виділена автором в спеціальний параграф, а об'єднана з нижнім палеолітом, хоч з погляду розвитку суспільства вона становить особливий етап.

Значно гірше стоїть справа з дослідженням неоліту на території УРСР: пам'ятки нового кам'яного віку тут вивчені дуже нерівномірно, і багато питань, пов'язаних з розумінням цієї доби, залишаються ще не розв'язаними і навіть не поставленими. Тому і третій розділ книги І. Г. Шовкопляса вийшов подекуди біднішим. Найбільше відомостей маємо щодо неоліту Полісся (так званий ямково-гребінчастий неоліт), Надпоріжжя, басейну Сіверського Дінця та степової зони, де відома унікальна пам'ятка доби неоліту—Кам'яна Могила. Щодо інших районів УРСР, зокрема основної території Лісостепу, то тут неолітичні пам'ятки залишаються поки що майже невідомими.

Як справедливо відзначає автор, для доби неоліту можна вже розрізнити окремі територіальні групи пам'яток, які досить виразно відрізняються одна від одної за своїм характером.

Одним з найближкучіших культурно-історичних явищ в українській археології є широко відома трипільська культура доби так званого енеоліту (періоду перехідного від неоліту до мідно-бронзового віку), якій І. Г. Шовкопляс присвячує четвертий розділ своєї книги.

Хоч трипільська культура була відкрита ще в дореволюційні часи, проте саме за роки Радянської влади відбулося найбільш ґрунтовне і значне за наслідками вивчення її пам'яток, в тому числі систематичні розкопки поселень в Коломиїщині, які вперше дали більш-менш повне уявлення про поселення доби розвиненого трипілья, та відкриття і дослідження найраніших поселень цієї культури, які проливають світло на питання про походження самої культури (Лука Врублівецька, Берново—Лука і т. ін.). Всі ці матеріали знайшли належне висвітлення в книзі І. Г. Шовкопляса.

Дослідження найраніших пам'яток трипільської культури дозволяє дослідникам ставити важливе питання про походження трипільської культури, яке і тепер залишається дискусійним. І. Г. Шовкопляс схильється до концепції про прийшлий (з областей Балканського півострова та Східного Середземномор'я) характер трипільської культури. Крім того, існувала також думка про місцеве походження трипільської культури на базі так званої культури лійної-стрічкової кераміки (пам'ятки цього типу відомі і на Україні, але в книзі І. Г. Шовкопляса вони розглянуті в попередньому, неолітичному розділі) або на базі пізньонеолітичних пам'яток, відомих на Південному Бузі (Гард та ін.). Очевидно, остаточно це питання буде розв'язане в майбутньому.

Тенденція розглядати пам'ятки типу Усатова, Городська, а особливо Софіївського могильника, як найпізніший прояв трипільської культури, здається нам дискусійною. Адже пам'ятки усатівського та городського типу відомі на територіях, куди пам'ятки розвиненого, класичного трипілья не поширювалися (перші—на південному сході від області трипільської культури, другі—на північному заході). Тому, можливо, ці культурні вияви слід розглядати не як етап єдиної трипільської культури, а як локальні явища, на яких позначився деякий вплив трипілья. Таким чином, і у питанні про зникнення трипільської культури лишається ще багато неясного.

Розділ п'ятий книги І. Г. Шовкопляса присвячений пам'яткам доби міді—бронзи. Автор розглядає ці пам'ятки за хронологічним принципом, згідно з широко відомою тричленною схемою, запропонованою ще В. А. Городцовим (ямна культура—катакомбна—зрубна). Слід зауважити, що цей поділ, як відзначає і сам автор, умовний, оскільки дійсна історична картина була значно складніша.

І. Г. Шовкопляс характеризує добу міді—бронзи на території України як епоху, перехідну від матриархату до патріархату, коли швидкими темпами розвивалися відтворюючі галузі виробництва (скотарство і землеробство) і починався процес майнової диференціації. Слід додати, що це була доба, коли відбувся перший великий суспільний поділ праці і скотарські племена відділилися від землеробських внаслідок чого з'явилося кочове скотарство. Нам здається, що саме цим у значній мірі можна пояснити ту культурно-племінну строкатість, яка в цей час спостерігається на території УРСР, особливо в її південних, степових, районах, заселених переважно кочовими племенами.

Велику увагу в шостому розділі приділяє І. Г. Шовкопляс пам'яткам ранньозалізного віку, яких на території УРСР тепер відомо дуже багато. Тут подані матеріали, що стосуються початку залізного віку (так звана гальштаттська епоха). Слід відзначити, що у вивченні передскіфського, або киммерійського, часу в післявоєнні роки досягнуто великих успіхів. Відкриття пам'яток чорноліського типу, розкопки гальштаттських пам'яток на Дністрі (в тому числі і розкопки І. Г. Шовкопляса на курганному могильнику в Луці Врублівецькій), дослідження пам'яток білогрудівського типу і ряд інших відкриттів проливають нове світло на період історії нашої Батьківщини, який до недавнього часу вважався одним з найбільш темних.

Тут же автор розглядає і пам'ятки висоцької культури, проте ми не можемо погодитися з запропонованою ним хронологією, запозиченою з дослідження В. І. Канівця (VIII—початок VII ст. до н. е.). Вважаємо, що хронологія, запропонована

в свій час Т. Сулімирським (VI—II ст. до н. е.), більше відповідає дійсності.

Значна увага приділяється автором також вивченню пам'яток, залишених лісо-степовими племенами скіфської доби, серед яких, як правильно відзначає автор, були вже й древні слов'яни (великі скіфські городища, поселення і могилиники VI—III ст. до н. е.), і пам'яткам степової Скіфії, які він пов'язує з племенами власне скіфів. Особливу увагу автора привертають пам'ятки, зв'язані з найдавнішим державним утворенням на території нашої республіки—Скіфським царством у степовому Причорномор'ї і Криму. Спеціальний параграф присвячений розглядові пам'яток нескіфських племен, які були сусідами скіфів.

Порівняно незначне місце в розділі займають пам'ятки сарматських племен, хоч в останні роки у вивченні сарматської культури зроблено багато. Невдалим здається нам включення до цього розділу відомостей про пам'ятки салтівського типу, які відносяться до значно пізнішого, середньовічного часу (VIII—X ст. н. е.).

Розділ своєї книги присвячений античним містам Північного Причорномор'я. Тут поданий стислий огляд найважливіших відкриттів, зроблених за період Радянської влади в Ольвії, Херсонесі, Тірасі, Пантикапеї та інших античних центрах на узбережжі Чорного моря. Великий обсяг робіт, проведених за останні 40 років у цих містах, і обмеженість місця примусили автора зосередити свою увагу лише на найбільш важливих відкриттях.

У розділі восьмому подано огляд пам'яток, які пов'язуються з стародавніми східними слов'янами і показують розвиток древньослов'янських племен у I тис. н. е. Автор правильно відзначає, що більшість дослідників вважає пам'ятки зарубинецької культури найдавнішими пам'ятками, східнослов'янська приналежність яких не викликає сумніву. Далі описані пам'ятки черняхівської культури і нарешті—досить різноманітні, хоч і недостатньо досліджені, пам'ятки VII—VIII ст.

Проблема східнослов'янської культури I тис. н. е. є однією з найбільш актуальних і гострих проблем у вітчизняній археології. Свідченням цього є ті дискусії, які в останній час відбуваються з питань історичної інтерпретації черняхівської культури, з питань про час появи слов'ян у Східній Європі, про пам'ятки історично відомих антів і склавнів і т. д.

Автор цілком правильно розглядає черняхівську культуру як в основі своїй слов'янську, але разом з тим не бачить зв'язків між нею і більш пізніми східнослов'янськими пам'ятками, хоча подібні зв'язки, безумовно, існували. Час існування культури І. Г. Шовкопляс обриває на V ст. н. е., хоч вже й тепер є значна група пам'яток черняхівського типу, датованих VI і навіть початком VII ст. н. е.

Розглядаючи пам'ятки VII—VIII ст.,

І. Г. Шовкопляс коротко спиняється на розгляді поселень у Луці-Раїковецькій, Волинцевому, Ріпневі, на Радванці та ін., які в своїй сукупності дають досить різноманітні типи і, очевидно, відбивають собою племінний поділ східного слов'янства перед утворенням Київської держави. Автор підкреслює особливість середньовічного шару Пастирського городища, в якому переважає гончарний посуд. Але, крім того, гончарний посуд переважає і в таких безперечно слов'янських пам'ятках, як Ріпнів, Радванка, нижній шар Пліснеська та ін. (що, між іншим, відзначає і сам автор). Додамо до цього, що така ж картина спостерігається і в пам'ятках західних слов'ян цього ж часу (наприклад, у Польщі), отже, це явище цілком закономірне. Щодо пам'яток типу Пенськьви, де абсолютно переважає посуд, ліплений в'д руки, то їх етнічна приналежність поки що остаточно не з'ясована.

Слід зазначити, що розділ, присвячений раннім слов'янам, здається нам надто скупим і стислим. Рішуче заперечення викликає перенесення до розділу дев'ятого, присвяченого пам'яткам Київської Русі, параграфа про городища роменського типу, які відбивають культуру літописних східян до їх включення до складу Київської Русі і, отже, прямого відношення до останньої не мають.

Пам'ятки древньої Русі також подані в книзі надзвичайно стисло, хоча матеріал, що відноситься до IX—XIII ст., дуже багатий і різноманітний.

В параграфі, присвяченому раннім пам'яткам древньоруських міст, І. Г. Шовкопляс розглядає найважливіші археологічні відомості про найважливіші культурно-історичні центри стародавнього східного слов'янства—Київ і Чернігів, а також дає перелік інших пам'яток IX—X ст., на яких провадилися дослідження.

Головна увага в дев'ятому розділі приділяється основним досягненням радянських археологів у вивченні древньоруських міст на території України в період їх найбільшого піднесення. Тут йдеться про пам'ятки Києва, Чернігова, Переяслава, Галича та ін. На основі дослідження археологічних об'єктів у древньоруських містах—залишків оборонних споруд, жител і майстерень ремісників, архітектурних споруд і т. д.—висвітлюється розвиток міського життя у східних слов'ян X—XIII ст.

У цьому ж розділі автор розглядає деякі древньоруські городища-замки, які є важливим джерелом для вивчення древньоруського феодалізму (Раїки, Горолськ, Колодяжин та ін.). На жаль, автор не проводить чіткої межі між обома типами пам'яток (місто і замок), які відображають різні суспільні процеси, що відбувалися в Київській Русі.

На цьому ж розділі позначилася певна односторонність у вивченні пам'яток древньої Русі, яка характерна для нашої

науки: як відомо, основна увага дослідників досі була спрямована лише на вивчення міст і замків, у той час як дренборуські села до сьогоднішнього дня залишаються зовсім недослідженими. Недивно, що й у рецензованій книзі немає конкретних відомостей про сільські поселення часів Київської Русі.

Останній, десятий розділ книги присвячений середньовічним пам'яткам Криму, які до східних слов'ян прямого відношення не мають і залишені різноманітним населенням, яке жило в Криму протягом середньовіччя (алани, греки, генуезці та ін.), чим і визначається необхідність їх виділення у спеціальний розділ.

Робота закінчується короткою характеристикою завдань, які стоять перед науковими установами у справі дослідження археологічних пам'яток на Україні в найближчому майбутньому.

Велику цінність становить додана до книги бібліографія з археології України, яка налічує понад 3000 назв. Цей список археологічної літератури, присвяченої Україні, відзначається, можна сказати, вичерпуючою повнотою і становить незамінний посібник для тих, хто цікавиться питаннями української археології. Показчик побудований за структурою, прийнятою в книзі.

Книга добре ілюстрована, причому не-

обхідно відзначити велику кількість оригінальних ілюстрацій. На жаль, кольорові і тонові вклейки дублюють аналогічні вклейки в «Нарисах стародавньої історії УРСР».

В своїй книзі І. Г. Шовкопляс зібрав і науково систематизував величезний фактичний матеріал, нагромаджений внаслідок археологічних досліджень на Україні протягом 40 років Радянської влади. Праця відзначається великою повнотою і дає правильне уявлення про всі основні археологічні пам'ятки, досліджені на території УРСР у післяреволюційні часи. Вона може служити посібником при викладанні і вивченні археології України у вузах республіки.

Окремі недоліки і дискусійні місця у книзі, які стосуються переважно загальних і малорозроблених у науці питань стародавньої історії України, не можуть вплинути на позитивну оцінку книги, як не можуть вплинути на неї і ті окремі неточності фактичного порядку, які трапляються в тексті при описанні тих чи інших пам'яток.

Безсумнівно, Інститут археології АН УРСР видав потрібну і корисну книгу, яку з цікавістю прочитає і спеціаліст-історик, і студент, і музейний працівник, і просто людина, яка цікавиться далеким минулим своєї Батьківщини.

М. Ю. БРАЙЧЕВСЬКИЙ

СТАНОВИЩЕ СЕЛЯН БІЛОРУСІЇ ТА ЛИТВИ В XVI—XVIII ст.

Д. Л. Похилевич, Крестьяне Белоруссии и Литвы в XVI—XVIII в., Изд-во Львовского университета, 1957, 175 с.

Рецензована монографія є в значній мірі підсумковою працею з проблеми історії селянства Білорусії і Литви епохи феодалізму, по якій автор раніше опублікував ряд цінних наукових розвідок. В новій праці він поставив своїм завданням показати розвиток аграрних відносин у Білорусії і Литві протягом другої половини XVI — першої половини XVIII ст. Як відомо, це питання до останнього часу ще дуже мало вивчене.

Виходячи з матеріалістичного світогляду, добре володіючи діалектичним методом дослідження, автор аналізує і узагальнює численні дані, взяті з архівних джерел, правильно змальовує картину аграрних відносин протягом 200 років розвиненого феодалізму.

Дослідження Д. Л. Похилевича наочно показує, як жива дійсність суспільно-економічного розвитку не завжди вкладається у прийняті в історичній літературі схеми, показує, що при існуванні загальних законів суспільного розвитку вона може мати свої специфічні риси і особли-

вості. Це переконливо показано при розгляді питання зміни форм ренти в XVI—XVIII ст.

Період, взятий автором для дослідження, становить дальший етап у розвитку феодалізму в Литві і Білорусії. Середина XVI ст. характеризується початком значних аграрних змін, помітних зрушень щодо зростання товарно-грошових відносин у країні і втягування у товарно-грошові відносини сільського господарства, особливо поміщицького. Середина ж XVIII ст. характеризується вже початком розкладу феодально-кріпосницької системи і формуванням в її надрах капіталістичних відносин.

Взятий період Д. Л. Похилевич ділить на два етапи — до селянської війни білоруського народу середини XVII ст. і від визвольної війни до першої половини XVIII ст., причому автор по кожному з цих етапів робить висновки. Такий підхід, на нашу думку, цілком виправданий, бо селянська війна, а потім війни, в яких брало участь Литовське князівство, зумо-

вили значні зміни в аграрних відносинах Литви і Білорусії.

У праці детально розглядається соціально-економічна еволюція різних груп селянства—тяглих, осадних, селян-слуг, огородників, халупників, кутників, окремо на королівських (державних) землях і окремо на приватновласницьких та монастирських землях, дається коротка характеристика вільного селянства, ставиться питання про вільнонайману робочу силу в сільському господарстві в першій і другій періоди.

В окремому розділі розглядається антифеодална боротьба селянства Білорусії та Литви.

Основною темою праці є те, що протягом усіх 200 років становище селян погіршувалося. Автор пояснює це загальними економічними причинами життя країни і перемогою відробітної ренти. «По мірі дальшого розвитку внутрішнього і зовнішнього ринків,—пише він,—втягнення в них землеробства і зростання торгівлі хлібом, становище селян почало поступово, хоч і нерівномірно, але докорінно змінюватись на гірше.

Феодалі, не відмовляючись від одержання повинностей гіршими (там, де це було вигідно), почали збільшувати відбирання від селян продуктової ренти і праці для створення в своїх господарствах маси продуктів, в першу чергу хліба, що мав добрий попит і все зростаючу ціну на ринку. В цих умовах відробітна рента посилюється і стає провідною, домінуючою» (стор. 6—7).

За відправний момент свого дослідження автор бере аграрну реформу у Великому Князівстві Литовському у зв'язку з виданням «Уставу на волоки» 1557 р., завданням якої було забезпечити перемогу фільварково-панщинної системи. Автор глибоко аналізує цю реформу, показує зміни в становищі селян після реформи в економічному і суспільно-побутовому житті: Д. Л. Похилевич вважає, що: 1) реформа зменшила селянські наділи, відтиснула селян на якісно гірші землі, збільшила селянські повинності; 2) реформа цілком зруйнувала селянський землеустрій, який склався історично, нівелювала селянське землеволодіння, створивши однаманітний наділ розміром в одну волоку; 3) реформа майже на півстоліття затримала земельну диференціацію селян; 4) у галузі суспільного, адміністративного і побутового життя реформа не внесла докорінних змін; 5) найголовнішим економічним завданням реформи було «примноження пожитков» господарських.

При цьому сам автор відзначає нез'ясованість такого важливого питання, як конкретні зміни в землекористуванні господарських, а ще більше приватновласницьких селян у наступні 100 років після реформи. Д. Л. Похилевич вважає, що з'ясувати це питання дуже важко або майже неможливо у зв'язку з відсутністю

документального фактичного матеріалу (стор. 19). Він обмежується наведенням порівняльних даних ревізії 1563 р. Кобринської економії та інвентаря цієї економії за 1597 р., показує, що селянський земельний фонд за 35 років не зріс і кількість землі в кожному селі за деяким винятком лишалася такою ж (стор. 19). Цей висновок у цілому вірний, хоч його можна було б посилити ще й даними інвентарів Книшинського староства за більший період—1569, 1573 і 1645 рр., які лишалися не використані автором.

При оцінці аграрної реформи другої половини XVI ст. необхідно вказати на ті глибокі суперечки, які вона породжувала. Тенденція уряду і шляхти на поширення відробітної ренти перешкоджала визволенню продуктивних сил від феодалізму. У той же час з селян, які володіли четвертою або восьмою частиною наділу, з огородників, халупників та кутників утворювалася категорія сільських напівпролетарів, які не могли задовольнити своїх мінімальних життєвих потреб, у зв'язку з чим ця категорія селянства змушена була стати на шлях продажу своєї робочої сили.

Слід зазначити, що економічно міцніші господарства, які виділилися з общини в результаті реформи, звільнилися від зайвої опіки з боку останньої, дістали більше свободи для господарської діяльності, особливо для заняття промислами та торгівлею. Ці господарства експлуатували селянську бідноту, внаслідок чого відбувався процес розширеного відтворення у господарстві селянської верхівки, що також вело кінець кінцем до створення передумов для виникнення капіталістичних відносин.

Розкриваючи перед читачем складність аграрних відносин протягом 200 років, автор обґрунтовує положення, що вони склалися і розвивалися не стихійно, а при безпосередньому активному втручанні королівського уряду, місцевих органів влади і окремих феодалів; показує, як клас феодалів спрямовував складання аграрних відносин відповідно до своїх економічних і соціальних інтересів, відповідно до своєї економічної політики в цілому.

Детально вивчивши архівні матеріали, Д. Л. Похилевич досліджує виняткову складність розвитку поземельних відносин між класом феодалів і класом залежного селянства в умовах розвитку фільваркової системи і основній тенденції в еволюції земельної феодальної ренти. Автор вірно критикує існуючу в польській історичній літературі теорію, згідно з якою в аграрній реформі, що проводилась на основі «Уставу на волоки», ніби був закладений перехід від продуктової ренти до грошової. В праці переконливо доводиться, що основна тенденція вказаної реформи полягала в розвитку фільварково-панщинного господарства, тобто господарства, яке

базувалося на відробітній ренті. Проте автор не відкидає наявність і другої тенденції, яка також мала місце, але з'явилася не з початку проведення аграрної реформи, а в кінці, в інших конкретних історичних обставинах. Тенденція переведення селян феодалами на грошову ренту як основну форму експлуатації стала помітною, зазначає Д. Л. Похилевич, у 40-х роках XVII ст. (стор. 109) і значно посилилася в 20-х роках XVIII ст. Він пояснює ці зміни в економічній політиці феодалів специфічними обставинами, що склались в результаті селянської війни 1648—1654 рр. та поразки цієї політики, а потім затяжних руйнівних воєн другої половини XVII—початку XVIII ст., які підірвали господарство Білорусії та Литви і в значній мірі знищили продуктивні сили країни. Але в міру відбудови господарства, політичного зміцнення класу феодалів, зміни ринкової кон'юнктури на хліб феодалі знову переходять після 20-х років XVIII ст. до розширення панської ролі і організації фільварків на відробітній ренті.

Д. Л. Похилевич торкається і такого важливого питання, як використання найманої праці у фільварках. Не погоджуючись з Я. Рутковським, який вважав, що основною перешкодою для розвитку «аграрного капіталізму» у феодалну епоху були низькі ціни на хліб і високі ціни на робочі руки¹, автор говорить, що «основна причина явища, яке спостерігається у Великому Князівстві Литовському (заміна найманої праці панщиною.—І. Б.), полягає у тому, що розвиток найманої праці, як і перехід до грошової ренти, були викликані не загальним піднесенням і розвитком продуктивних сил, зокрема розвитком буржуазних елементів у житті суспільства, а навпаки. Ці явища в Речі Посполитій відбувалися в обставовці великої економічної кризи, посилення натурального господарства, послаблення буржуазних елементів у суспільстві при цілковитому збереженні феодалної власності і феодалного ладу і навіть посилення шляхтою своїх позицій» (стор. 160).

Констатуючи наявність вільнонайманої праці у феодалному господарстві в першій половині XVIII ст., Д. Л. Похилевич вірно відзначає, що «сам факт такого тимчасового живання її навіть у багатьох господарствах, але при цілковитому збереженні феодално-кріпосницьких відносин в цілому суспільстві не є показником формування і розвитку капіталістичного укладу в сільському господарстві. Для цього потрібний розвиток такого укладу в промисловості» (стор. 160).

Д. Л. Похилевич переглядає і таке питання, як становище та значення селянської общини після аграрної реформи другої половини XVI ст. і в XVIII ст. Він заперечує думку В. І. Пічети та інших істориків, які вважали, ніби аграрна реформа зумовила загибель селянської общини. Можна не погоджуватись з висновком Пічети та інших істориків, але автору все ж слід було підкреслити, що після реформи община не відігравала уже тієї ролі в опорі селянства наступові феодала, як це було до реформи, і що общину феодал тепер значно більше і зручніше використовував у своїх інтересах, ніж до реформи. Якщо економічне значення общини в справі користування селян спільними землями зберігалось й надалі, то соціальне значення общини майже повністю втратило свою силу. Община відігравала, незважаючи на наступ феодалів, значну роль у регулюванні побуту селян.

Позитивна сторона рецензованої праці полягає в тому, що автор піддає аргументованій і переконливій науковій критиці погляди буржуазних учених (польських, російських, українських) з важливих питань висвітлюваної проблеми, спростовує невірні твердження деяких радянських істориків.

Монографія Д. Л. Похилевича розширює фактичний матеріал про становище службового селянства, зокрема про бояр XVI—XVII ст., і дає цінні доповнення до опублікованих уже автором статей з цього питання.

Останній розділ книги присвячений дослідженню різних форм класової боротьби селян Білорусії і Литви у другій половині XVII—першій половині XVIII ст. І в цьому розділі автор поряд з відомими фактами вводить у науковий обіг новий фактичний матеріал, який розширює наші знання з історії класової боротьби в період феодалізму.

Такий в основному зміст монографії Д. Л. Похилевича та її позитивні сторони. Проте книга не позбавлена і недоліків.

Одним із значних недоліків цієї книги є те, що в ній не дано хоч би короткого нариса про загальну економічну еволюцію Білорусії та Литви за 200 років, про розвиток продуктивних сил за цей час у промисловості і сільському господарстві, про розміщення продуктивних сил, рівень товарно-грошових відносин і втягнення у них селянства, про шляхи внутрішньої та зовнішньої торгівлі. Без цих моментів лишається не з'ясованою та різниця, яка була в становищі селян східних і західних білоруських земель, про яку автор не раз говорить.

Варто було б детальніше спинитися на питанні товарності державних і приватно-феодальних фільварків, що є одним із важливих питань сучасної історіографії. Автор дуже загально говорить про товарність фільварків за всі 200 років, не

¹ J. Rutkowski, Pańszczyzna i praca najemna w organizacji folwarków królewskich na Prusach za Zygmunta Augusta, Poznań, 1928, стор. 21.

враховуючи ринкових умов для окремих районів, ринкової кон'юнктури в окремі періоди. Тому наведена ним цифра товарної продукції фільварків (від 10 до 50%) надто загальна і не розкриває дійсного стану речей.

Автор наводить дані, правда обмежені, про диференціацію селян щодо забезпечення землею, частково худобою, відзначає наявність найманої праці в селянському господарстві. Але ці питання розроблені недостатньо. Зовсім не розроблене таке важливе питання, як становище селянського ремесла і селянських промислів, рівень товарності селянського господарства. Автор лише мимохідь зроби деякі зауваження по цих питаннях і констатував, що «реформа хоч і звужила, але не відняла у селян зовсім можливості займатися підсобним ремеслом і сільськогосподарськими промислами або ж розвивати деякі підсобні галузі свого господарства. Певні можливості для збільшення селянської продукції давало селянам їх право «входу» і «вступу» в пущі господаря... В багатьох місцях,—відзначає автор,—були сприятливі моменти для полювання, рибальства, бортного бджільництва і продуктивного тваринництва і т. д.» (стор. 17). Про ці можливості і про економічне зростання селянської верхівки, незважаючи на політику й практику феодалів всіляко обмежувати економічне зростання селянських родин, слід було б сказати детальніше.

Взагалі слід було б ширше спинитися на тому, як зростання селянського господарства вступало в суперечність з інтересами фільварків і феодали намагалися обмежувати селянську економіку, бо феодалу потрібна була робоча сила селянина, в якійсь мірі звільнена від засобів виробництва.

Недоліком рецензованої праці є й те, що автор у своєму дослідженні обмежився лише даними про Білорусію та Литву і абстрагувався від подібних процесів та явищ навіть у сусідніх районах України й Росії. Вихід за межі власне білоруських та литовських земель хоч би у формі невеликих екскурсів надав би більшій ваги та значення тим узагальненням, які робить автор по ряду питань соціально-економічного життя селянства епохи розвинутого феодалізму.

Незважаючи на те, що праця Д. Л. Похилевича про білоруське та литовське селянство написана порівняно у вузькому плані, вона є ґрунтовним дослідженням аграрних відносин у період розвинутого феодалізму і заповнює існуючу прогалину в історіографії по цій проблемі. Монографія Д. Л. Похилевича «Крестьяне Белоруссии и Литвы в XVI—XVIII в.» сприятиме дальшому дослідженню проблеми аграрних відносин в період феодалізму і поза межами Білорусії та Литви, що є одним з назрілих завдань радянської історіографії.

І. Д. БОЙКО

ХРОНІКА

НАУКОВІ ЗВ'ЯЗКИ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АН УРСР ІЗ ЗАРУБІЖНИМИ ІСТОРИКАМИ В 1957 р.

* В квітні 1957 р. у Києві перебував співробітник Інституту історії Академії наук Чехословаччини професор Мирослав Кропидлак. В Інституті історії партії ЦК КП України, а також в Інституті історії АН УРСР він знайомився з матеріалами про участь чеських і словацьких патріотів у партизанському русі на території України під час минулої війни.

* Влітку 1957 р. старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР кандидат історичних наук Герой Радянського Союзу В. І. Клоков на запрошення ЦК Комуністичної партії Чехословаччини перебував протягом місяця у братній Чехословаччині, де знайомився з архівними матеріалами, що розповідають про збройну боротьбу чехословацьких трудящих проти німецько-фашистських загарбників у роки другої світової війни.

* В кінці липня — на початку серпня 1957 року в Києві перебувала делегація Товариства чехословацько-радянської дружби, в складі якої були історики професор Честмир Аморт і Ф. Гондор. В Інституті історії АН УРСР вони познайомилися з науковою проблематикою інституту, зокрема із станом вивчення чехословацько-українських історичних зв'язків.

* В жовтні 1957 р. з роботою Відділу суспільних наук АН УРСР, в тому числі Інституту історії АН УРСР, знайомився вчений секретар Відділу суспільних наук Словацької Академії наук Ян Тібенський.

* Протягом вересня — жовтня 1957 р. на Україні перебували наукові співробітники Інституту історії Польської Академії наук Кшиштоф Дунін-Вонсович (Варшава) і Гелена Мадурович (Краків). К. Дунін-Вонсович цікавився вивченням в Інституті історії АН УРСР польсько-українських історичних зв'язків, а також архівними матеріалами з цих питань у Центральному державному історичному архіві Української РСР. Крім того, він вивчав у рукописному відділі Інституту літератури АН УРСР листування Івана Франка з польськими прогресивними діячами. Гелена

Мадурович працювала у Львівському філіалі Центрального державного історичного архіву УРСР над матеріалами, що висвітлюють народне господарство Польщі XVIII ст.

* У вересні 1957 р. Інститут історії АН УРСР відвідали президент Академії наук Кореїської Народно-Демократичної Республіки Пек Нам Ук, директор Інституту історії АН КНДР Кім Сек Хен, член-кореспондент АН КНДР Кім Гван Дін. Гості з братньої Кореї познайомилися із структурою інституту та постановкою науково-дослідної роботи.

* Протягом дев'яти місяців 1957 р. в Інституті історії АН УРСР побували кілька істориків із Сполучених Штатів. Це, зокрема, колишній директор Російського інституту професор Колумбійського університету Ф. Мозлі, професор того ж університету Б. Стенфілд, професор Каліфорнійського університету Е. Джексон, викладач Гельського університету Д. Решетар, професор університету в штаті Індіана Р. Бірнс, викладач Мічиганського університету А. Адамс.

* Старші наукові співробітники Інституту історії АН УРСР кандидати історичних наук О. С. Компан, І. Д. Бойко, П. М. Калениченко і кандидат юридичних наук І. Ф. Євсєєв у листопаді — грудні 1957 р. перебували в науковому відрядженні в Польській Народній Республіці. Протягом місяця вони працювали в польських архівах над матеріалами для своїх планових тем: «Соціально-економічний розвиток міст Правобережної і Лівобережної України в другій половині XVII ст.» (О. С. Компан), «Селяни України в кінці XVI — першій половині XVIII ст.» (І. Д. Бойко), «Участь трудящого польського населення в боротьбі за перемогу Радянської влади на території України (1917—1920 рр.)» (П. М. Калениченко), «Розвиток і зміцнення дружби між польським і українським народами в післявоєнний період (1945—1955 рр.)» (І. Ф. Євсєєв).

ЕКСПЕДИЦІЇ ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ АН УРСР
В МИНУЛОМУ РОЦІ

Інститут археології Академії наук Української РСР є основною науково-дослідною установою республіки, в завдання якої входить вивчення стародавніх пам'яток матеріальної культури з метою висвітлення найбільш ранніх періодів історії людського суспільства на території України. Для вивчення більшості з цих періодів археологічні пам'ятки — стародавні поселення і могильники, городища і міста, знаряддя праці і предмети побуту — є основними і незамінними, а для деяких з них і єдиними повноцінними науковими джерелами. Завдяки вивченню археологічних пам'яток, яке провадиться на території України вже протягом кількох десятиків років, радянським археологам вдалось висвітлити багато питань стародавньої історії республіки починаючи з первісного заселення її території найдавнішими людьми в епоху раннього палеоліту (стародавнього кам'яного віку) і до історії стародавньої Русі IX—XIII ст., господарського життя, культури та побуту древньоруської народності.

Виходячи з важливості археологічних пам'яток як першоджерел для вивчення стародавньої історії племен і народностей, що населяли територію України в минулі епохи. Інститут археології систематично здійснює широку програму їх дослідження шляхом організації спеціальних наукових експедицій, які щорічно працюють в різних районах України: від Полісся до гірського Криму і від Сіверського Дінця до Середнього Придністров'я. Експедиційні дослідження є складовою частиною наукової діяльності Інституту археології АН УРСР і займають у ній значне місце поряд з теоретичним опрацюванням матеріалів, здобутих під час експедицій.

Особливо широким масштабів набули експедиційні дослідження інституту в післявоєнні роки в районах будівництва великих гідропоруд, насамперед у зонах майбутніх водосховищ. Так, протягом кількох попередніх років широкі експедиційні дослідження провадились інститутом у районі будівництва Каховської ГЕС на нижньому Дніпрі: вони дали значні наукові результати — було виявлено і вивчено шляхом багаторічних розкопок дуже цікаві і важливі стародавні пам'ятки, головнішими з яких була група поселень епохи міді—бронзи та укріплені скіфо-сарматські городища по обох берегах Дніпра від Нікополя до Каховки.

У 1957 р. Інститут археології організував 25 експедицій і окремих загонів, якими здійснені розкопки і розвідки багатьох археологічних пам'яток різних історичних епох і в різних районах України. Найбільшими по кількості учасників і обсягу проведених досліджень були експедиції, що

працювали в районах будівництва Кременчуцької ГЕС і каналу Північний Донець—Донбас.

Район будівництва Кременчуцької ГЕС, тобто зона її майбутнього водосховища, займає велику територію, що охоплює не лише широку долину Дніпра від с. Табурище, Ново-Георгіївського району, Кіровоградської області, на півдні і майже до м. Канева на півночі, а й значні відрізки нижніх течій ряду приток Дніпра, в тому числі таких значних річок, як Сула і Тясмина з їх широкими долинами в межах Кіровоградської та Полтавської областей. На цій великій території працювали три Кременчуцькі експедиції інституту—первісноскіфська, ранньослов'янська і древньоруська.

Первісноскіфська експедиція (керівник О. І. Тереножкін) провадила дослідження пам'яток неоліту, епохи міді—бронзи та раннього залізного віку в долинах Дніпра та Тясмина. Ветовж низького ліщаного лівого берега Дніпра та на піщаних дюнах в його заплаві виявлено (Д. Я. Телегін) близько 40 стоянок неоліту, поселень і курганних поховань епохи міді—бронзи, поселень скіфського часу і ранніх слов'ян. Під час розкопок неолітичної стоянки біля с. Бузьки, Іркліївського району, Черкаської області, значлені вогнища стародавніх наземних жител та значна кількість знарядь праці з каменю (ножі, сокири, скребки) і кістки (мотики), уламки ліпного глиняного посуду з характерним для цього часу гребінчастим орнаментом.

Найбільші за обсягом дослідження цією експедицією здійснені (О. І. Тереножкін, Є. В. Максимов, Є. Ф. Покровська, Г. І. Ковпаненко) на укріплених городищах раннього залізного віку, відомих під назвою чорноліських, розташованих на мисоподібних виступах високого правого берега долини р. Тясмина поблизу сіл Калачаїв і Велика Андрусівка, Ново-Георгіївського району, та в околицях м. Ново-Георгіївська, Кіровоградської області. Розкопками встановлена досить складна і досконала система оборонних споруд на цих городищах. Вона складалася з глибоких ровів та високих земляних валів, по верхній частині яких була збудована також потужна кріпосна стіна з дерев'яних колод. Дерев'яна стіна із зовнішнього боку додатково була укріплена глибоким (до 5 м) ровом зі стрічними стінами, які робили городища майже неприступними. Збоку поля, де городища могла загрозувати найбільша небезпека, нерідко було додатково споруджено по кілька оборонних земляних валів з дерев'яними стінами на вершинах та глибоких і широких ровів. Розкопки на цих городищах свідчать про те, що у корінного осідлого населення цього

району на початку залізного віку (городища даються VIII—VII ст. до н. е.) були високо розвинені фортифікаційна техніка і дерев'яне будівництво. Зібраний під час розкопок на цих городищах речовий матеріал (зернотерки, залізні знаряддя праці, глиняний посуд, кістки домашніх тварин) дозволяє встановити землеробсько-скотарський характер його господарства.

На площі Калантаївського городища зустріті також окремі більш пізні пам'ятки, зокрема поховання воїна скіфського часу (IV—III ст. до н. е.) з сагайдаком і набором близько 70 стріл з бронзовими наконечниками та кілька сарматських поховань рубежа н. е., де знайдені глиняні посудини та прикраси з бронзи і скла, в тому числі привізи з античних центрів Північного Причорномор'я (червонолакові посудини, прикраси у вигляді жуків-скарабєїв та ін.). В одному з поховань знаходився залізний меч.

В с. Адамівці, Чигиринського району, Черкаської області, продовжувалися розкопки (П. П. Єфіменко, С. С. Березанська), поселення і великого «зольника» початку раннього залізного віку. В курганоподібному зольнику, який дослідники вважають культовим комплексом, зібрано багато уламків глиняного посуду і кісток тварин, а також виявлені сліди великого вогнища. На поселенні встановлено характер культурного шару.

Ранньослов'янська експедиція провела дослідження ранньослов'янських пам'яток на обох берегах Дніпра та в долині р. Тясмина.

Поселення так званої черняхівської культури (II—V ст. н. е.) досліджено на лівому березі Дніпра в с. Ново-Липовському, Золотоніському району, Черкаської області (Є. В. Махно). В ньому виявлено дев'ять наземних та напівземлянкових будівель житлового та господарського призначення, всередині та навколо яких зібрано багато глиняного гончарного посуду, металевих знарядь праці та прикрас.

На правому березі Дніпра в с. Ломова-тому, Черкаського району, досліджувалось поселення черняхівської культури.

В долині р. Тясмина, між селами Пеньківкою і Вітровкою, Ново-Георгіївського району, Кіровоградської області, продовжувались розкопки двох ранньослов'янських поселень VII—VIII ст. На одному з них виявлено і досліджено (Н. В. Лінка, Г. М. Шовкопляс) дев'ять напівземлянкових жител прямокутної форми, площею 10—14 кв. м кожне, з печами, збудованими з каменю (місцевого граніту). Житла розташовувались невеликими групами (по три-чотири) і займали найбільш підвищені місця на островах заболоченої тясминської заплави. На другому поселенні досліджено (Д. Т. Березовець) тринадцять таких же жител з печами-кам'янками. Під час розкопок зібрано значну кількість ліпного глиняного посуду, біконічні і округлі

пряслиця, залізні ножі, кістяні знаряддя та ін.

Близьке за часом (VI—VII ст.) і за характером знахідок поселення досліджувалося (В. П. Петров) також біля с. Стецівки, Чигиринського району, Черкаської області.

Розкопками цих поселень одержані нові наукові дані про інтенсивне заселення басейну Тясмина слов'янськими племенами напередодні утворення Київської держави та про спільність їх матеріальної культури з одночасними їм слов'янськими племенами інших районів Середнього Придніпров'я.

Древньоруська експедиція (керівник В. Й. Довженко, учасники В. К. Гончаров, В. А. Богусевич, Р. О. Юра) продовжували розкопки літописного древньоруського міста Воїня, розташованого у гирлі р. Сули поблизу с. Воїнська Гребля, Градизького району, Полтавської області. Воїнь був фортецею Київської держави на її південному кордоні і входив до складу «Посульської оборонної лінії», створеної князем Володимиром для захисту від степових кочівників-печенігів. Місто було зруйноване Половцьким ханом Кончаком в 1186 р. і більше не відбудовувалося.

Дослідження оборонних споруд міста показало, що в основі земляного валу знаходилися дубові зуби-кліті. В ряді випадків у конструкцію валу входили також або примикали до нього рублені з дерева житла з дерев'яною підлогою та господарські приміщення (розкопано 15). В них виявлено велику кількість глиняного гончарного посуду, різноманітні знаряддя праці з металу і кістки, побутові предмети і прикраси, перегорілі зерна хлібних рослин, бронзовий дзвін та ін.

Крім центральної фортеці, земляними валами і ровами були укріплені також окремі дільниці посаду—основної господарської частини міста. Розкопками на посаді досліджено ряд господарських комплексів. Зібраний речовий матеріал і наукові спостереження дають чітку картину влаштування оборонних споруд і планування міста, а також господарства, побуту і культури його жителів.

Невеликі розвідкові дослідження проведені також на древньоруському городищі біля с. Жовнина того ж Градизького району (В. Й. Довженко, С. Р. Кілієвич).

Північодонецька експедиція (керівник Д. Я. Телегін) провела свою роботу в зоні Оскольського водосховища каналу Північний Донець—Донбас, де також виявлені пам'ятки різних історичних епох, починаючи з пізнього неоліту.

Найбільш важливим об'єктом дослідження цієї експедиції було поселення кінця неоліту та початку епохи міді—бронзи біля с. Олександрії, Куп'янського району, Харківської області. Виявлено ряд вогнищ на місцях наземних жител, різноманітний глиняний ліпний посуд і знаряддя праці з кременю та міді. Здобуті при розкопках

матеріали і спостереження дають можливість прослідкувати процес переростання культури пізнього неоліту в культуру раннього металу в лісостеповому районі басейну Сіверського Дінця. На площі поселення виявлений також могильник початкового етапу міді—бронзи; в ньому були посипані червоною фарбою скорчені поховання і крем'яні знаряддя праці. Поселення пізнього етапу епохи міді—бронзи вивчалось також поблизу с. Янохино, Боровського району, Харківської області.

В с. Жовтневому, Боровського району, Харківської області, провадилися (Д. Т. Березовець) розкопки поселення салтівської культури, на якому вивчено 10 напівземлянкових жител з кам'яними печами та зібрано багато речових предметів, які свідчать про осідлий характер життя їх мешканців та про значний рівень розвитку в них землеробства і ремесла, а також про зв'язки салтівського населення басейну Сіверського Дінця з населенням інших районів території Східної Європи.

Крім районів новобудов, експедиційні дослідження провадилися і в багатьох інших районах республіки.

Палеолітична експедиція (І. Г. Шовкопляс) провадила розкопки пізньопалеолітичних стоянок в м. Радомишлі, Житомирської області, та в с. Мізині, Понорницького району, Чернігівської області. На Радомишльській стоянці досліджені залишки п'яти невеликих наземних наметоподібних жител, при спорудженні яких були використані великі кістки мамонтів. Житла були розташовані по колу і утворювали невелике поселення з внутрішнім незабудованим простором-двориком. Виявлена також яма-комора, де зберігалися кістки тварин, що були паливом та матеріалом для різних виробів. Розкопки в Радомишлі дали нові важливі дані для розв'язання питань про характер і планування пізньопалеолітичних жител і поселень.

В Мізині провадилась вивчення периферійних частин стародавнього поселення.

Кримська первісна експедиція (керівник С. М. Бібіков) мала комплексний характер і провадила свої роботи в Байдарській долині та околицях м. Бахчисарая.

В Байдарській долині розкопувалась епіпалеолітична стоянка в скельному навісі Фатма-Коба, на якій встановлена стратиграфічна послідовність залягання її культурних горизонтів та зібрана значна кількість кремінних знарядь праці мікролітичних геометризованих форм і кісток тварин.

Поблизу с. Передового провадилися дослідження (О. М. Лесков) поховальних пам'яток VI—V ст. до н. е. так званих кам'яних ящиків з метою встановлення їх етнічної приналежності місцевому населенню (таврам) та його обмінних і культурних зв'язків з населенням прибережних районів, в тому числі з античними міськими центрами.

В околицях Бахчисарая відкрита нова

печерна стоянка мустьєрської епохи з великою кількістю крем'яних знарядь праці.

Неолітична експедиція (В. М. Даниленко) здійснила розвідки і розкопки пізньонеолітичних стоянок у басейні Південного Бугу між містами Ладижиним і Брацлавом, Вінницької області. На стоянках біля сіл Сокольців, Глинського та Заньківців розкопано кілька наземних жител з заглибленими вогнищами. При спорудженні нижніх частин стін цих жител використувався місцевий камінь. Знахідки значної кількості кістяних і рогових мотик та відбитки зерна і половин на глиняній обмазці свідчать про землеробський характер господарства пізньонеолітичного населення цього району і глибокі корені місцевого землеробства в Східній Європі.

Мелітопольсько-Ієрпіннівська експедиція (М. Я. Рудинський) продовжувала вивчення видатної пам'ятки первісного мистецтва на Україні — Кам'яної Могили, розташованої на р. Молочній поблизу с. Ієрпіння, Мелітопольського району, Запорізької області. Під час розкопок виявлено і зафіксовано ряд нових наскельних зображень, частина яких, можливо, належить до неолітичної епохи, хоча переважна більшість їх відноситься до пізніших історичних епох.

Розкопки пізньотрипільського поселення біля с. Троянова, Житомирського району (М. М. Шамагій), були основним завданням роботи Трипільської експедиції. На розкопаній площі виявлені залишки восьми наземних і частково заглиблених у землю невеликих жител (середній розмір 8×4 м) з глинобитними печами та відкритими вогнищами. Зібрані під час розкопок знаряддя праці (кремінні сокири, ножі, скребки, свердла, кам'яні зернотерки і розтиральники, кістяні проколки і лощила, глиняні пряслиця), побутові предмети (глиняний посуд) та кістки тварин і риб вказують на скотарсько-землеробський характер господарства жителів цього пізньотрипільського поселення поліської зони Правобережжя.

Вивчення пам'яток епохи міді—бронзи поза районами новобудов у 1957 р. обмежилось розкопками в околицях м. Білогорська в Криму (А. О. Щепінський) та широкими розвідками по берегах Каховського моря на нижньому Дніпрі (Д. Я. Телегін, О. Г. Шапошнікова).

Під видовженням насипом кургану Кімі-Оба в околицях Білогорська виявлено дев'ять поховань у дерев'яних та кам'яних ящиках (склепах). Поховання були засипані червоною фарбою (охрою), і при них знайдений ліпний глиняний посуд ямно-катакомбного часу.

На нижньому Дніпрі виявлено і частково досліджено кілька поселень та поховань епохи міді—бронзи, в тому числі цікавий ранній безкурганний могильник з кам'яними закладами.

Дослідженню пам'яток скіфського часу була присвячена робота трьох окремих за-

гонів, що працювали в лісостеповій зоні України і в Криму. Одна з цих пам'яток — поселення VII—V ст. до н. е. — розкопувалась (Є. Ф. Покровська) біля с. Жаботина, Златопільського району, Черкаської області. Досліджені залишки кількох наземних та одного землянкового жител з добре влаштованими вогнищами, черені яких були з глини або викладені з каменю та стінок битого глиняного посуду. В житлах і навколо них зібрано багато уламків характерного для цього часу глиняного ліпного посуду, знаряддя праці та кінську зброю з кістки і бронзи, а також різні побутові предмети, які дають можливість досить повно відтворити характер господарства і побуту населення лісостепового Правобережжя України в ранньоскіфський період.

В лісостеповому Лівобережжі відновились розкопки (В. І. Іллінська) на відомому Басівському городищі на р. Сулі біля с. Басівки, Смілівського району, Сумської області, в результаті яких у потужному шарі виявлено і вивчено залишки кількох різночасових наземних жител з глинобитною підлогою та відкритими вогнищами. Серед знахідок зустрінуті уламки місцевого ліпного та привізного кружального глиняного посуду, керамічні пряслиця, залізні ножі, прикраси з просвердлених морських черепашок та інші предмети, що датують городище періодом VI—III ст. до н. е. і свідчать про його безперервне існування протягом цього часу.

В околицях Сімферополя продовжувались розкопки столиці скіфської держави в Криму — Неаполя скіфського (П. М. Шульц). На самому городищі закінчені дослідження великого будинку перших століть нашої ери, стіни якого вкриті фресками з півноскофіськими написами (графіті). За межами городища, біля його оборонних стін, вперше виявлені довгі кам'яні огорожі приміських садів та залишки житлового будинку I ст. до н. е. з вогнищем та лежанкою, розписаною червоною та чорною фарбами. Зібрано багато місцевого та привізного античного глиняного посуду, виробів із скла, глини та бронзи. На площі некрополя розкопано понад 100 поховань у земляних склепах, підбійних та ґрунтових могилах, що належать до I—II ст. н. е. В похованнях зустрічались бронзові дзеркала, буси, різноманітні підвіски, зброя, набори кінської зброї та ін. Поховальний інвентар підтверджує факт сарматизації населення Неаполя в перші століття нашої ери.

Антична експедиція (Л. М. Славін) у 1957 р., як і раніше, зосередила свою роботу на дослідженні стародавнього античного міста Ольвії на березі Бузького лиману та окремих пам'яток на її периферії.

В самій Ольвії основні розкопки провадилися в західній частині головної міської площі (агори), де в V—II ст. до н. е. знаходилися торгові ряди, які складались з

серії фундаментальних кам'яних приміщень з підвалами, що служили складами для товарів. В приміщеннях торгових рядів виявлені склади з амфорною тарою та зібрано багато ольвійських монет, у тому числі так званих дельфінчиків, і глиняних фігурок (терако́т), велику кількість місцевого та привізного глиняного посуду, а також металічних та кістяних знарядь, уламків мармурових плит з написами тощо.

Поблизу від Ольвії в с. Козирках, Очаківського району, Миколаївської області, продовжувались розкопки на поселенні I—III ст. н. е., де вивчалися господарські, житлові та культові будівельні комплекси (А. В. Бураков).

В Херсонесі Таврійському продовжувались розкопки першого і покищо єдиного в Північному Причорномор'ї античного театру (О. І. Домбровський), під час яких виявлені залишки просценіума (сцени) чотирьох будівельних періодів (III—II ст. до н. е.).

Невеликі розкопки залишок кам'яних житлових і господарських будівель рубежа та перших століть нашої ери здійснені також на поселенні в с. Золота Балка, Ново-Воронцовського району, Херсонської області (М. І. Вязьмітіна).

Древньоруська експедиція інституту провадила розкопки шестовицького дружинного могильника та древнього Городська. В с. Шестовицях, поблизу Чернігова, закінчено повне дослідження (Д. І. Біліфельд) одного з найцікавіших дружинних курганних могильників IX—X ст. н. е. В 1957 р. розкопано 30 курганів, в яких були поховані воїни-дружинники та інші представники панівної феодальної верхівки древньоруського суспільства того часу. Вперше зустрінуті ґрунтові поховання, до цього ще невідомі в Придніпров'ї. Серед поховального інвентаря заслуговують на увагу меч-шабля місцевої роботи та багаті набори жіночих прикрас, до складу яких входили, зокрема, позолочені фібули скандинавського походження. Зібраний під час розкопок речовий матеріал та одержані спостереження дозволяють висвітлити ряд важливих питань соціальних відносин та культури древньоруського суспільства IX—X ст.

В с. Городську, Коростишівського району, Житомирської області, провадились розкопки (Р. І. Виїзев) так званого Малого городища, що належало літописному древньоруському місту Городську (Городеску). Розкопано два напівземлянкових житла, всередині яких зібрано значну кількість металевих, переважно залізних, знарядь праці, уламків глиняного посуду та інших побутових предметів. В одній з господарських ям знайдено бронзовий дзвін вагою понад 20 кг з латинським написом вірогідніше всього XII ст., що є взагалі досить рідкою знахідкою.

Протягом всього року здійснювались (Ф. Б. Копилов) систематичні спостере-

ження над будівельними і земляними роботами у Києві з метою виявлення, фіксації і дослідження стародавніх пам'яток.

Значні за обсягом експедиційні дослідження в 1957 р. проведені також на середньовічних пам'ятках Криму. Зокрема, продовжувалися розкопки городища «печерного міста» Чуфут-Кале, поблизу Бахчисарая (Є. В. Веймарн), що належить до XV—XVI ст. Закінчено розкриття печерного комплексу, відомого під назвою «судилища», який, як виявилось, мав господарське призначення. Біля оборонної стіни простежений кріпосний рів, вирубаний в скелі ще в ранньосередньовічний період. Розкопані пізньосередньовічна міська садиба та частина монетного двора. Під час розкопок зібрана велика кількість глин'яного посуду, в тому числі привізного з Туреччини, Ірану та Китаю, який свідчить, що Чуфут-Кале в XIV—XVII ст. був значним міським і торговим центром південно-західного Криму.

В с. Планерському (кол. Коктебель), Старо-Кримського району, Кримської області, проводилися розкопки (М. А. Фронжуло) на середньовічному поселенні, під час яких виявлені і досліджені залишки кам'яної церкви, житлових і господарських будівель та окремі поховання VIII—IX ст.

Внаслідок експедиційних досліджень, здійснених Інститутом археології в 1957 р., історична наука збагатилася значною кількістю повноцінних джерел для висвітлення різних сторін економіки, культури і побуту стародавнього населення Української РСР у різні історичні епохи.

Як і в попередні роки, експедиційні дослідження провадилися Інститутом археології у тісному зв'язку з провідною науковою археологічною установою нашої країни—Інститутом історії матеріальної культури АН СРСР, а також з багатьма музеями і вузами України, Москви та Ленінграда.

В розкопках Ольвії брали участь також археологи Польської Народної Республіки.

І. Г. ШОВКОПЛЯС

ВИЗНЕ ЗАСІДАННЯ ВІДДІЛУ МЕТОДИКИ ІСТОРІЇ НАУКОВО-ДОСЛІДНОГО ІНСТИТУТУ ПЕДАГОГІКИ УРСР В ХАРКОВІ

На відзнаку 40-річчя Радянської України 3—5 січня 1958 р. у Харкові відбулось візнє засідання відділу методики історії Науково-дослідного інституту педагогіки УРСР разом з Харківським обласним інститутом удосконалення вчителів з участю вчителів-істориків Харківської області.

Засідання відкрив вступною промовою заступник міністра освіти УРСР С. Т. Завало. Із змістовною доповіддю про наслідки роботи московських нарад представників комуністичних і робітничих партій виступив секретар Харківського обкому КП України А. Д. Скаба.

Доповідь завідуючого відділом методики історії Науково-дослідного інституту педагогіки УРСР кандидата історичних наук М. М. Лисенка була присвячена аналізу розвитку методики викладання історії за 40 років Радянської влади на Україні.

Інспектор-методист Міністерства освіти УРСР П. Л. Уховська зробила доповідь про завдання вчителів-істориків у справі комуністичного виховання підростаючого покоління, а старший науковий співробітник НДІП УРСР кандидат історичних наук А. В. Санцевич присвятив свою доповідь висвітленню основних питань, зв'язаних з запровадженням шкільного курсу новітньої історії.

Науковий працівник відділу методики історії НДІП УРСР І. М. Скрипкін виступив з доповіддю: «Вивчення тем «Перемога Радянської влади на Україні» на уроках історії СРСР в 10 класі середньої

школи». В ній він узагальнив передовий досвід багатьох учителів-істориків Української області.

З великою увагою присутні прослухали доповіді вчителів-практиків Харківської області, присвячені актуальним питанням викладання та позакласної роботи з історії. Учитель середньої школи № 136 м. Харкова М. І. Комишан розповів про свій досвід висвітлення ролі народних мас під час вивчення в 10 класі розділу «Велика Жовтнева соціалістична революція». Учитель середньої школи № 83 м. Харкова А. Г. Мякшин поділився досвідом використання місцевого краєзнавчого матеріалу на уроках історії в 10 класі при вивченні теми «Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції». В доповіді учителя середньої школи № 82 м. Харкова Г. М. Донського було розглянуто питання про висвітлення робітничого і соціалістичного руху в шкільному курсі нової історії.

Учитель Пархомівської середньої школи, Краснокутського району, Харківської області, О. Ф. Луньов зробив доповідь на тему «З досвіду організації позакласної та позашкільної роботи з історії». Творчо використавши досвід учителів середньої школи № 25 м. Києва О. А. Пелехової та учителя Першотравневої семірічної школи, Зміївського району, Харківської області, Я. І. Красюка, О. Ф. Луньов в умовах звичайної сільської школи створив товариство «Юний історик» та

шкільний історичний музей, який користується популярністю не лише серед учнів, а й дорослого населення навколишніх сіл.

З оглядом історичної та історико-методичної літератури, яка вийшла в світ до 40-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, виступив доцент Харківського державного університету ім. О. М. Горького В. М. Довгопол.

Із своїми спогадами про боротьбу робітників Харкова під керівництвом Комуністичної партії за перемогу Радянської влади виступив старий більшовик І. Я. Грязьов, про зустріч з В. І. Леніним цікаво розповів учасник боротьби за встановлення Радянської влади І. Я. Мельохін.

Присутні на сесії вчителі взяли активну участь в обговоренні доповідей.

Г. І. ПІДЛУЦЬКИЙ

НАУКОВА РОБОТА ЛЬВІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

В минулому році наукова робота музею була спрямована на вивчення історії західноукраїнських областей, Буковини та Закарпаття. Спеціальним засобом наукової роботи були археологічні та історико-побутові експедиції.

Археологи музею провели дві експедиції: волинську і прикарпатську. Волинська археологічна експедиція досліджувала могильники і поселення біля с. Здовбиці та могильник біля с. Дитиничів, Ровенської області¹. Поховання, відкриті в Здовбиці, належать до пізнього етапу розвитку культури шнурової кераміки і є аналогічними похованням з Кошлловець та Попівців, Тернопільської області. Останнє досліджувалося львівським археологом Ю. М. Захаруком. Знахідки експедиції дають нові дані про генетичні зв'язки культури шнурової кераміки з культурою кулястих амфор. Біля с. Дитиничів було досліджено неслів'янський могильник III—IV ст. н. е.

Прикарпатська археологічна експедиція була організована разом із Стрийським краєзнавчим музеєм². Працівники двох музеїв досліджували поселення епохи ранньої бронзи біля с. Кавського, Медницького району, Дрогобицької області. В 1956 р. на поселенні було розкопано два насипи, в 1957 — останні чотири. Це перше виявлене і повністю досліджене поселення культури шнурової кераміки на території Прикарпаття. Зернотерки і серпи, знайдені тут, спростовують існуючу точку зору, що нібито ця культура є культурою виключно скотарів. Матеріали з поселення переконливо свідчать про те, що стародавнє населення цієї культури вело осіле життя і займалося хліборобством і скотарством.

Крім археологічних експедицій, музеєм організовано також дві історико-побутові експедиції в Любашівський район, Волинської області, та Жаб'євський і Косівський райони, Станіславської області.

Учасниками волинської історико-побутової експедиції детально досліджено побут населення українського Полісся. Для музею зібрані цінні матеріали: одяг, речі хатнього вжитку, давні сільськогосподарські знаряддя поліщуків і т. д. Завідуюча відділом історії капіталізму музею Г. Ф. Недашковська описала весілля і обряди. В етнографічних виданнях до цього часу повний опис поліського весілля не зустрічався. Зібрані також цінні матеріали про участь населення району в боротьбі трудящих Волині за своє соціальне і національне визволення в 1920—1939 рр. Зібрано також частину матеріалів про партизанський рух на Волині в 1941—1944 рр.

Позитивні наслідки дала також експедиція в Косівський і Жаб'євський райони, Станіславської області. Її учасники досліджували художні промисли (килимарство, різьбу по дереву, гончарство), які з давніх-давен розвивались в краї. Для музею придбана велика кількість цих виробів.

Крім того, учасники експедиції ознайомилися з участю трудящих Косівщини в революційній боротьбі. Зібрано багато матеріалів. Особливо цінними є листівки з першими декретами Радянського уряду, які зберігались місцевими жителями з 1918 р. Знайдено документи про діяльність Косівської Ради робітничих і солдатських депутатів в 1917 р. Учасники експедиції записали спогади понад 20 активних учасників революційного руху і діячів КПЗУ. Знайдені матеріали поповнюють музейні експозиції і фонди.

До 40-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції музей видав роботи І. К. Свешнікова «Мегалітичні поховання в Західному Поділлі», «Підсумки дослідження культури бронзової доби Прикарпаття і Західного Поділля», Ю. Г. Гошка «Тернопільщина в складі Росії (1810—1815 рр.)» та путівник по експозиції відділу історії первісного суспільства. Загальний обсяг виданих робіт — всім друкованих аркушів.

Підготовлено до друку збірник «Доповіді та повідомлення музею», в який ввійшли роботи 13 авторів. Серед них звертають на себе увагу статті І. К. Свешніко-

¹ Роботами керував завідуючий відділом історії первісного суспільства музею І. К. Свешніков.

² Роботами керував завідуючий відділом історії феодалізму музею К. В. Бернякович.

З М І С Т

СТАТТІ

Ф. Я. ГОРОВСЬКИЙ — Більшовики і українське національне питання в IV Державній думі	3
С. І. ПОТОЛОВ (Ленінград) — Початок монополізації гірничої і гірничозаводської промисловості України в кінці XIX ст.	21
М. Н. ЛЕЩЕНКО — Селянський рух на Україні в зв'язку з оголошенням маніфесту і положень 19 лютого 1861 р.	39
В. С. КОВАЛЬ — Імперіалістичні плани США в другій світовій війні	53

ПОВІДОМЛЕННЯ

Ф. О. ЯСТРЕБОВ — В. І. Ленін про етапи визвольного руху в Росії.	71
С. В. БОСИЙ (Харків) — З історії боротьби проти куркульства під час виборів до сільських Рад України в 1928—1929 рр.	82
І. В. ГАНЕВИЧ (Одеса) — Про участь болгарських трудящих у національно-визвольній боротьбі югославського народу (1941—вересень 1944 рр.).	94

ДОКУМЕНТИ

До біографії К. Маркса. Із листування Женні Маркс з Людвігом Кугельманом — Підготували В. Д. Бакулін і Г. Ю. Тітельман	104
--	-----

ОГЛЯДИ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Ф. П. ШЕВЧЕНКО — Документи з історії Північної Буковини XIV—XV ст. в сучасному румунському археографічному виданні.	122
---	-----

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

І. М. ГРАНЧАК (Ужгород) — Вплив Великого Жовтня на розвиток революційного руху в Закарпатті.	131
В. І. НЕТОЧАЄВ, В. І. ІЛЬКО (Ужгород) — Праця угорського вченого з історії Закарпаття XIX—XX ст.	136
О. С. КОМΠΑИ — Книга про чорноморське козацтво.	140
М. Ю. БРАЙЧЕВСЬКИЙ — Археологічні дослідження на Україні за роки Радянської влади.	144
І. Д. БОЙКО — Становище селян Білорусії та Литви в XVI—XVIII ст.	148

ХРОНІКА

П. М. — Наукові зв'язки Інституту історії АН УРСР із зарубіжними істориками в 1957 р.	152
І. Г. ШОВКОПЛЯС — Експедиції Інституту археології АН УРСР в минулому році.	153
Г. І. ПІДЛУЦЬКИЙ — Виїзне засідання відділу методики історії Науково-дослідного інституту педагогіки УРСР в Харкові	157
М. І. ЛИТВИНЕНКО (Львів) — Наукова робота Львівського історичного музею	158
Є. З. ШЕХТМАН (Житомир) — Архівісти Житомирської області до 40-річчя Радянської України	159

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

- Ф. Я. ГОРОВСКИЙ — Большевики и украинский национальный вопрос в IV Государственной думе 3
- С. И. ПОТОЛОВ (Ленинград) — Начало монополизации горной и горнозаводской промышленности Украины в конце XIX ст. 21
- Н. Н. ЛЕЩЕНКО — Крестьянское движение на Украине в связи с провозглашением манифеста и положений 19 февраля 1861 г. 39
- В. С. КОВАЛЬ — Империалистические планы США во второй мировой войне 53

СООБЩЕНИЯ

- Ф. А. ЯСТРЕБОВ — В. И. Ленин об этапах освободительного движения в России. 71
- С. В. БОСЫП (Харьков) — Из истории борьбы против кулачества во время выборов в сельские Советы Украины в 1928—1929 гг. 82
- И. В. ГАНЕВИЧ (Одесса) — Об участии болгарских трудящихся в национально-освободительной борьбе югославского народа (1941 — сентябрь 1944 г.) 94

ДОКУМЕНТЫ

- К биографии К. Маркса. Из переписки Жени Маркс с Людвигом Кугельманом — Подготовили В. Д. Бакулин и Г. Е. Тительман 104

ОБЗОРЫ ИСТОЧНИКОВ И ЛИТЕРАТУРЫ

- Ф. П. ШЕВЧЕНКО — Документы по истории Северной Буковины XIV—XV ст. в современном румынском археографическом издании 122

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

- И. М. ГРАНЧАК (Ужгород) — Влияние Великого Октября на развитие революционного движения в Закарпатье. 131
- В. И. НЕТОЧАЕВ, В. И. ИЛІВКО (Ужгород) — Труд венгерского ученого по истории Закарпатья XIX—XX вв. 136
- Е. С. КОМПАИ — Книга о черноморском казачестве. 140
- М. Ю. БРАЙЧЕВСКИЙ — Археологические исследования на Украине за годы Советской власти. 144
- И. Д. БОЙКО — Положение крестьян Белоруссии и Литвы в XVI—XVIII вв. 148

ХРОНИКА

- П. М. — Научные связи Института истории АН УССР с зарубежными историками в 1957 г. 152
- И. Г. ШОВКОПЛЯС — Экспедиции Института археологии АН УССР в прошлом году. 153
- Г. И. ПИДЛУЦКИЙ — Выездное заседание отдела методики истории Научно-исследовательского института педагогики УССР в Харькове. 157
- М. И. ЛИТВИНЕНКО (Львов) — Научная работа Львовского исторического музея 158
- Е. З. ШЕХТМАН (Житомир) — Архивисты Житомирской области к 40-летию Советской Украины. 159

Помилки до «Українського історичного журналу» № 1, 1958.

Стор.	Рядок	На друк овано	Слід читати
38	19 зв.	запобігання придушення	запобігання і придушення
55	22 і 23 зн.	чеською	гешівською